

oudheidkundig jaarboek

DERDE SERIE VAN HET BULLETIN VAN DEN
NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND

NEGENDE JAARGANG

1929

UITGEGEVEN TE UTRECHT BIJ
N.V. A. OOSTHOEK'S UITGEVERS MAATSCHAPPIJ

REDACTIE : Mr. Dr. J. C. OVERVOORDE; VOORZITTER : Dr. J. J. DE GELDER,
SECRETARIS : PROF. DR. A. W. BIJVANCK; JONKVR. C. ENGELEN;
DR. ELISABETH NEURDENBURG EN PROF. DR. W. VOGELSANG.

REGISTER.

- Aalten, Oudheidkamer, 164.
 Aardenburg, weeshuis, 117.
 Abcoude, Zweder en Willem van, 142; 143; 144.
 Acquoy, 145.
 Alkmaar, Stedelijk museum, verslag 1927 en 1928, 164.
 Amersfoort, Flehite verslag, 1927 en 1928, 164.
 Amsterdam, pakhuizen, 56; Monumentenlijst VII, 95; Rijksmuseum, Dolhuisvrouw, 109—114; Pesthuis, 117; Keizersgracht no. 175, 158; Heerengracht no. 244 en 246, 158; huisjes Engelsche steeg, 158; Rijksmuseum, verslag 1927 en 1928, 164; huizen, 174.
 Arcetri, preekstoel, 22.
 Archeologische Commissie, Geldersche, 157; Zuid-Hollandsche, 161.
 Arnhem, Monnikhuize, 143; Gemeentemuseum, verslag 1927 en 1928, 166; Openluchtmuseum, verslag 1927 en 1928, 166.
 Aschaffenburg, Codex 13, 38.
 Athos, schilderwerk, 24.
 Augustinus, pseudo, sermo, 14
 Banda, fort Belgica, 162.
 Bangil, Hindoetempel, 163.
 Batavia, landhuizen, 119; Museum, rijks-sieraden, 124; Openlucht museum, 163; citadel Prins Hendrik, 163.
 Beatus Apocalypse, 4.
 Belasting, kunstwerken, 117.
 Benteng, blokhuis Defensie, 124.
 Bergen, Gemeente museum, verslag 1928, 166.
 Berichten, officieele, 95; 114—120.
 St. Bernulfusgilde, gedenkboek, 175.
 Beusdael, kasteel, 88.
 Biggekerke, N. H. Kerk, 158.
 Blok, P. J., 156.
 Boano, 163.
 Boekbesprekingen, 54—56; 95—96; 174—176.
 Boerenhofsteden, oude, 176.
 Boeton, kraton Bolyo, 125.
 Bologna, Giovanni da, 109.
 Bologna, Pinacothek, 97.
 Bondsjaarvergadering te Valkenburg, 114.
 Boulogne s. M., Evangeliarium St. Bertin, 8; 35.
 Bouricius, L. G. N., 120.
 Bray, Salomon de, 113.
 Brielle, kazerne, 158.
 Brinckmann, A. E., 110.
 Brugge, Boccacio, Genealogie Deorum, 51.
 Brussel, Bourgondische bibliotheek, Brevier, 44; Bibliothèque royale, H. S. 21696, 134; 139; H. S. 8729—31, Catalogus no. 3215, 141; Catholicon Johannes de Juana, 141.
 Byvanck, A. W., 136—145.
 Cartearing, vóór- en vroeghistorische monumenten, verslag, 118.
 Catena, 4.
 Caudebec-en-Caux, glasraam, 48.
 Celebes, 121—131; 162.
 Ceramiek, Delftsche, 54.
 Chantilly, Psalterium van Ingeborg, 18.
 Chartres, glasraam, 18; 48.
 Christus, genealogie, 3—54.
 Coehoornstichting, 116.
 Commissies enz., 156.
 Coolhaas, 149.
 Coster, H. P. 95.
 Couven, J., 91.
 Crans, Ciprianus, 128.
 Crommelin, 109.
 Delft, Agnetenklooster, 132—136; graf prins Willem I, 158; Huis Lambert van Meerten, verslag 1927 en 1928, 167.
 Delfzijl, museumplannen 167.
 St. Denis, glasraam, 17, 25, 29, 33.
 Deventer, De Waag, verslag 1927 en 1928, 167.
 Directeurenvergadering, 95.
 Donabalo, fortje Leiden, 129.
 Dordrecht, Grootte Kerk, 158; Dordrechts museum, verslag 1927 en 1928, 167; museum van Gijn, verslag 1927 en 1928, 167.
 Drenthe, vereeniging Oud-, 157.
 Dublin, Trinity College, Missaal, 132—136.
 Duiven, huis Loowaard, 117.
 Dijn, Legendarium Cisterciense, 12; 35; Isaiascommentaar Citeaux, 28; 35.
 Engelen, C., 146—150.
 Evelein, M. A., 95.
 Faenza, Pinacothek, 103.
 Florence, San Marco, Calvariengroep, 51; Sa. Maria novella, 52; Uffizzi, 97.
 Forli, Palazzo degli Studi, 103.
 Frederiksborg, beeldengalerij, 111.
 Fürstenberg-Stammheim, Missaal, 16.
 Galeries des Rois, 39.
 St. Gallen, cod. 51, Laatste Oordeel, 9.
 Gelder, H. E. van, 120.
 Gelder, J. J. de, 116.
 Genealogie, van Christus, 3—54.
 Giffen, A. E. van, 117.
 Goldsmidt, Adolf, 132—136; 145.
 Gordijn, 95.
 Gorinchem, Loevestein, 159; Museum, 168.
 Goralto, fort Nassau, 128.
 Gouda, N. H. kerk, ramen, 153; Naayerstraat no. 6, 159.
 Graswinckel, D. P. M., 114; 115; 116.
 's-Gravenhage, Koninklijke bibliotheek, Bijbel, 138; Museum Meerman, Bijbel, 138; Maurits-huis, verslag 1927 en 1928, 168; Gemeente museum, verslag 1927 en 1928, 168; Museum Bredius, verslag 1927 en 1928, 168; Oranje-

- Nassau museum, verslag 1927 en 1928, 168.
 Groningen, Goudkantoor, 159; Museum van Oudheden, verslag 1927, 169.
 Gulpen, 86; 91; Reymerstok, 93.
 Haan, F. de, 119.
 Haarlem, Frans Hals museum verslag 1928, 169; Bisschoppelijk museum verslag 1927 en 1928, 169.
 Hartberg, fresco, 48.
 Haverkamp, L. L., 131.
 Heemstede, verzameling von Pannwitz, Jesseboom, 3; 43.
 Herrad, Hortus Deliciarum, 36.
 's-Hertogenbosch, Kathedraal, 43; 48; Museum Provinciaal Genootschap, verslag 1927 en 1928, 169.
 Hildesheim, St. Michaelskerk, plafond, 23; 33.
 Hintzen, J., 153—155.
 Historia illustrata Romanorum, 51.
 Hofer, F. A., 116.
 Honoris, van Autun, 37.
 Hoogewerff, G. J., 97—108.
 Hoorn, Noorder Kerk, 159; vereeniging Oud-Hoorn, verslag 1927, 159; Maria of Kruittoren 159; Witte Engel, 159; Doelenkade no. 19, 159; Muntstraat no. 6, 159; Kerkstraat no. 1, 159; West-Friesch museum, verslag 1927 en 1928, 169.
 Holwerda, J. H., 120.
 Houtem, boerderij St. Gerlach, 90.
 Hudig, F. W., 54.
 Hulst, Oudheidkamer, 169.
 Isaaksz., Pieter, 112.
 Isaia, 10.
 Isidoro van Leon, Bijbel, 5.
 Java, Tjandi Kalansan en Sari 163.
 Jesse, 10 enz.
 Jesseboom, 3, 10 enz.
 Kerkelijke kunst, moderne, 175.
 Keyser, Hendrik de, 109 enz.
 Klokken- en Orgelraad, verslag, 118.
 Kootwijk, N. H. Kerk en toren, 159.
 Koudekerk, slot ter Hoge, 159.
 Krakau, H. S. 2946, 134.
 Kuilenburg, Raadhuis, 159; Oudheidkamer, 169.
 Kuilenburg, (Culenburg), Zweder van, 141, 145.
 Kwandang, redoute Leiden, 129.
 Lambertsz, Geraert of Gerrit, 110.
 Leeuwarden, Friesch museum, verslag 1927 en 1928; 169; Prinsessehof, 169.
 Leiden, Stadhuis, 116; 159; Marekerk, 160; Heerengracht no. 82, 160; Rijksmuseum van Oudheden, verslag 1927 en 1928, 170; Lakenhal, verslag 1927 en 1928, 170.
 Londen, Britsch museum, Psalterium Shaftesbury, 20; Lambeth bibliotheek, H. S. 3, 20; 29; 49.
 Lichtbeeldenvereeniging, 153—155.
 Lichtenberg, R., 3—54.
 Limoges, H. S. St. Martial, 30.
 Lyra, Nicolaus de, 137; 138; 140.
 Magelang, Progovallei, 163.
 Måle, Emile, 14; 17; 25 enz.
 Makassar, gebouwen, 121; kasteel Rotterdam, 121; grafmonumenten, 122; kerkzilver, 122; versterkingen, 123; fort Rotterdam, 163.
 Massa, Jacobus de, 52.
 Meerkamp van Embden, 117.
 Mees, J., 116.
 Menado, fort Nieuw Amsterdam, 126; kerkzilver enz. 126; 127.
 Meurs, Jacob van, 109.
 Mheer, kasteel, 90.
 Middelburg, Nehalennia, verslag 1927 en 1928, 159; 160; 161; Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen, verslag 1928, 160; huis Langendelft, 160; huis Norenborg 160; huis Fortstraat, 160.
 Milaan, Brera, 97.
 Minahassa, 127.
 Miniaturen, 132—136; 136—145.
 Miniatuurmeesters A.—E. en P., 138; van Zweder van Culenburg, 145; van Catharina van Cleef, 145.
 Moerdrecht (Amilii), Otto van 137; 141 enz.
 Molukken, 163.
 Monumenten, Nederlandsch Oost-Indië, 119; 162; Nederland, 157.
 Monumentenbegroting, 157.
 Monumentencommissie, verslag 1928, 157.
 Monumentenwet, 158.
 Muller Fzn., S., 137.
 München, Staatsbibliotheek, Uota-Evangeliarium, 7; 35; cod. lat. 835, 40; 46; cod. lat. 15701, 46; cod. lat. 23250, 47; Furtmeyr Missaal, 48.
 Musea, Nederlandsche 116; 164; Italiaansche, 97—108.
 Neede, N. H. Kerk, beeldhouwwerk, 161.
 Neuborg, kasteel, 91.
 Neurdenburg, E., 56; 109—114.
 Neurenberg, Stadsbibliotheek, Bijbel, 138.
 New-York, Psalterium Huntingfield, 21.
 Nispen tot Sevenaer, E. van, 57—94.
 Noorbeek, R. C. Kerk, 90.
 Nijmegen, Rijksmuseum G. M. Kam, verslag 1927 en 1928, 171; Commissie ter bewaring van gedenkstukken enz., verslag 1927 en 1928, 171; Gemeente museum, verslag 1928, 172.
 Oeloe, fortje Doornburg, 130.
 Oldenzaal, Oudheidkamer, 172.
 Oudheidkundig verslag, Nederlandsch Oost-Indië, 163.
 Overgeul, boerderij, 92.

- Overvoorde, J. C., 56; 121; 127; 175; 176.
 Pakhuizen, 56.
 Paloppo, sieraden Loewoe, 124.
 Papini, Roberto, 99.
 Parma, Baptisterium, 21; Academie, 97.
 Parijs, Bibliothèque nationale, Pere de Roda
 Bijbel, 5; Ashburn-Pentateuch, 5; cod. gr.
 64, 9; 35; H. S. van Limoges, 14; Biblio-
 thèque ste Geneviève, Engelsche Bijbel, 33.
 Peregrinus, Speculum Virginum, 53.
 Personalialia, 120.
 Pisa, Museum; klooster St. Franciscus, 100.
 Pit, A. 109.
 Poitiers, Notre Dame, relief, 15; 35.
 Poortugaal, N. H. Kerk, 161.
 Pot, Jacob, 153.
 Praag, Wyshradse Perikopenboek, 8, 10, 35.
 Profetenspel, 30.
 Quellinus d. O., Artus, 110.
 Rassegna Marchegiana, 101.
 Rembrandt, vereeniging, 115.
 Révész-Alexander, M., 56.
 Ricci, Corrado, 97.
 Rodenburg, Theodorus, 110.
 Rome, Vaticaanse bibliotheek, Sa. Maria de
 Ripoli Bijbel, 5; palazzo Venezia, 99; Neder-
 landsch historisch instituut, 157.
 Rotterdam, Erasmus, 109, 110; Museum Boy-
 mans, verslag 1927 en 1928, 172; Museum
 van Oudheden, verslag 1927 en 1928, 172.
 Rubens, 109.
 Rijkevorssel, A. B. G. M. van, 114; 115.
 Salzburg, S. Peter, Antiphonarium, 13; 35; 48.
 Sardinië, musea, 107.
 Scheyern, Konrad von, miniatuur, 48; 49.
 Schiedam, Stedelijk museum, verslag 1927, 173.
 Schin-op-Geul, R. C. Kerk, 85.
 Seest, Pieter, 124; 131.
 Serra, Luigi, 101.
 S. Sever, Apocalypse, 4.
 Sibbe, boerderij, 92; Sibberhuuske (Villartshof),
 93.
 Sicilië, musea, 106.
 Sienggoe Minassa, kanonnen, 123.
 Siena, Academie van Schoone Kunsten, 99.
 Singosari, 163.
 Six, J., 109.
 Slothouwer, D. F., 174.
 Soerabaja, fort Prins Hendrik, 163.
 Speculum Humanae Salvationis, 42.
 Speelman, Cornelis, 122.
 Spijkenisse, N. H. Kerk, 161.
 Statuten, Nederlandsch Oudheidkundige Bond,
 117.
 Steenwinckel, Hans, 112.
 Tahoena, schat, 130.
 Ter Apal, klooster, 161.
 Tessel, Den Burg, Binnenburg, 158.
 Thorne, Willem van, 26.
 Tooneelvertooningen, 43.
 Topografisch repertorium, verslag, 117.
 Treviso, palazzo Zuccareda, 99.
 Trier, Evangeliarium St. Michaelskerk Hil-
 desheim, 16; Evangeliarium St. Godehards-
 kerk Hildesheim, 22.
 Turiijn, H. S. Bobbio, 9.
 Umbrië, musea, 104.
 Urbino, Galleria delle Marche, 101.
 Utrecht, atelier Nieuwlicht, 136—145; Uni-
 versiteits bibliotheek H. S. 252, 137; H. S.
 97, 140; Schisma, 139; 141; 144; Domkerk,
 olieverfschildering, 150—153; Jansdam no.
 5, 161; Aartsbisschoppelijk museum; verslag
 1927, 173; liturgische gewaden, 173; Centraal
 museum, verslag 1927 en 1928, 173.
 Valeri, Malaguzzi, 104.
 Valkenburg L. 57—94; geschiedenis, 57—67;
 beschrijving der stad, 67—70; ruïne, 72;
 H. H. Nicolaas- en Barbarakerk, 80; woon-
 huizen, 81; omgeving 82—94; Oud-Valken-
 burg 57; 83; kasteel Genhoes, 84; H. Jo-
 hannes de Dooperkerk, 85.
 Veere, Grootte Kerk; Stadhuis, 161.
 Verheul Dzn., J., 176.
 Vicenza, Museo civico, 98.
 Vierhuizen, N. H. Kerk, 161.
 Viollet le Duc, 39.
 Viterbo, museum, 105.
 Vlissingen, Gemeente museum, verslag 1927
 en 1928, 174.
 Vogelsang, W., 150.
 Vreemdelingenverkeer, vereeniging, 117.
 Wall, V. D. van de, 120; 121—131.
 Warnsveld, N. H. Kerk, 161.
 Watampone (Bone), 124.
 Wegewaert, Willem, 127.
 Weissman, A. W., 109.
 Westkapelle, vuurtoren, 161.
 Westzaan, N. H. Kerk, 161.
 Winschoten, toren, 161.
 Wit, C. de, 137 enz.
 Wittem, kasteel, 85.
 Wolfenbüttel, Psalterium, 22.
 Wylre, kasteel, 88.
 Zeijerveld, 117.
 Zierikzee, Stadhuis, klokken, 117.
 Zoutelande, kerk, 161.
 Zilver, Makassar 122; Menado, 126.
 Zilvermerken, Zutphensche, 147.
 Zutphen, Zilvertentoonstelling, 146—150; Wijn-
 huistorenfonds, verslag 1927 en 1928, 161;
 's Gravenhof no. 6, 162; R. C. Kerk, 162;
 Laarstraat no. 24, 162; Wijnhuis, verslag
 1928, 174.

INHOUDSOPGAVE.

Algemeene vergadering, 27 Juni 1929	114
Rede van den Voorzitter	115
Jaarverslag van den Secretaris	116
De genealogie van Christus in de beeldende kunst der middeleeuwen, voornamelijk in het Westen, door Prof. Dr. R. Lichtenberg O. F. M.	2
De monumenten van Valkenburg (L.) en omgeving, door Jhr. E. van Nispen tot Sevenaer	59
De inrichting der kleine musea van oude kunst in Italië, door Dr. G. J. Hoogewerff	97
De Razernij of Dolhuisvrouw, door Dr. E. Neurdenburg	109
Batavia's landhuizen, door V. I. van de Wall	119
De Nederlandsche oudheden in Celebes, door V. I. van de Wall	121
Ein im Agnetenkloster in Delft illuminiertes Missale von 1460, door Dr. A. Goldschmidt	132
Aanteekeningen over handschriften met miniaturen, door Prof. Dr. A. W. Byvanck	136
De zilvertentoonstelling in het Sted. Museum van Zutphen en de Graafschap, Juli en Aug. 1928, I, door C. Engelen	146
Een olieverfschildering van omstreeks 1460, door J. Por	150
De Lichtbeeldenvereniging te Amsterdam, door Dr. J. Hintzen	153
Officieele berichten	95; 114
Boekbesprekingen	54; 95; 174
Ferrand W. Hudig, Delfter Fayence, door Dr. E. Neurdenburg	54
M. Révész—Alexander, Die alten Lagerhäuser Amsterdams, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde	56
Voorloopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, deel VII, gemeente Amsterdam.	95
Dr. F. Slothouwer, Amsterdamsche huizen, 1600—1800, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde	174
Moderne kerkelijke kunst, Gedenkboek van het St. Bernulfusgilde, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde	175
J. Verheul Dzn., Oude boerenhofsteden in Zuid-Holland, door Mr. Dr. J. C. Overvoorde	176
Berichten van Commissies, Instellingen en Vereenigingen	156
Monumenten in Nederland	156
Monumenten in Nederlandsch Oost-Indië	119; 162
Musea	164
Personalia	120

Erratum: Op blz. 155, regel 14, leze men „Wouter Crabeth.”

Afb. 1.
Jesseboom
door
J. Mostaert.
Verz. Mevr.
C. von
Pannwitz,
Heemstede.

DE GENEALOGIE VAN CHRISTUS IN DE BEELDENDE KUNST DER MIDDELEEUWEN, VOORNAMELIJK VAN HET WESTEN.

TER BLIJDE WEERKOMST EENER NEDERLANDSCHE SCHILDERIJ
BINNEN NEDERLANDS GRENZEN ¹⁾).

§ 1. Sinds de studie van abbé Corblet in de *Revue de l'Art Chrétien* van 1860 over den Jesseboom, is de ikonografie van Christus' afstamming, zoover wij weten, niet ex professo behandeld. A priori kan men zeggen, dat een nieuwe monografie na zeventig jaren geen overdaad zal zijn. Bovendien omvat de ikonografie van Christus' afstamming meer dan den Jesseboom.

Dit opstel bedoelt niet de plaats, die Corblet openliet, en de leemten, die sinds 1860 in zijn werk aan den dag kwamen, geheel te vullen; doch het wil, aan wie zich tot een nieuwe behandeling van het onderwerp getrokken voelt, wat grond en richting wijzen. Het is zoo iets als een ontwerp, waarin enkele details zijn uitgewerkt, doch meer andere nog uitgewerkt moeten worden.

Van den grond dient gezegd, dat het hier verzameld materiaal maar een klein deel is van wat nog bestaat en een nog veel kleiner deel van wat ooit bestond. Waaruit volgt: een stelling, die op zulk een lacunaire grondslag wordt gebouwd, heeft maar een voorloopig en voorwaardelijk bestaan; zij is, al heeft ze den vorm van een these, gedeeltelijk niet meer dan een hypothese. Om ze voor goed vast te zetten moet er méér grond onder.

In welke richting men daarbij zoeken moet, kan uit dit opstel zelf blijken. Hier zij alleen gewezen op de richting, waarin de beschikbare materialen zijn geordend. De beste methode van bewerking overdenkend, zag ik, dat bij hoofd- en onderverdeeling niet van hetzelfde beginsel kon worden uitgegaan. Het begin der dertiende eeuw blijkt een periode af te sluiten, waarin verschillende formules met hun varianten óf na óf naast elkaar verschijnen, terwijl na 1200 één dier formules met haar varianten de ikonografie van Christus' afstamming beheerscht. Het eerste hoofdstuk behandelt dus die ikonografie tot in het begin van de dertiende eeuw in zooveel paragrafen als zich verschillende formules toonen; het tweede hoofdstuk omvat de dertiende tot en met de zestiende eeuw en beschouwt achtereenvolgens de elementen, waaruit die blijvende formule is opgebouwd.

EERSTE HOOFDSTUK.

TOT IN HET BEGIN DER DERTIENDE EEUW.

§ 2. In de bekende fresco's, reliëfs en mozaïeken van den oud-christelijken tijd zoekt men naar een ikonografie van Christus' afstamming te vergeefs. In den tekst van zijn *Vorkarolingische Miniaturen* heeft G. Zimmerman — tenzij me de passus ontgaan is — niets geschreven (2), doch op Taf. 211 is een miniatuur afgebeeld, die misschien een genealogie voorstelt; daarover straks. (n. 6.) Na de lezing van

(1) De Jesseboom (afb. 1), door Geertgen of Mostaert, in de verzameling Von Pannwitz te Heemstede (F. Dülberg: *Frühholänder* s. 8). Afgezien van miniaturen (Byvanck—Hoogewerff: pl. 108, 140, 155, 156, 177, 230) en houtsneden, hebben wij in Nederland nog Jesseboomen als muur- en gewelfschilderingen in de S. Steven te Borne (*Bull. Ned. Oudh. Bond* 1918, blz. 98, 189, 223), in de S. Nicolaas- of Bergkerk te Deventer (*aldaar* 1914, blz. 266), in de S. Pancras te Enkhuizen (bij Six & Van Kalken: *Peintures Ecclésiastiques*, IV livr. VII—XI) in de Sint Jan te 's-Hertogenbosch (*Het Gildeboek* 1927 blz. 44—45), in de Buurkerk te Utrecht (Six & Van Kalken a. w. III livr. I—V). (2) E. H. Zimmermann: *Vorkarolingische Miniaturen* (Leipzig 1916).

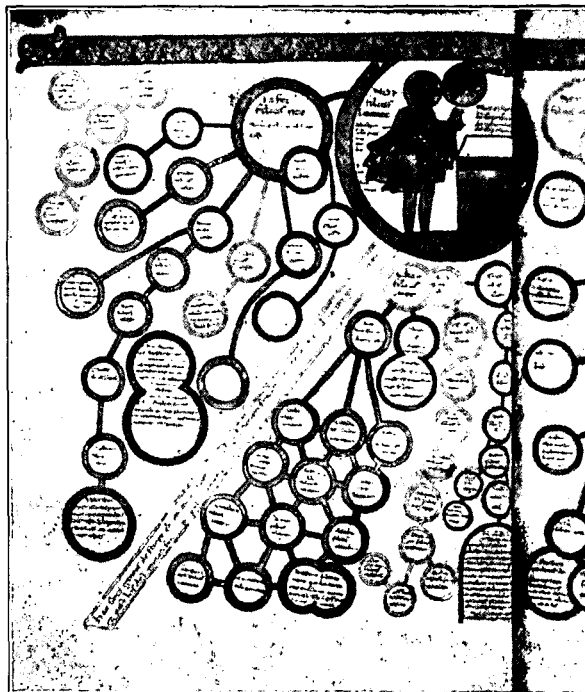
Leitschuh's *Geschichte der karolingischen Malerei* (1) zou men zeggen, dat ook in het karolingische tijdvak de ikonografie zich met Christus' afstamming nog niet heeft bemoeid. Ik zocht in Springers *Bilderschmuck in den Sacramentarien des frühen Mittelalters* (2) zonder resultaat; trachtte nog in Ebners *Quellen und Forschungen* (3) en in Leroquais' *Sacramentaires et Missels* (4) iets uit den tijd vóór de elfde eeuw te vinden. Met evenveel gevolg.

I.

GENEALOGISCHE TABELLEN.

§ 3. Toch is tijdens de vroege middeleeuwen in minstens één hoek van het Westen de genealogie van Christus ikonografisch behandeld, — als men ikonografie wat ruim wil verstaan.

Beatus van Liebana in Asturië schreef vóór 785 het boek, dat in de vaklitteratuur heet de Apocalypse van Beatus, doch eigenlijk een zogenaamde Catena is, waarvan intusschen de commentaar der Apocalypse het grootste deel vormt. Het origineel is verloren, maar kopieën hebben wij uit alle eeuwen van de negende(?) tot en met de zestiende (5). Behalve den commentaar op de Openbaring is ook de overige tekst geïllustreerd. En vóór allen tekst zelfs vinden wij wat we

Afb. 2. Uit de Apocalypse van S. Sever.

zoeken, de genealogie van Christus, en wel in den vorm van tabellen, zooals afb. 2 die te zien geeft. Enkele medaillons zijn gevuld met de figuur van een voorvader, met een tooneeltje uit zijn geschiedenis. We zien bijv. Adam en Eva in het aardse paradijs (6), Noe, die aan een altaar zijn dankoffer brengt (7), Abraham, die bereid staat zijn zoon Isaac te slachten: eindelijk Maria met haar Kind, op wie een engel wijst (8). In sommige handschriften volgen dan nog tafereelen uit Christus' leven (9).

§ 4. Onmiddellijk achter dit feit ligt een aantal vragen: stonden deze tabellen, die ik alleen in tiende- en elfde-eeuwsche kopieën van Beatus' Apocalypse vond, ook reeds in het origineel? Zijn ze van spaanschen oorsprong? Zijn ze ook in andere groepen van handschriften vóór of van dien tijd te vinden? En verder: zijn ze los van allen tekst, gelijk we ze hier aantreffen, ontstaan? Bij de laatste vraag willen wij ons even ophouden.

(1) F. F. Leitschuh: *Geschichte der Karolingischen Malerei, ihr Bilderkreis und seine Quellen* (Berlin 1894).
 (2) In de *Abhandlungen der philol. histor. Klasse der Kön. Sächs. Gesellsch. der Wissenschaften*, Bnd XI, 339ff.
 (3) A. Ebner: *Quellen und Forschungen zur Geschichte und Kunstgeschichte des Missale Romanum* (Freib. i. Br. 1896).
 (4) V. Leroquais: *Les Sacramentaires et les Missels manuscrits des bibliothèques publiques en France* (Paris 1924).
 (5) W. Neuss: *Die Katalanische Bibelillustration um die Wende des ersten Jahrtausends und die altspanische Buchmalerei* (Bonn & Leipzig 1922) 62. (6) Neuss: *aangeh. werk* Taf. 18, fig. 55 uit de Apocalypse van S. Sever (1028—1072). (7) Idem: *ibidem* fig. 56 uit hetzelfde handschrift. (8) Idem: *ibidem* Taf. 55, fig. 168 uit de Apocalypse van Girone (975). (9) Idem: *ibid.* 65 en Taf. 55 fig. 167 uit de Apocalypse van S. Sever.

Bijbelteksten, die stof en aanleiding geven tot tabellarische overzichten eener genealogie, zijn Genesis V, X en XI, Mattheus I en Lucas III. Geen dezer teksten staat in Beatus' catena. Zoeken we dus in handschriften, die naar plaats en tijd — ruim genomen — met Beatus' werk in één groep staan. We hebben dan vooreerst den

Ashburnham-Pentateuch uit de zevende eeuw; daarin ontbreekt, gelijk men weet, Deuteronomium, doch Genesis is compleet. De genoemde genealogieën zijn echter zonder tekening of schildering gebleven. Vervolgens komt in aanmerking de Bijbel van San Isidoro van Leon uit 960. Daar vinden wij weer, hoogst merkwaardig, vóór allen tekst tabellen gelijk in de Beatushandschriften, terwijl bij de geslachtslijsten van Mattheus en van Lucas alle illustratie ontbreekt. Ook bij die van Genesis; doch hier vinden wij te gepaster plaatse Adam en Eva in het paradijs en Abrahams offer, beide in den trant der voorstellingen, die de medaillons der tabellen in de Beatushandschriftenvullen (1).

Zoodat men gaat vermoeden, dat die tooneeltjes uit zulke tabellen naar den tekst van het verhaal zijn gebracht, niet omgekeerd. Verder hebben we nog twee jongere katalaansche bijbels, dien van San Pere de Roda (omstreeks 1000) en dien van Santa Maria de Ripoli (eerste helft der elfde eeuw), waarin wederom alle teekening bij den tekst der genealogieën ontbreekt (2).

Met dit alles wordt echter niet méér bewezen, dan dat zulke tabellen in Spanje in de tiende en elfde eeuw een zelfstandig bestaan hadden. Mogelijk blijft nog steeds, dat ze ook zelfstandig zijn ontstaan; dat men tabellarische schemata, zooals de geschiedenisboeken die gaven van de geslachten der dynastieën of de rechtskundige

Afb. 3. Uit het Evangelarium van Uota,

(1) Neuss : aangeh, werk *ibid.* 73. (2) Bijbel van San Pere de Roda = Bible de Rosas = Bible du Maréchal de Noailles = Biblioth. nation, ms. latin 6 en Bijbel van S. Maria de Ripoll = Bijbel van Farfa = Vatic. Lat. ms. 5729; dat deze bijbels, evenals de Ashburnham-Pentateuch (Bibl. Nat. nouv. acq. lat. 2334), spaansch werk zijn, heeft Neuss nu wel voor goed vastgezet.

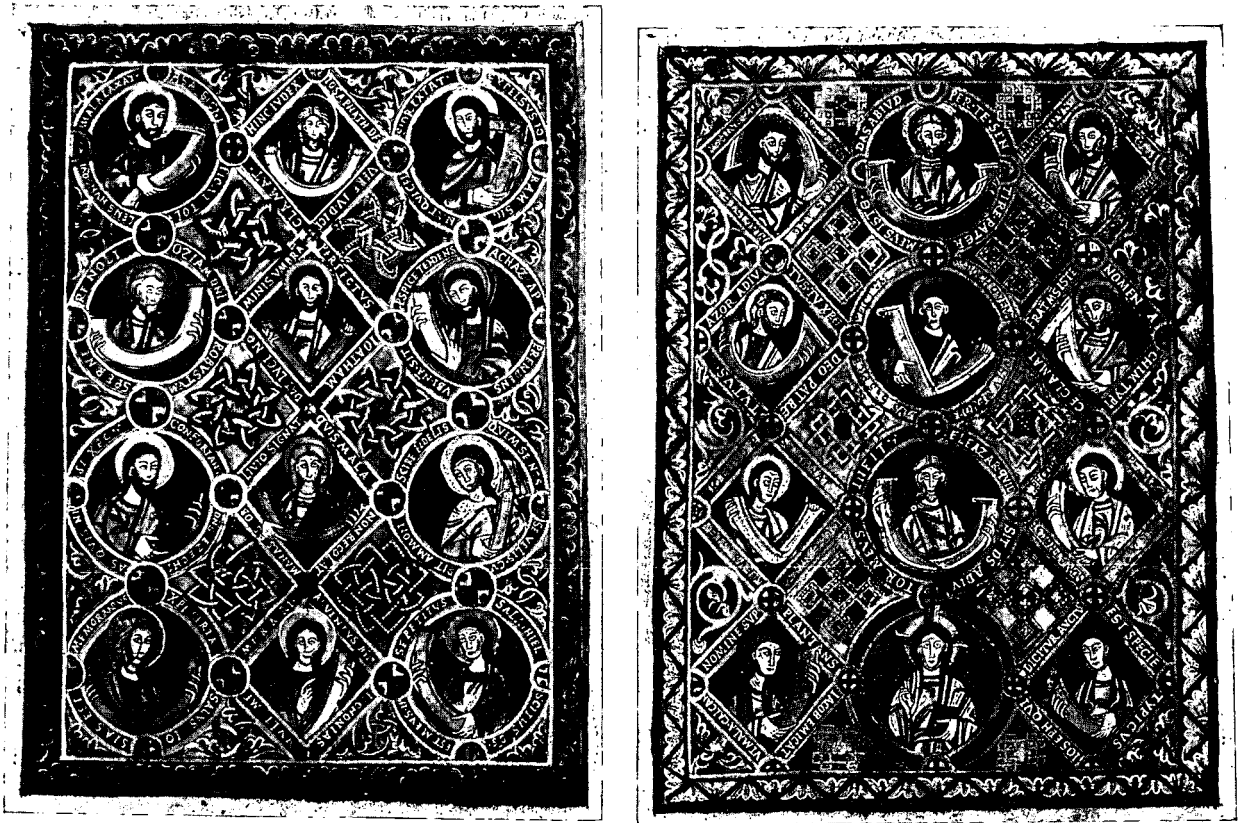

Afb. 4. Uit het Evangeliarium van S. Bertin te Boulogne.

verhandelingen van de graden der bloed- en aanverwantschap, toegepast heeft op de genealogie van Christus, volgens de gegevens van den bijbeltekst.

Maar de mogelijkheid is even groot, dat hun oorsprong toch bij dien tekst gelegen heeft. Op het eerste gezicht lijkt deze mogelijkheid zelfs grooter, omdat de bijbelsche genealogieën niet alleen de stof, maar ook de naaste aanleiding gaven tot een tabellarisch overzicht. Maar nu wordt de zaak zeer gecompliceerd. Dadelijk zet deze onderstelling ons voor de nieuwe vraag, welke genealogie dan in aanmerking komt. Genesis V namelijk gaat maar van Adam tot en met Noe's zonen; Genesis X is hier niet ter zake; Genesis XI verhaalt van Sem tot Nachor, Abraham en Aran. Mattheus begint pas bij Abraham. Alleen Lucas klimt van Christus op tot Adam, „qui fuit Dei.” Men zou dus geneigd zijn om de vraag van daareven te beantwoorden met: de genealogie van Lucas. Daartegenover staat echter, dat Lucas' geslachtsregister pas in zijn derde hoofdstuk is te vinden, dat van Mattheus in diens eerste hoofdstuk. Bovendien, wanneer de vier evangeliën op een rij genoemd worden, staat Lucas' evangelie nooit vooraan, maar doorgaans dat van Mattheus (1), zoodat Mattheus' register het gewone begin was van het heele Nieuwe Testament. Misschien mogen we daarbij voegen, dat de illustratie van Mattheus' eerste hoofdstuk, gelijk wij die aanstonds in de elfde eeuw in het Westen en misschien wat vroeger in het Oosten zullen vinden, een oeroude traditie voortzet, waarvan we het eerste begin niet meer kunnen bereiken, van welk begin echter ook onze tabellen konden zijn uitgegaan.

(1) De gewone volgorde der Evangelisten is: Mattheus, Marcus, Lucas, Joannes. Men vindt ook: Mt. Lc. Mc. Jo (Ireneus *adv. haer.* 3, 9, 11); Jo. Lc. Mt. Mc. (*ibid.* 3, 11, 8); Mt. Lc. Mc. Jo (Clem. Alex. bij Eusebius *H, E,* 5, 1, 14); Mt. Jo. Lc. Mc. (in verschillende griekse handschriften, waaronder ms. D-gotische vertaling); Jo. Mt. Lc. Mc (Tertull. Joann. Chrys); Mt. Mc. Jo. Lc. (syrisch Cureton); Mt. Lc. Mc. Jo. (Ambrosiaster). Lucas staat nergens voorop. Ik dank deze inlichting aan Dr. Van den Oudenrijn O.P.

Afb. 5. Uit het Wyshradsche Perikopenboek te Praag.

Wie nu bij den tekst van Mattheus I den oorsprong der tabellen onderstellen wil, moet dan verder aannemen, dat ze vroeg of laat daarvan zijn losgeraakt, en bij voorbeeld het sierblad vóór Mattheus' tekst vulden; dat ze vervolgens met de gegevens van Lucas, respectievelijk van Genesis, zijn gecompleteerd van Abraham tot Adam, en in dien vorm, ook ver van hun geboorteplaats weg, zelfs in een ander boek dan een bijbel konden terecht komen en terecht gekomen zijn.

II.

ILLUSTRATIE VAN MATTHEUS' EERSTE HOOFDSTUK 1—16.

§ 5. De tweede formule van Christus' genealogie in de beeldende kunst is de illustratie van Mattheus I, 1—16. De varianten komen hierin overeen, dat meer of minder personen uit de geslachtslijst in figuur worden voorgesteld. Men vindt deze ikonografie doorgaans bij het begin van Mattheus' evangelie. De drie oudste der voorbeelden, die mij uit het Westen bekend werden, dateeren alle uit de elfde eeuw.

Het Evangeliarium van Uota, abdis van Niedermünster (Regensburg) moet tusschen 1002 en 1025 geschreven en verlicht zijn (1). Daarin wordt ieder evangelie voorafgegaan door drie rijk versierde bladzijden, waarvan de eerste telkens in het midden de figuur van den evangelist vertoont, daarboven zijn symbool, daaronder

(1) Cod. Lat. 13601 (cim: 54) der Staatsbibliothek te München. Zie G. Swarzenski: *Die Regensburger Buchmalerei* 88f. waarnaast Beissel: *Geschichte der Evangelienbücher in der ersten Hälfte des Mittelalters* (1906) 255ff. waar Swarzenski's lezing der opschriften verbeterd wordt.

een der paradijsstroomen. Daaromheen een rechthoekige lijst met een medaillon op elken hoek, waarin een persoon of groep is voorgesteld, gekozen uit het verhaal van het evangelie, dat volgen gaat. Vóór dat van Mattheus vinden wij (fol. 5v) boven het „portret” van den evangelist (afb. 3) het symbool van den Mensch, onder het portret de personificatie van den Geon, en in de hoeken der lijst: links boven Abraham, beneden Juda, rechts beneden David, boven Maria met Kind; naast ieder der drie eerstgenoemde voorvaderen van Christus nog twee borstbeelden, die bepaald twee van ieders nakomelingen willen voorstellen.

In een evangeliarium der elfde eeuw, afkomstig uit de abdij S. Bertin, en berustend in de Bibliothèque publique te Boulogne-sur-Mer (1), worden aan de illustratie van Mattheus' genealogie vier bladzijden besteed. Op fol. 10v zien we, naast de figuur van den schrijvende evangelist vier personen zitten (afb. 4), twee aan twee boven elkaar; boven: een Rex met Abraham; daaronder: Isaác naast Jacob. Op fol. 11r volgen, in vier rijen van zes boven elkaar, Judas, Fares, Esron enz. tot en met Josias. Folio 11v toont dan nog twee zulke rijen met de figuren van Sadoc tot en met Jacob, zoon van Mathan. Daaronder een vak, ter hoogte van twee andere rijen, met de voorstelling der Annuntiatie en der Visitatie. Eindelijk op fol. 12 de Geboorte van Christus, enz. Ieder der voorvaderen zit onder een rondboog op zuiltjes, behalve de drie eerste met den Rex, en boven elke figuur staat de naam.

Uit de elfde eeuw dateert ook het evangeliarium of perikopenboek uit de abdij Wyshrad, thans in de universiteitsbibliotheek te Praag (2). Ook hier zijn vier bladzijden gewijd aan Christus' stamboom volgens Mattheus: de borstbeelden der voorvaderen staan in ruiten en medaillons, waarvan de tusschenruimten met ornament zijn gevuld. Achtereenvolgens zijn voorgesteld Abraham, Isaac, Jacob en zijn twaalf zonen, Joseph verschijnt hier met zijn twee kinderen Ephraim en Manasse, Juda met zijn zoon Phares. Op de volgende bladzijde twaalf andere voorvaderen, van Esron tot en met Abia; op de derde weer twaalf, van Asa tot en met Salathiel; op de vierde nog eens twaalf, van Zorababel tot en met Christus (afb. 5). Om de figuren op de twee laatste bladzijden staan spreukbanden met leonijsche verzen, waarin gepoogd wordt de persoonlijke betrekking van den voorvader tot Christus duidelijk te maken (3).

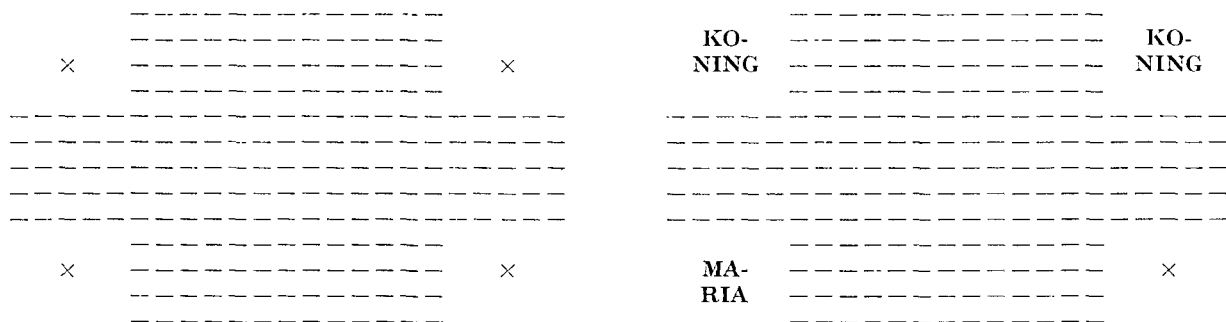
§ 6. Met deze drie varianten is de tweede formule voldoende bekend. We zouden echter oudere documenten moeten hebben, om antwoord te kunnen geven op de vragen naar het *w a a r*, het *w a n n e e r* en het *h o e* van het ontstaan dezer ikonografie. Want dat deze drie oudste der mij bekende voorbeelden ook de eerste in het Westen zijn, is onwaarschijnlijk. Het is toch duidelijk, dat deze drie geen copieën van elkander zijn. Wil men nu elk der drie niet beschouwen als een eerste proef, de eene in Zuid-Duitschland, de andere in Noord-Frankrijk, de derde in Bohemen gewaagd — en daarnaar ziet geen van drieën eruit — dan moet men deze erkennen als drie onderling onafhankelijke bewerkingen eener reeds bekende formule. De bewerking in het evangeliarium van Uota maakt bovendien den indruk eener verkorte redactie der formule, welke in St. Bertin en in Praag in onverkorten vorm verschijnt. Hoever we vóór de elfde eeuw terug kunnen, en of het eerste begin in het Westen zelf of in het Oosten

(1) Ms. 11, fol. 10v—12r; niet uitgegeven. (2) Uitgegeven door F. J. Lehner: *Ceská škola malířská VI věku* (Praha 1902). De miniaturen, waarover in den tekst, staan op pl. III—VI dezer uitgave. Het handschrift heet ook: kroningsevangel(st)arium van koning Wratislav. Als het op nauwkeuriger dateering aankomt, gaan de meeningen nog al uit elkander. Wocel (*Mitth. der k. k. Centralcomm.* V, 11f) dateert 1012—1037; Neuwirth (*Gesch. d. Christl. Kunst in Böhmen* [Prag 1888] 45f) in de tweede helft der elfde eeuw; zie Beissel: *Des Heil. Bernwards Evangelienbuch* (Hildesheim 1894) 15. Lehner zelf pleit voor 1068, het kroningsjaar van Wratislav. (3) Steph. Beissel: *Des H. Bernwards Evangelienbuch*, 22, erkent daarin een oud gebruik en wijst naar Hieronymus *liber de nominibus hebraicis* P. L. XXIII, 773 ss), Pseudo-Beda (*homil. in Nat. div. Mariae Virg.* P. L. XCIV, 413), Alcuin *Interpret. (Nominum hebraic.* P.L.C, 723ss).

ligt, moge later onderzoek uitmaken. In verband daarmee zij hier op twee miniaturen gewezen.

De eerste stond vroeger in een iersch handschrift, dat uit Bobbio naar Turijn kwam en daar, bij den brand der bibliotheek, verloren ging. De miniaturen waren deels gefotografeerd, deels nog te fotografeeren, en daarom uit het handschrift genomen (1). Één daarvan vertoont Christus, gezeten in het midden van 96 veel kleinere figuren, eveneens gezeten, en elkaar in alles gelijk. Wie hier een illustratie van Mattheus' geslachtslijst wil zien, verklare vooreerst het getal van zes en negentig voorvaderen, en dan de beteekenis der vier koppen, waarvan er één aan elken hoek der compositie verschijnt en waarvan die in den linkerbovenhoek op een bazuin blaast. Wist men met zekerheid, waar deze miniatuur in het handschrift gestaan had, dan ware uit die plaats wellicht de juiste bedoeling dezer compositie af te leiden. In de afbeeldingen, die in de noot geciteerd worden, staat ze naast een voorstelling van Christus' Hemelvaart. Als dit óók in het handschrift het geval was, of minstens, als zij met of zonder tusschenruimte op de voorstelling der Hemelvaart volgde, dan zou ik, om die bazuin (welke ik dan bij de andere drie koppen vergeten onderstel), nog liever aan een Laatste Oordeel dan aan een genealogie van Christus denken. Ter vergelijking kon het Laatste Oordeel fol. 267 in cod. 51 te Sankt Gallen wellicht eenigen dienst bewijzen.

De andere miniatuur is te vinden in cod. gr. 64 in de Bibliothèque Nationale te Parijs, waarvan de datum echter niet nader te preciseeren is dan van die der meeste produkten uit den tijd der Macedonische dynastie te Konstantinopel: X—XII eeuw (2). We vinden daar bij het begin van Mattheus op fol. 10v en fol. 11r den tekst in kruis-

Afb. 6. Naar ms. gr. 64 der Bib. Nat. te Parijs.

vorm geschreven, zoodat vier hoek-kwadraten ontstaan, waarin telkens een figuur is gezet (afb. 6). Geen der vier figuren op fol. 10v vertoont enig distinctief; van de vier op fol. 11r zijn er twee door hun kroon als koningen gequalificeerd; met de derde is duidelijk Maria bedoeld; doch de vierde, die Christus zal moeten voorstellen, is niet als zoodanig kenbaar gemaakt. — Ook hier zie ik een verkorte redactie der formule, die het bestaan eener langere en oudere onderstelt, waarin alle voorvaderen, die Mattheus noemt, hun plaats hebben.

Ten slotte zij opgemerkt, dat deze formule een specimen is der zoogenaamde doorloopende illustratie, en dat derhalve de vraag naar den oorsprong dezer formule nader tot de oplossing kon worden gebracht door de geschiedenis van de illustratie der evangelieboeken in het algemeen. Uit het veel bevattend boek van Steph. Beissel *Geschichte der Evangelienbücher*, heb ik echter op dit punt geen licht kunnen krijgen.

(1) Zie Zimmermann: *Vorkar. Miniat.* 246. De miniatuur in quaestie ook afgebeeld in Cabrol: *Dictionn. d'Archéol. Chrét. et de Liturgie* II, 2 hors texte, tusschen 2960 en 2961. (2) Vgl. H. Bordier: *Description des peintures ... contenues dans les manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale* (Paris 1883) 104—105. De schets, die ik van de aangehaalde folio's nam, toont de „aankleding” dier bladzijden voldoende.

III.

ILLUSTRATIE VAN ISAIAS' ELFDE HOOFDSTUK 1—2.

§ 7. Een derde klas van voorstellingen vormen de illustraties van Isaias' profetie: *Egredietur virga de radice Jesse et flos de radice ejus ascendet, et requiescet super eum Spiritus Domini; Spiritus sapientiae et intellectus, Spiritus consilii et fortitudinis, Spiritus scientiae et pietatis, et Spiritus timoris Domini replebit illum.* (Is. XI, 1—2).

Volgens de bekende monumenten moeten wij zeggen: deze klas van voorstellingen begint in de twaalfde eeuw, en splitst zich — schoolsch gesproken — dadelijk of kort na haar ontstaan, in twee afdeelingen, A en B. Deze eerste verdeeling der voorstellingen wordt aangewezen door de verhouding tusschen Jesse en de virga. In afdeeling A brengt de ikonografie het „egredietur” niet tot uitdrukking: Jesse, die zit of staat, vertoont de virga, die hij in de hand of naast zich heeft. In afdeeling B echter komt dat „egredietur” wèl tot zijn recht; Jesse verschijnt hier als radix, waaruit de virga opgaat. Maar dit weer op twee wijzen, zoodat afdeeling B in twee onderafdeelingen gescheiden wordt. In B1 wordt de wortelidee niet zoo duidelijk uitgesproken: Jesse, doorgaans in borstbeeld, is de onderste figuur eener vertikaal boven hem geordende rij van minder of meer dergelijke figuren. In B2 ligt Jesse als wortel onder aan de virga, die, thans een boom, uit zijn lichaam opgroeit.

A priori kan men zeggen, dat zich tusschenvormen zullen vertoonen, zoowel tusschen A en B, als tusschen B1 en B2. Of die tusschenvormen moeten aangezien worden als overgangsvormen van een ouder naar een jonger type, zooals men in alle ontwikkelingsrijen vindt, of als combinaties van elementen, die aan twee reeds bestaande typen zijn ontleend, dat is slechts a posteriori uit te maken, en dan geval voor geval.

§ 8. Alle verschillen, die buiten de geschetste verhouding tusschen Jesse en de virga liggen, zijn niet specificceerend; zij maken geen nieuwe formules, doch slechts varianten eener formule. Zij komen zoowel in A als in B voor, in B1 en in B2. De voornaamste zijn de volgende:

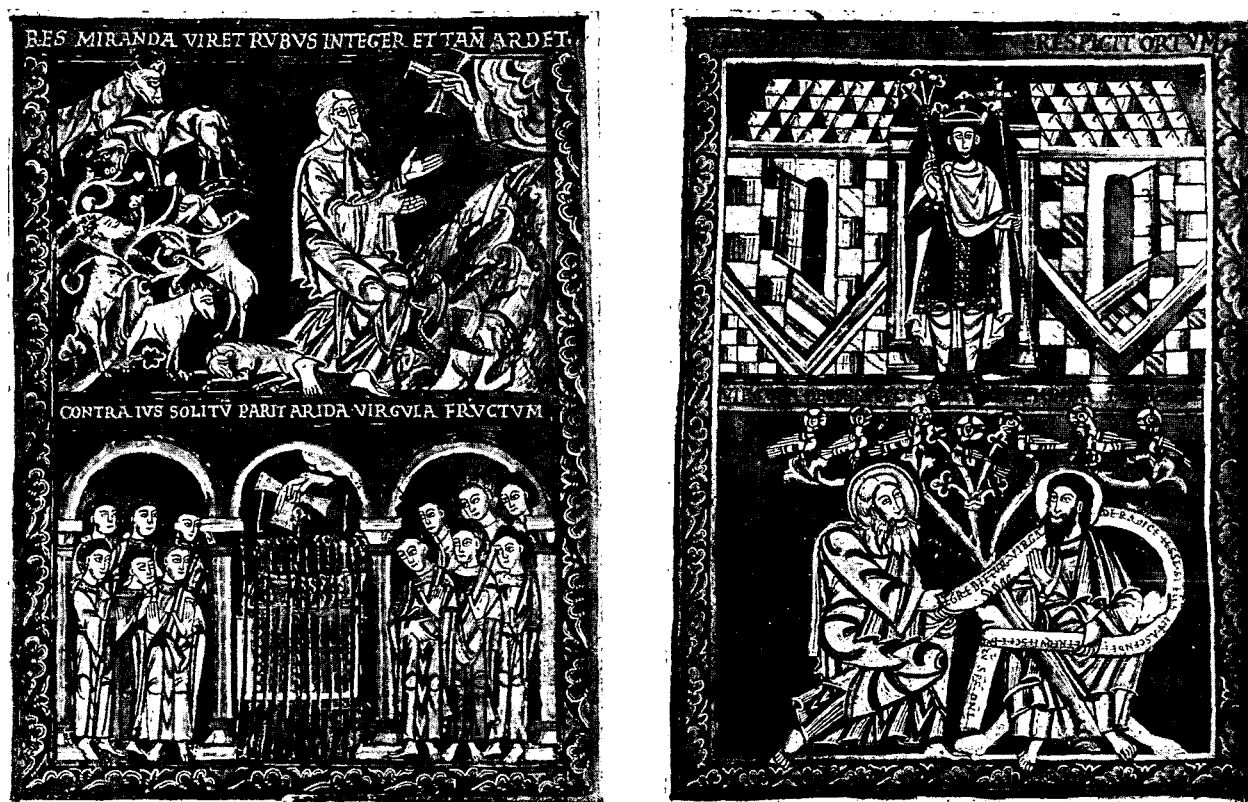
Volgens de oudste exegese is de virga de maagd Maria, de flos haar kind Christus. Daarnaast kwam een andere, die het hebreeuwsche spraakgebruik niet tegen zich had, en de groeiende Mariavereering achter zich kreeg. Volgens deze jongere verklaring zijn „egredietur virga de radice Jesse” en „flos de radice Jesse ascendet” twee paralleluitdrukkingen, waarin dus „virga” en „flos” dezelfde persoon aanduiden. Verstond men die woorden van Christus, dan kon Maria, evenals andere figuren tusschen Jesse en Christus, in den stamboom worden opgenomen of daaruit worden weggelaten. Dit laatste is, maar zelden gebeurd. Doch verstond men virga en flos van Maria, dan kon men Christus weglaten en Maria in den top van den boom zetten. Dit is niet zelden gebeurd. Meestal trachtte men beide verklaringen, de oude en de jonge, te combineeren door Maria en Christus in één figuur voor te stellen: de Moeder met haar Kind op den arm of op den schoot.

De ikonografie behield zich eveneens de vrijheid voor, om den Spiritus Domini volgens vers 1 door één duif, of volgens vers 2 door zeven duiven voor te stellen, minder of meer voorvaders in de compositie op te nemen, en deze al of niet met nevenfiguren te verrijken. De keus werd trouwens vaak bepaald door de ruimte, die men vullen moest of kon.

Na deze praeliminairen beschouwen wij eenige voorbeelden van
Formule A.

§ 9. In het reeds genoemde perikopenboek uit Wyshrad in Praag volgen, na de hierboven behandelde voorstelling van Mattheus' geslachtslijst, twee bladzijden (1)

(1) In de aangehaalde uitgave van Lehner pl. VII—VIII.

Afb. 7 a-b. Uit het Wyshradsche Perikopenboek te Praag.

eveneens door miniaturen gevuld. Op de eene ziet men (afb. 7a) het brandend braambosch (Exod. III, 2) en de bloeiende roede van Aäron (Num. XVII, 8); op de andere (afb. 7b) een koning met scepter, staande voor de poort van een gebouw — blijkbaar een illustratie van Ezechiël XLIV 1ss. — en Isaias, die in knielende houding een spreukband toont, waarop zijn profetie: *egredietur virga*. Deze band slingert om de figuur van den zittenden Jesse, voor wiens voet een boom oprijst, die zich tusschen Isaias en Jesse ontwikkelt en in welks takken zeven genimbeerde duiven zitten.

Letten we thans niet op de afwezigheid der „bloem”, waarboven die duiven moeten „rusten”, doch op wat nu hoofdzaak is, de houding van Jesse en zijn verband met de *virga*, hier een struik of boom. Hierin, zooals gezegd, ligt het wezenlijke dezer formule, haar *differentia specifica*, die ze onderscheidt van formule B. Dit wezenlijke blijft, onverminderd en onveranderd daardoor, dat de profetie hier niet blijkt opgevat als een voorspelling van Christus' afstamming uit Davids koninklijk huis, maar als een voorspelling van zijn geboorte uit een Maagd, juister nog: als een voorspelling van Maria's maagdelijk moederschap. Tot deze opvatting van Isaias' woorden dwingt ons hier de ikonografische context: de drie voorstellingen, die wij hier ermee verbonden zien, toonen immers óók voorafbeeldingen van Maria's maagdelijk moederschap, niet van Christus' koninklijke afstamming.

Hoe men ertoe kwam de voorspelling van Isaias in dezen mariaanschen zin te vatten? Werkte hier de roede van Aäron vitieerend op die van Jesse? Speelde wellicht de woordelijke verwantschap tusschen *virga* en *virgo* daarin mee? (1). Mogelijk, doch verderop zal ik een andere oplossing voorstellen (§ 37). Aan de formule A, als

(1) Over *Virgo-Virga* zie Perdrizet: *La Vierge de Miséricorde* 214 ss.

zoodanig, doet echter het antwoord af noch toe. Dat men intusschen bij de profetie van Isaïas ook elders dan in Wyshrad aan de geboorte uit een Maagd dacht, blijkt uit de volgende voorstelling (afb. 8).

§ 10. Zij is ontleend aan het *Legendarium Cisterciense* van omstreeks 1110—1120 dat uit Cîteaux in de bibliotheek te Dijon is gekomen (1). Twee ranken naderen en verwijderen zich onderling zóó, dat ze twee medaillons boven elkaar vormen. In het onderste staat Jesse, met elke hand een der ranken houdend; in het bovenste troont Maria (Theo — thokos) met haar Kind (Ihs) op de linkerknie (2). Boven de plaats, waar de ranken elkaar voor de derde maal ontmoeten zit een genimbeerde duif. Rechts van deze compositie vinden wij beneden: Mozes voor het brandend braambosch; daarboven: den ongedeerden Daniël tusschen de leeuwen; links beneden: Gedeon met het bedauwde vlies; erboven: de drie jongelingen met den „engel” in den vlammenden oven van Babylon. Deze vier nevenvoorstellingen zijn weer zinnebeelden van Maria's ongeschonden maagdelijkheid. Het verschil tusschen deze en de voorgaande miniatuur kon aldus worden omschreven: hier is de profetie van Isaïas' hoofdvorstelling, waaraan de andere vier ondergeschikt zijn verbonden; dáár stond de virga Jesse in ne-

Afb. 8. Uit het *Legendarium Cisterciense* te Dijon.

§ 11. Deze bedoeling is nog duidelijker in een voorstelling, overigens ook symmetrisch gebouwd, van Isaïas' profetie in een antiphonarium van het stift Sankt Peter te Salzburg (afb. 9). Het handschrift dateert van omtrent 1150 en de miniatuur staat bij de opgave der liturgische gezangen op 8 September, het feest van Maria's Geboorte (3). Jesse rijst te halver lijve boven den benedenrand der compositie op,

(1) *Legendarium Cisterciense* Tom. IV, in de bibliotheek te Dijon ms. 641. Zie C. Oursel: *La Miniature du XII siècle à l'abbaye de Cîteaux* (Dijon 1926) pl. XXXIII; texte p. 36. (2) Dit Theotokos ook bij de figuur van Maria in het Uota-evangelium te München, in de miniatuur, waar de abdis wordt voorgesteld als haar boek aan Maria opdragend (Teuffel n. 1578). Dit détail alleen wijst nog niet naar de conclusie, dat de compositie in haar geheel een navolging zou zijn van een Byzantijnsch voorbeeld. (3) Cod. a, XII, 7. Het manuscript is beschreven door Swarzenski in zijn *Salzburger Malerei* 115a, en door Tietze in *Beschreibendes Verzeichniss der*

vengeschikt verband met drie andere voorstellingen. Doch waarom het ons, hier als daar, te doen is, dat is Jesse, die staat, en zijn verhouding tot de virga, die hij vasthoudt en toont. We moeten daarbij bedenken, dat de kunstenaar hier blijkbaar een symmetrische compositie wilde, en daarom twee takken noodig had en Maria boven Jesse in de as moest zetten. Daardoor krijgt de hoofdvorstelling eenige gelijkenis met een Jesseboom volgens formule B 1 (zie hierna). Maar duidelijk is het verschil: Jesse is daar de radix, waaruit de virga opgroeit, maar hier de drager van de virga, die hij in de hand draagt.

en houdt in de linkerhand voor de borst een tak, die zich boven zijn hoofd verdeelt in twee elkaar kruisende ranken. Tusschen de gebladerde twijgen, die aan deze ranken ontspruiten, staat, boven het borstbeeld van Jesse, de figuur van Maria ten voete uit, een gekroonde koningin, met een scepter in de eene, en een bloem in de andere hand (1). Naast Jesse twee halffiguren; die aan zijn linkerkzijde stelt, blijkens zijn bisschoppelijk gewaad en den bloeienden tak, den hooge priester Aäron voor; die aan de rechterzijde heeft geen kenmerkend attriboot, doch zal allerwaarschijnlijkst Mozes moeten heeten, omdat Mozes ook elders in dit verband optreedt (2). Op grond der analogie met andere composities kunnen wij eveneens zonder vermetelheid besluiten, dat de twee koningen, naast Maria, David en Salomon voorstellen.

De plaats, waar deze miniatuur is aangebracht, bij de liturgie namelijk van Maria's geboortefeest, laat geen twijfel aan de beteekenis, welke hier aan de profetie van Isaias wordt gegeven. Niet van Maria's maagdelijk moederschap werd ze hier verstaan, doch van haar koninklijke afkomst uit Jesse's huis. En zóó beheerschte, op Maria's geboortedag, de gedachte aan haar koninklijke herkomst die aan Christus' afstamming, dat Maria in volle figuur verschijnt, en Christus maar wordt aangeduid door een bloem in haar hand. Op die koninklijke afkomst wordt nog een sterken nadruk gelegd door David en Salomon, beiden in vorstelijke kleedij met kroon en scepter, Maria huldigend. Hier nog nevenfiguren, verschijnen deze koningen straks in den stam van den Jesseboom-zelf; de virga, die door Jesse wordt getoond — laten we dit onthouden —

Afb. 9. Uit het Antiphonarium te Salzburg.

eeuw (3). Boven de lijst van een der bogen verschijnt Jesse weer te halver lijve, en houdt in iedere hand een tak, liever een der twee ranken van één tak, welks top een bloem draagt; op die bloem rust een duif. Een onmiddellijke voorstelling van de virga, waaruit de flos, waarop de Spiritus Domini. Men moet echter den tak niet uit Jesse laten opgroeien — wat de onduidelijkheid van het geschonden reliëf zou toelaten, doch wat een verkeerde verklaring van de bedoeling des kunstenaars zou zijn. Naar de voorstellingen, die wij reeds leerden kennen, moet ook deze Jesse begrepen worden als

illuminierten Handschriften in Oesterreich Bnd. II, 35a. Daar blijkt, dat reeds Karl Lind in 1870 een studie aan dit handschrift heeft gewijd en daarbij een afbeelding der hier besproken miniatuur gegeven (*Ein Antiphonarium mit Bilderschmuck*) Wien [1870] (Taf. 18). Zijn boek was niet onder bereik te krijgen; de afbeelding hier danken wij aan een foto, die de hoogwaardige abt van Sankt—Peter welwillend voor ons liet maken. (1) Volgens Beissel (*Gesch. d. Verehrung Marias in Deutschl. v. d. M. A. 568*) zou Maria zoowel in de eene als in de andere hand een scepter dragen. (2) Beissel (*ibidem*) giste, dat het Juda, zoon van Jacob, was, „aus dessen Stamm Christus durch David entspross“. (3) De duidelijkste der mij bekende afbeeldingen in *L'Architecture Romane en France*. Préface de Jules Braun (Paris 1911) 38—39.

draagt, in de bekende voorbeelden althans, hoogstens maar één figuur. De reden daarvan zal later (§ 36) ter sprake komen, waar dan ook de aanwezigheid van Mozes en Aäron zal worden gemotiveerd.

§ 12. Een vierde voorbeeld van formule A geeft een reliëf aan den gevel van Notre Dame la Grande te Poitiers (afb. 10). De datum ligt na 1145, toen de gevel nog niet stond, doch zeker vóór het eind der twaalfde

den tak in de hand dragend. We hebben hier denzelfden tak als in de twee voorgaande miniaturen, ook hier om de symmetrie verdubbeld.

De context, waarin deze Jesse te Poitiers verschijnt, is al onze aandacht waard. Hij is nummer zooveel eener reeks van figuren en groepen, waarin, van rechts naar links, achtereenvolgens zijn voorgesteld: Adam en Eva onder den boom der kennis, Nabuchodonosor (de naam staat bij de figuur op den troon), de profeten Mozes, Jeremias, Isaias, Daniël, ieder kenbaar aan de woorden, die hij op boek of spreukband te lezen geeft (1); verder de Annuntiatie, Jesse met zijn tak, een zeer geschonden zittende figuur, de Visitatie, Christus' Geboorte. De combinatie van juist deze personen en groepen tot een reeks, en de eigenaardige redactie der teksten, die niet onmiddellijk aan den Bijbel waren ontleend, brachten Julien Durand tot het besluit, dat aan den gevel te Poitiers een stuk van den beroemden Sermo pseudo-Augustini in beeld was gebracht, waarvan één deel (contra Judaeos) in de Metten van Kerstmis werd gelezen, uit welke lezing dan, in de elfde eeuw, het Profetenspel ontstond. Het is onbegrijpelijk, dat Durand, die even goed de verschillen tusschen den Sermo en het reliëf als de overeenkomsten tusschen het reliëf en het spel opmerkte, toch van een betrekking tusschen spel en reliëf niet wilde weten. „La présence d'Adam et Eve, de Jessé, ainsi que l'inscription d'Isaïe, pourraient faire croire à l'influence d'un mystère exécuté à l'époque de la construction de l'église. Mais je ne suis pas de cet avis" (2). Mâle was dus, na Marius Sepet (3), niet de eerste, die opmerkte, dat Isaias in den Sermo van Christus' geboorte uit een maagd, (ecce virgo concipiet etc.), doch in den oudsten der bekende spelteksten van zijn geboorte uit een koninklijken stam spreekt (egredietur virga etc.). Maar hij deed er wèl aan te Poitiers niet aan den invloed van den Sermo maar aan dien van het spel te denken. Zoowel om Isaias' tekst (4), als om de aanwezigheid van Adam en Eva aan het begin der serie en de voorstelling der Annuntiatie aan het einde daarvan. Daarover aanstonds. Alleen had Durand nog kunnen tegenstribbelen met te zeggen, dat de profeten in den oudst-bekenden speltekst, dien van Limoges, in versen spreken, en in het reliëf, evenals in den Sermo, in proza.

Het komt me voor, dat zoowel Durand als Mâle over het hiaat heenzagen, dat Sepet tusschen den tekst van den Sermo en dien van het spel te Limoges uitdrukkelijk had aangewezen (5). Het handschrift van Limoges (nu te Parijs B. N.), geeft namelijk de oudste redactie van den speltekst niet. Die moet van den Sermo niet of weinig verschild hebben: de profeten spraken aanvankelijk in proza dezelfde voorstellingen, die pseudo-Augustinus aan ieder hunner in den Sermo liet zeggen. Deze

(1) Mozes: prophetam dabit vobis de fratribus vestris. Et non estima (bitur alius absque illo). De woorden: et non estima . . . behooren niet bij Mozes, maar bij Jeremias, die eindigt met: cum hominibus conversatus est. Deze woorden zijn eigenlijk weer niet van Jeremias, doch van Baruch (III, 36—38), maar worden in den Sermo van den pseudo-Augustinus aan Jeremias geleend. Isaias: egredietur virga de radice Jesse etc. Daniël: cum venerit sanctus sanctorum (cessabit unctio); bij Daniël (IX, 24) staat heel wat anders; doch, sinds de pseudo-Augustinus dezen profeet zoo spreken liet, heeft hij in de verschillende redacties van het Profetenspel en in de ikonografie, die daardoor middellijk of onmiddellijk beïnvloed werd, niets anders gezegd. Men zie den Sermo bij Migne P. L. XLII, 1117—1133, en de opmerkingen van Julien Durand bij de teksten der profeten in het aanstonds te noemen artikel van het *Bulletin Monumental*. (2) Monuments figurés du Moyen Age exécutés d'après des textes liturgiques, in *Bulletin Monumental* LIV (6e série IV, 1888) 530. (3) De studie van Marius Sepet over les Prophètes du Christ schijnt niet meer in de aparte uitgave verkrijgbaar. Men moet zich behelpen met de artikelen, die over drie deelen der *Bibliothèque de l'école des Chartes* verspreid zijn: 1867, 1868 en 1877. Op het verschil van Isaias' profetieën wordt gewezen in het deel van 1867, p. 17. (4) E. Mâle: *L'Art relig. du XIIe siècle en France* (1922) 143: c'est dans le drame seulement que se rencontre la prophétie attribuée à Isaïe par l'artiste de Poitiers.

(5) Sepet in deel 168 der *Bibl. de l'école des Chartes*, 124: Des observations qui précèdent nous tirons très naturellement deux conséquences; 1) il a bien réellement existé une version des Prophètes du Christ en prose latine, où toutes les prophéties étaient les mêmes que celles du sermon. C'est la version primitive. 2) Dans certaines diocèses cette version en prose a persisté à côté des versions en vers; elle a reçu des additions et subi des changements. Certaines de ces additions, certains de ces changements, sont peut-être même antérieurs aux versions en vers.

Afb. 10.
Relief aan
den gevel
der Notre
Dame te
Poitiers.

prozaredactie bleef in verschillende streken, naast een jongere op maat en rijm, in gebruik, doch ontkwam daarbij evenmin aan uitbreiding en verandering. Van zoo'n veranderde en vermeerderde editie in proza is — zoover bekend — geen litterair document uit de twaalfde eeuw bewaard gebleven. Staat nu in Poitiers geen monumentaal getuigenis voor het bestaan van zulk een speltekst uit de twaalfde eeuw? Zij heeft dan den tekst van den *Sermo* minstens in één punt veranderd, namelijk in de profetie van Isaias (zie boven); en zij heeft de gegevens van den *Sermo* vooral vermeerderd.

SePET trachtte aan te toonen (1), hoe het oudste profetenspel is uitgegroeid tot een reeks vertooningen, die begon met den zondeval der eerste menschen, waardoor de Verlosser noodig werd, dien de profeten voorspelden, en eindigde met de vervulling hunner profetieën, de menschwording van Christus (Annuntiatie), zijn geboorte, zijn epifanie. Ik wil erbuiten blijven, of die poging door genoeg arguments wordt gesteund om een alleszins bevredigende overtuiging te vestigen, en laat dus de mogelijkheid open van een zelfstandig ontstaan van minstens een deel dier vertooningen. In ieder geval is het profetenspel, door groei of toevoeging, tot een reeks vertooningen uitgedijd, die bij den zondeval begon en bij de Menschwording of Geboorte van Christus eindigde.

Nu hebben wij uit de twaalfde eeuw misschien één litterair document, het z.g. Adam-spel, waaruit de ontwikkeling, respectievelijk de vermeerdering, van het profetenspel in de richting Genesis blijkt (2), doch, bij mijn weten geen, dat die ontwikkeling of vermeerdering in de richting-Nieuw Testament toont. Dat echter ook in deze richting het profetenspel vóór het eind der twaalfde eeuw in Frankrijk was uitgegroeid of uitgebouwd, bewijst het relief te Poitiers.

Na dit uitstapje in het gebied der litteratuurgeschiedenis keeren we niet naar formule A terug, maar gaan naar

Formule B.

§ 13. Om te beginnen zij herhaald, dat het wezenlijk verschil tusschen A en B ligt in de verhouding van Jesse tot de virga; in A toont hij die, in B draagt hij die

(1) SePET in de aangehaalde artikelen passim. De groei volgde 1° la loi d'assimilation et d'amplification 2°, la loi de ségrégation, 3° la loi d'agglutination ou de juxtaposition (deel 1867, p. 27). (2) Bij G. Cohen *Histoire de la Mise en scène dans le Théâtre religieux français du Moyen Age* (Paris 1926) 51 wordt de meening van Paul Meyer (*Romania*, oct. 1903 p. 637) aangehaald, volgens wien dit spel — in den tekst n.l. dien Luzarche in 1891 en Gars in de *Romanische Bibliothek* n. 6 uitgaven — niet vóór de eerste helft der 13e eeuw ontstond en ook zonder voldoende reden als een produkt uit Zuid-Engeland wordt beschouwd. Intusschen werd te Regensburg in 1194 een spel opgevoerd, dat met de schepping der Engelen begon, den opstand van Lucifer, de schepping en den val der eerste menschen vertoonde en dan pas de profeten liet verschijnen. Zie Creizenach: *Geschichte des neueren Dramas* I, 64.

gelijk de wortel den stam draagt; van daar, dat de virga in formule B meer op een boom dan op een tak zal lijken. Maar de idee van Jesse-wortel en van den boom uit dien wortel komt niet altijd even duidelijk tot uitbeelding. Wij onderscheiden dus twee hoofdvarianten; B 1, waarin Jesse zit of staat — bij een borstbeeld is de bedoeling niet te zien — en een langer of korter rij van voorvaderen vertikaal van hem naar Christus of Maria voert; B 2, waarin Jesse ligt, en de kunstenaar duidelijk doet zien, dat de geslachtsboom uit Jesse opgroeit.

Ook zij herinnerd aan hetgeen hierboven (§ 7) van tusschenvormen is gezegd. Men zal ook in B 1 gevallen treffen, waarin Jesse de hand aan den tak of den boom heeft; dat komt zelfs in B 2 voor. Maar de vraag, of de voorstelling onder A of B te classeren is, wordt doorgaans door de rest der compositie dadelijk beslist.

B 1.

§ 14. De oudste voorbeelden, die mij van deze formule bekend zijn, dateeren uit de tweede helft der twaalfde eeuw. Eerst noem ik een miniatuur in een missale, dat te Hildesheim voor de Sint Michaëlskerk omstreeks 1150—1160 werd geschreven, en nu in het bezit van graaf Fürstenberg-Stammheim is. Zij staat fol. 146 r, bij het feest der Assumptio (1). Men ziet hier (afb. 11) in borstbeelden boven elkaar voorgesteld Jesse, Maria en Christus. In den rechter bovenhoek verschijnt Isaias met zijn profetie: egredietur enz. en schuin onder hem Hieronymus met de verklaring: virgo Dei genitrix virga est, flos Filius ejus (2).

§ 15. Uit het eind der eeuw dateert een evangelieboek, dat eveneens uit Hildesheim komt en thans in den domschat van Triër bewaard wordt (afb. 13). Vóór de genealogie van Mattheus staat een miniatuur, die de formule in breeder ontwikkeling toont (3). Onderaan, in een halven vierpas, zien we Jesse in borstbeeld, met een nimbus om het hoofd en naar rechts en naar links uitgespreide handen. Onder die handen een band, waarop de tekst: egredietur virga de radice Jesse. Deze tekst is aanleiding geweest tot de verklaring, dat de figuur den profeet Isaias voorstelt (4). Doch Isaias is nooit als de wortel van den Jesseboom, als een voorvader van David en zijn huis aangezien of afgebeeld. De figuur, waarmee wij hier te doen hebben, stelt Jesse voor, en de profetie van Isaias staat erbij, om dat te zeggen, aan wie het uit den context niet begrijpt. Boven Jesse's hoofd verschijnt nu dadelijk de stam, waarin drie medaillons boven elkaar. In het onderste een gekroonde halffiguur, waarin we, blijkens de woorden op den spreuk-

(1) Afb. in *Zeitschrift für Christliche Kunst* XV (1902) 265. In het artikel t.a.p. dateert Beissel dit handschrift niet nader dan „na 1150”, doch wijst op zijn overeenkomst met een sacramentarium in den Dom van Hildesheim, dat vóór 1159 moet geschreven zijn. Zeven jaren later, in zijn *Geschichte d. Verehr. Marias* (1909) 568—569 dateert hij het missale Fürstenberg dan ook circa 1155. Hans Swarzenski in *Vorgothische Miniaturen* (in de serie der Blauen Bücher) n. 51 meent: „um 1160”. Het boek, dat ik op de „Pressa” kon doorbladeren moest door een goede uitgave meer bekend worden. (2) Hier volgt om zijn beteekenis voor de ikonografie, de tekst van Hieronymus (in cp. XI Isaias) in zijn geheel: Virgam et florem de radice Jesse, ipsum Dominum Judaei interpretantur: (men herinnere zich wat we gezegd hebben over het hebreuwsche parallisme tusschen virga en flos) quod celestis in virga regnantis potentia, in flore pulchritudo monstretur. Nos autem virgam de radice Jesse, sanctam Mariam virginem intelligamus, quae nullum habuit sibi fruticem cohaerentem; de qua et supra legimus: ecce virgo concipiet et pariet Filium. Et florem Dominum Salvatorem, qui dicit in Cantico canticorum: ego flos campi et lilium convallium. . . Super hunc igitur florem, qui de trunco et radice Jesse per Mariam virginem repente consurgit, requiescet Spiritus Domini. . . Deze verklaring van Isaias' Jestetekst wordt nog in het Romeinsch brevier gelezen in de tweede nocturne van den tweeden Adventszondag. (3) Het handschrift draagt de signatuur 142 A 124. Volgens Beissel, in *Zeitsch. f. Christl. Kunst* I (1888) 132, komt het uit Paderborn en werd omstreeks 1200 geschreven. In hetzelfde tijdschrift XV (1902) 373 komt het „angeblich aus Paderborn, vielleicht aus Hildesheim”. In de *Gesch. d. Verehr. Marias* . . . (1909) 569 komt het kortweg uit Hildesheim, doch heet dan een weinig later ontstaan dan het missale-Fürstenberg, dat, gelijk we zagen, omstreeks 1155 werd gezet. Haseloff (*Eine thüringisch-sächsische Malerschule* (1897) 341) denkt aan het eind der 12e eeuw. Hans Swarzenski in *Vorgoth. Miniat.* meent: „aus Paderborn” en „um 1200”. (4) In *Zeitschr. f. Chr. Kunst* I (1888) 132 heet die onderste figuur Isaias, de volgende „een koning”. Isaias verheft dan n.l. biddend zijn armen en toont zijn profetie.

band, David moeten herkennen; die woorden zijn uit psalm CIX: *virgam virtutis tuae emittet Dominus ex Sion*. In het volgend medaillon een gekroonde, dus koninklijke, vrouwefiguur, even meer dan in borstbeeld; op haar spreukband staat: *ego mater pulchrae dilectionis*, een tekst uit Eccl. XXIV, die op Maria wordt toegepast, en waarmee dus ook deze figuur is geïdentificeerd. In het derde medaillon de halffiguur van Christus, met den kruisnimbus, de rechterhand opheffend bij de woorden: *ego flos campi* (Cant. II, 1). Om hem heen zeven kleinere medaillons, ieder gevuld met de figuur van een duif, waardoor de zevenvoudige *Spiritus Domini* gesymboliseerd wordt. Driemaal verdeelt zich de stam telkens in twee takken, die rechts en links van David en Maria, om een medaillon krullen, waarin een niet nader te benoemen koninklijke voorvader een plaats kreeg, terwijl de vertakking rechts en links van Christus in de medaillons der duiven eindigt. Tenslotte is iedere hoek dezer compositie gedekt door een halffiguur in lijst, houdend een spreukband; de tekst maakt telkens duidelijk wie bedoeld is; boven zien wij, rechts, Isaias (LXI, 1): *Spiritus Domini super me*; links, Salomon (Sap. I, 1): *Spiritus Domini replevit orbem*; beneden rechts de bruid van het Hooglied (II, 3): *Sub umbra illius quem desideraveram sedi*; links Jeremias (Thren. IV, 20): *Christus Dominus sub cuius umbra vivimus in gentibus*.

Twee opmerkingen bij deze teksten. Ten eerste missen zij alle betrekking op Christus' afstamming uit Jesse. De heele reden van hun bestaan *hier*, ligt enkel en alleen in één hunner woorden. Omdat Isaias van een *virga* spreekt, laat men David een psalmvers zeggen, waarin dat woord óók voorkomt. Omdat de profeet verder een *flos* voorspelt, moet Christus hier verklaren: *ego flos campi*. Alleen omdat in hun teksten het woord *spiritus Domini* staat, verschijnen hier Isaias en Salomon bij de duiven, die den *Spiritus Domini* symboliseeren. De twee figuren naast Jesse ontleenen al hun recht van spreken *op deze plaats* aan het toeval, dat ze van een *umbra* gewagen, en aan het feit, dat bij elken boom wel eens schaduw valt, dus ook. . . bij een Jesseboom. Ten tweede zijn Isaias, Jeremias en Salomon met *d e z e* teksten geen figuren uit eenig profetenspel, zoomin als de bruid van het Hooglied.

Waarom deze twee opmerkingen van belang zijn, zal later blijken (§ 34). We gaan thans over naar den anderen hoofdvariant der B-formule:

B 2.

§ 16. Volgens E. Mâle werd het eerste voorbeeld daarvan gegeven omstreeks 1144 in een glasraam te St. Denis en zijn alle Jesseboomen volgens onze formules B1 en B 2 navolgingen of afleidingen — „à quelques détails près” — van den boom te St. Denis. Het ontwerp ervan zou Mâle gaarne aan Suger, den toenmaligen abt, zien toegekend. Deze beweringen en hun argumenten komen in de volgende afdeeling ter discussie. Voor het oogenblik is het om de kennis der formule B 2 te doen. We kunnen daarom ook buiten een waardeering blijven van de restauratie, welke Gérard het glasraam te St. Denis liet ondergaan. Wie ze mistrouwt, kan in een glas te Chartres een idee van het oorspronkelijk werk krijgen (afb. 12).

Afb. 11. Uit het Missale Fürstenberg-Stammheim.

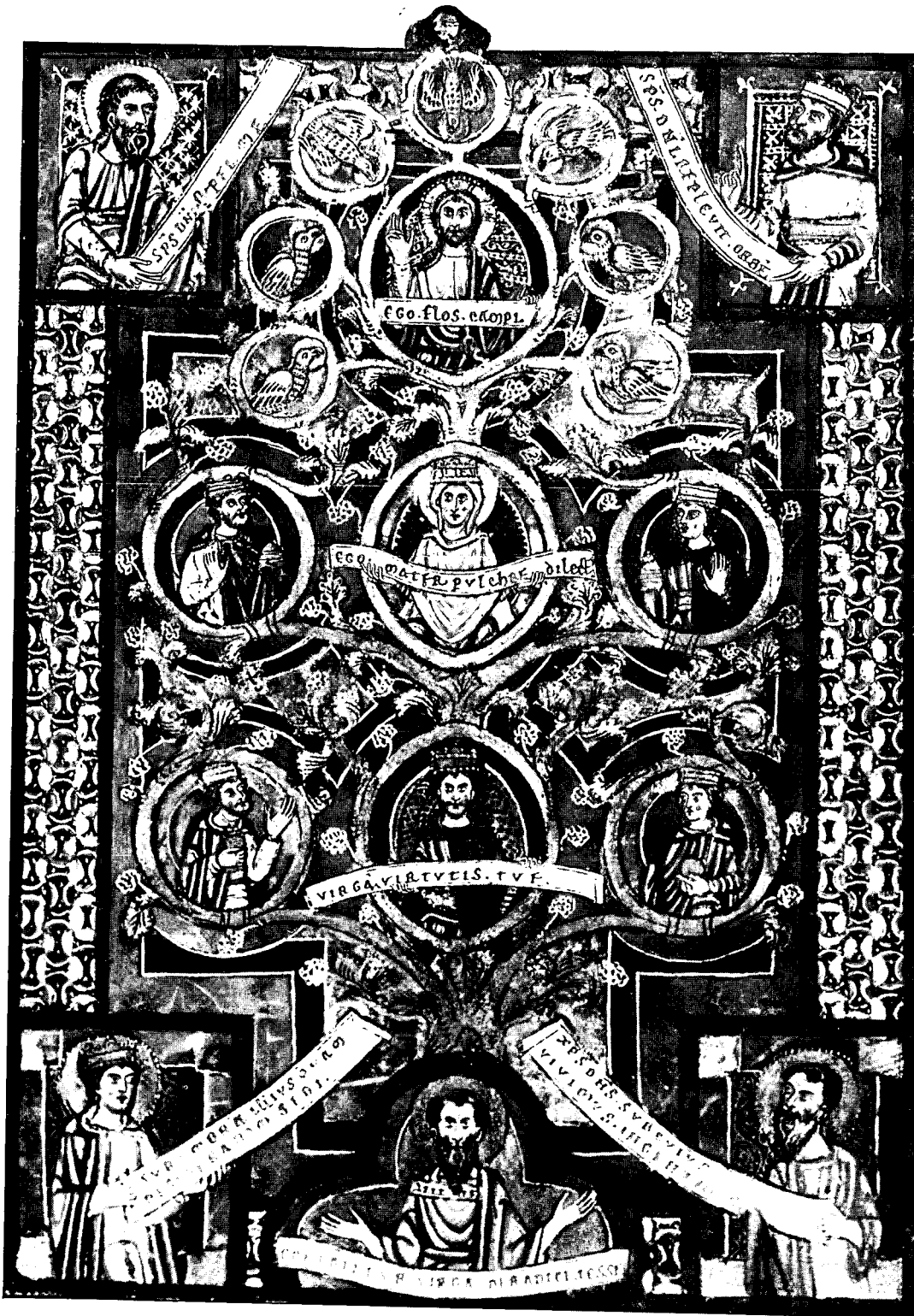
Afb. 12. Glasraam te Chartres.

§ 17. Daar werd namelijk, kort na 1145, het voorbeeld van St. Denis nagevolgd, en wel zóó, dat, volgens Mâle, „c'est à Chartres aujourd' hui, bien plus qu'à Saint-Denis, qu'il faut étudier l'oeuvre de Suger" (1). Te Chartres nu ligt Jesse slapend — een lamp hangt boven zijn hoofd te branden — en uit zijn lichaam wast een stam. Die splitst zich weldra in vier takken, waarvan er twee dadelijk naar beneden omkrullen, en twee andere omhoog gaan. Tusschen deze twee takken zit David, in volle figuur, met de koningskroon op het hoofd, en houdt met iedere hand een der beide takken vast — niet om die te toonen, maar opdat armen en handen „iets te doen" zouden hebben. Boven David een dergelijke splitsing van den stam; tusschen de twee opgaande takken vinden wij Salomon, eveneens ten voeten uit, gezeten, gekroond en met iedere hand aan een der takken. Boven de voorlaatste splitsing troont Maria en boven de laatste splitsing is Christus gezeten, met den kruisnimbus om het hoofd, de handen benedenwaarts uitgestrekt; om hem heen zeven duiven, ieder op een dunneren tak. Dit is de Jesseboom. Er langs staan profeten, te weerszijde van ieder der figuren een. Onder hen is Mozes kenbaar aan den tekst op zijn spreukband: *suscitabit Deus vobis prophetam de fratribus vestris*; woorden, die hij ook in den Sermo van den pseudo-Augustinus, en later in het profetenspel zeggen moest, — volgens het handschrift uit Limoges op maat en rijm (zie § 12). We treffen daar verder Joël en Balaâm, die niet in den Sermo, wel in het spel optreden, echter (nog) niet in het spel van Limoges.

Met het oog op de straks te behandelen vraag, of alle Jesseboomen der formule B, „op enkele details na" afleidingen of navolgingen van dien te St. Denis zijn, heb ik juist van B 2, de formule van den boom te St. Denis, wat meer voorbeelden bij elkaar gezocht. Men ziet dan tevens, hoe rijk aan varianten deze formule zijn kan. Dat ik mijn onderzoekstocht bij voorkeur buiten Frankrijk deed, kan ook Mâle niet kwalijk nemen, vermits hij zelf op de navolging van St. Denis in het buitenland zoo'n klemtoon legt. Ik ga echter niet verder dan het begin der dertiende eeuw, omdat eventueele groote verschillen met St. Denis na dien tijd uit den verren afstand van het voorbeeld konden verklaard worden.

§ 18. Als overgang van Frankrijk naar Engeland diene een Jesseboom in het psalterium van koningin Ingeborg, echtgenoot van Philips den

(1) Mâle: *L'Art relig... XII siècle* (1922) 170.

Afb. 13. Uit een Hildesheimsch Evangelieboek te Trier.

Afb. 14. Uit het Psalterium van Ingeborg.

en links uitgestrekt; Christus met den kruisnimbus, in de linkerhand een boek, de rechterhand opgeheven. Boven hem één duif. Twee nevenfiguren in volle lengte; rechts Abraham met de woorden der belofte: in semine tuo benèdicentur omnes tribus terrae; links Mozes met de voorspelling: prophetam suscitabit vobis de fratribus vestris. Als we nog even van de ikonografie naar de litteratuur mogen stappen: Mozes met dezen tekst kennen wij uit den Sermo en de oudste profetenspielen; doch Abraham komt in den Sermo niet voor, ook niet in het spel van Limoges. Wanneer hij in Frankrijk een rol in het profetenspel heeft gekregen blijkt niet; voor Engeland hebben wij in den datum van dit manuscript een terminus ante quem. In het Adam-spel (van fransche of van engelsche origine?) treedt hij op (6).

§ 20. Een miniatuur in ms. 3 der Lambeth-bibliotheek te Londen, een bijbel der twaalfde eeuw uit Kent, geeft op fol. 198 de volgende voorstelling. Uit den slapenden Jesse spruit een boom langs welks stam Maria staat, in volle lengte; in den top is het borstbeeld van Christus aangebracht in een medaillon, in welks rand zeven duiven (afb. 16). Buitengewoon zijn hier de nevenfiguren; zes groepen, waaromheen telkens de takken van den boom bij wijze van medaillons zijn gevlochten. Van boven naar

Schoone, te Chantilly (afb. 14.) Volgens Vitzthum zijn de miniaturen in dit boek engelsch werk, verwant met die in het psalterium van den H. Lodewijk te Leiden (1); volgens H. Martin moeten we hier fransch werk zien, verwant met dat in het psalterium van Lodewijk en Blanca der Bibliothèque de l'Arsenal (2). De datum ligt in den naasten omtrek van 1200. Bij de afbeelding (3) behoeft slechts gewezen op de merkwaardigheid, dat onder de profeten hier ook de Sibylle verschijnt; zij is vorstelijk gekleed, gelijk de regie van het profetenspel voorschreef, en zij zegt een der verzen, die zij reeds in den Sermo voordroeg: Omnia cessabunt, tellus confracta peribit.

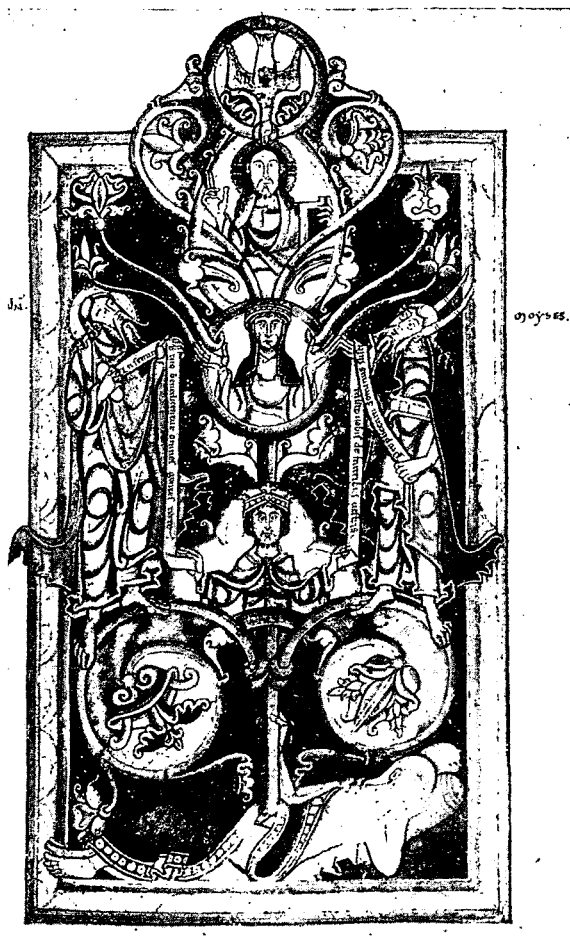
§ 19. Zeker is engelsch werk het psalterium uit Shaftesbury (Dorset), thans in het Britsch Museum, Lansdowne ms. 383. Millar dateert het in het begin of althans in de eerste helft der twaalfde eeuw (4), doch Mâle merkt op (5), dat Thomas van Canterbury, die in 1173 werd heilig verklaard, nog niet, maar Eduard de Belijder, die in 1161 gecanoniseerd werd, wèl in de lijst der heiligen voorkomt. De officiële *Guide of the exhibited manuscripts III* (uitgave 1923) zegt, p. 19:., 12th century" zonder meer. Op fol. 15 vinden we den Jesseboom (afb. 15). De stamvader ligt te slapen en uit zijn lichaam rijst de boom: David, Maria, Christus; alle drie slechts in borstbeeld, David en Maria gekroond en de handen naar rechts

(1) Die *Pariser Miniaturmalerei* (1907) 16. (2) *Les Peintres de manuscrits et la Miniature en France* (1927) 16. (3) Ook bij Mâle o. c. 173. (4) E. G. Millar: *La Miniature anglaise du V au VIII siècle* (Van Oest, 1926) 32; première moitié du XII siècle; 92 en 125: début du XII siècle. Afb. op pl. 23 A. (5) Mâle: o. c. 146², bij wien ook afbeelding, p. 145. (6) Over het Adamspel zie de noot bij § 12 in fine.

beneden en van rechts naar links vinden we voorgesteld: de Synagoge, vergezeld door Mozes en Aäron; de Ecclesia, begeleid door Petrus en Paulus; Justitia en Pax, elkaar omhelzend; Misericordia en Veritas elkaar ontmoetend; twee profeten, niet nader gekenmerkt; twee andere profeten, waarvan de een Isaias blijkt, — zijn spreukband draagt den tekst: egredietur etc. De heele compositie is gevat in een rechthoekige lijst; de profeten in de hoekmedaillons zijn met hun onbeschreven spreukbanden niet te identificeeren. Tot de combinatie dezer groepen met den Jesseboom keeren wij later terug (§ 52). (1).

§ 21. Engelsch werk van omstreeks 1200 is nog het psalterium-Huntingfield in de bibliotheek van Pierpont Morgan te New-York (2). In de initiaal van den eersten psalm, *Beatus vir*, is een Jesseboom gecomponeerd (afb. 17). De stamvader ligt te slapen, gelijk in de twee vorige engelsche miniaturen, op zijn linkerzij en — ik zie hier een vitiatie door formule A — houdt met de rechterhand een „boom” omhoog, die — óók als in formule A — uit twee elkaar kruisende en medaillonvormende takken bestaat. In die medaillons vinden we achtereenvolgens de zittende figuren: David met de harp; een koning met getrokken zwaard, die op deze plaats niemand anders dan Salomon kan voorstellen; Maria met een boek in beide handen; Christus met een boek in de linkerhand op de linker knie, en met de rechterhand in spreekgebaar. In halfcirkels, ontstaan door de kruising van andere rankenparen, verschijnen in halffiguur genimbeerde personen, die niet gekroond zijn, dus geen koningen uit Davids huis, maar profeten verbeelden. In den vertikalen balk der B nogmaals David met de harp. Weinig of niets hebben de figuren in de lijst met de voorstelling daarbinnen te maken. In de ovalen der lange zijden telkens twee apostelen; in het midden der smalle zijden zien we, boven, de kroning van Maria geflankeerd door twee serafijnen in rond medaillon; beneden, den open Hellemuil, tusschen twee opstaande dooden.

§ 22. In Italië vinden wij, aan het noordportaal van het baptisterium te Parma, een reliëf, dat waarschijnlijk door Antelami en zijn gezellen, doch zeker kort na 1196 is uitgevoerd (3). Uit het lichaam van den slapenden Jesse rijst een boom, die aan iedere zijde zes takken draagt, waarop telkens twee voorvaderen zijn gezeten met boek of spreukband; volgens de zonderling gespelde namen heeten zij David, Salomon, Abias, Roboa, Asa, Josapha, Joras, Ozias, Joatha, Achaz, Manasse, Ezechias. Boven-

Afb. 15. Uit het Psalterium van Shaftesbury.

(1) Afb. bij Millar: o. c. pl. 41; vgl. den tekst 37—38 en 94. De vier Deugden komen, behalve in het „Proces in het Paradijs”, ook bij het kruis en nog elders voor. In verband met hun identificeering in deze miniatuur vergelijkte men een andere in Hs. fol. 20 te Stuttgart, afgebeeld bij G. Swarzenski: *Salzburger Malerei* 382: (2) Afb. bij Millar: o. c. pl. 59 B. (3) In 1196 begon de bouw van het baptisterium. Zie o.a. M. G. Zimmermann. *Oberitalienische Plastik im frühen und hohen Mittelalter* (1879) 114—118.

Afb. 16. Uit den Lambeth-Bijbel.

een psalterium te Wolfenbüttel uit het begin der dertiende eeuw (afb. 19) zij geweest op de figuur van Balaâm op zijn ezelin, met een zweep in de hand, juist als in het profetenspel, en op Virgilius met de „profetie” uit zijn ecloga: jam nova progenies etc. waarmee hij ook in dat spel optrad (3).

§ 25. In een evangeliarium, afkomstig uit S. Godehard in Hildesheim, thans in den dom te Trier (4), staat bij het begin van Mattheus de initiaal L op een grond van ornamenteel blad- en rankwerk, waartusschen mensch- en dierfiguren klimmen, en een aantal medaillons zijn uitgespaard, die met tafereelen uit het Oude en Nieuwe Testament zijn gevuld (afb. 21). De L zelf bevat een boom van Jesse. In den hoek, die door het lange en korte been der letter wordt gevormd, ligt de stamvader slapend, het hoofd op de rechterhand gesteund, terwijl de linker los op zijn linkerbeen rust. De stam, d.i. het lange been der letter, verwijdt zich te halver hoogte tot een ruit, waarin Maria troont. Boven haar, in veel kleiner afmeting, twee genimbeerde, doch verder niet te bepalen figuren, waarin we, om hun plaatsing in den stam, voorvaderen van Christus zouden erkennen, indien ze, tusschen Maria en Christus, als zoodanig begrijpelijk waren. We onderstellen liever, dat ze, als andere figuren van gelijke afmeting buiten den stam, ornamenteel zijn bedoeld. Boven aan de letter zetelt, in een rond medaillon,

aan zetelt Maria, gekroond en zonder Kind. Om háár afkomst alleen scheen het hier te doen; onder den boom staat te lezen: ex hac stirpe pia processit virgo Maria. Bij dezen boom geen profeten. Men vergelijkte met dezen boom den bijna gelijktijdigen (1204) aan een pijler der portiek van de Kathedraal te Lucca (1).

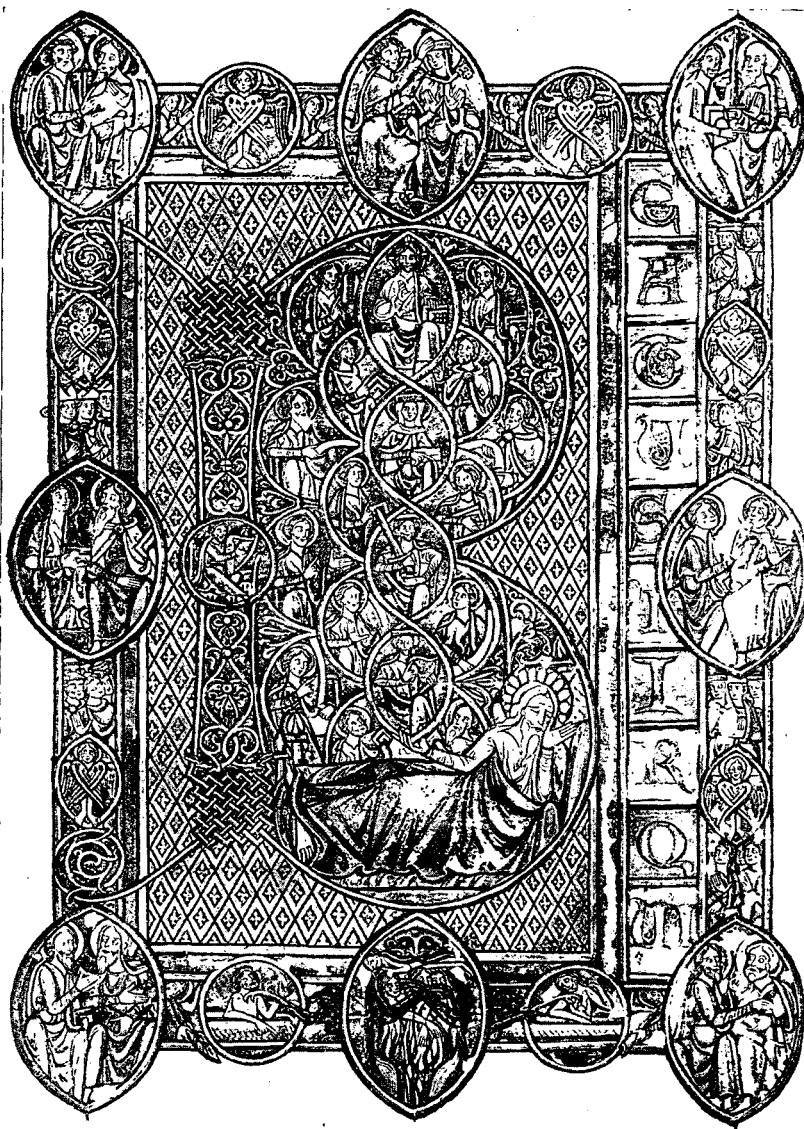
§ 23. Uit de twaalfde eeuw dagteekent de preekstoel (uit Florence) te Arcetri (2). Het meubel draagt in reliëf de voorstellingen van Christus' geboorte, de aanbedding door de Wijzen, de opdracht in den tempel, het Doopsel in den Jordaan, de afneming van het kruis. De serie begint met een Jesseboom, dié uit den slapenden Jesse opgroeit (afb. 18) en in zijn kruin een troon draagt, waarop Maria is gezeten. Zij heeft een kroon op het hoofd en haar Kind op den schoot. Aan iedere zijde van dezen boom twee profeten, kenbaar aan hun voorspelling: Tu es sacerdos in aeternum (David, ps. CIX, 4), Egredietur virga de radice Jesse (Isaïas, XI, 1), Prophetam suscitant vobis . . . (Mozes, Deuter. XVIII, 15), Cum venerit sanctus sanctorum cessabit unctio (vgl. Daniël IX, 24).

§ 24. Uit Duitschland drie merkwaardige Jesseboomen. Bij de miniatuur in

(1) Van den boom te Parma en van dien te Lucca ontbrak een afbeelding, die ter reproductie geschikt leek. (2) J. Durand in *Bulletin Monumental* LIV 543 s; Muñoz *Iconografia della Madonna* (Firenze 1905) 87 met afb.; P. Manzoni: *La Leggenda della Croce nell' arte italiana* (Firenze 1914) tav. 1 (den tekst van dezen schrijver kan men verwaarloozen). (3) Zie Haseloff: *Eine thür.-sächs. Materschule* 87; Male: o. c. 173². (4) Onder de signatuur 141 A 126. Haseloff (*t.a.p.* 331) citeert foutief 149, na hem ook Beissel (*Zeitschr. f. Chr. kunst* XV t.a.p.). Te Triër geldt het hs. voor vroeg twaalfde-eeuwsch, Haseloff dateert het in het begin der dertiende.

Christus. Rechts onder hem een gekroonde figuur; links, als pendant, een niet gekroonde; de troon, waarop de een als de ander zit, onderscheidt hen niet als koningen, want links boven den tweeden zien wij wederom zulk een figuur op een troon zitten, maar zonder kroon, en met een (niet ingevulden) spreukband; een profeet derhalve. In de andere medaillons kunnen we zien Adam en Eva onder den boom der kennis, waarom de slang kronkelt; Abraham, die gereed is zijn zoon te slachten; even daar boven, naar rechts, meen ik de episode van Gedeon met het „vlies” te mogen erkennen. Daarboven staat Aäron met zijn bloeiende tak vóór het altaar, waarop de andere takken dor blijven. Rechts en links van de twee laatstgenoemde voorstellingen zien wij de Annuntiatie, de Geboorte van Christus, en recht daarboven de Visitatie. Wat in de twee medaillons in den linkerhoek beneden bedoeld is, ontgaat me. Mogelijk moet de sluimerende vrouw de Sibylle beteekenen, en dan kon de jonge man daarboven Virgilius zijn. Doch dat is een bloote gissing. Duidelijk is de ikonografie zoo weinig als de compositie overzichtelijk is; de schilder heeft in beide opzichten te veel willen zeggen. Maar sterk suggereert deze miniatuur het vermoeden, dat de schilder zijn nevenvoorstellingen middellijk of onmiddellijk borgde bij het tooneel, bij een spel, dat met den zondeval begon en met de Geboorte van Christus eindigde. We hebben daarover bij het reliëf te Poitiers het noodige gezegd (§ 12).

§ 26. Niet minder dan 47,5 meter in de lengte en 8,5 meter in de breedte beslaat de plafondschildering (afb 20) in de Michaëlskerk te Hildesheim. Het geheel is een omrande rechthoek, die verdeeld is in acht vakken; elk vak in een kwadraat tusschen twee rechthoeken. In elk kwadraat een figuur in cirkel of vierpas of ruit; in elk der rechthoeken een figuur; in de lijst van rankenwerk medaillons met borstbeelden. Het onderste kwadraat vertoont Adam en Eva naast den beruchten boom. Achter Adam een tweede boom, waarin het borstbeeld des Zaligmakers, de boom des Levens; achter

Afb. 17. Uit het Psalterium-Huntingfield.

Eva een derde boom, waarin vijf schedels hangen, de boom des Doods; samen een stukje der middeleeuwsche boomensymboliek, waarover hier, zonder of te veel of te weinig te zeggen, niet kan gesproken worden. In de twee rechthoeken naast dit kwadraat de personificatie der vier paradijsstroomen. In het volgend vierkant ligt Jesse, uit wiens lendenen de boom van zijn nageslacht opwast. Ieder der Koningen in de volgende kwadraten zetelt op een troon en draagt den rijksappel in de hand. In de zwikken rondom den eersten koning (David) vier profeten; in die rondom de andere koningen gekroonde figuren. In de rechthoeken naast deze kwadraten telkens een profeet met spreukband. In het zevende vierkant troont Maria met . . . een weefspoel in de hand: in de zwikken de personificatiën der vier kardinale deugden; in de rechthoeken Joannes de Dooper: *parate viam Domini*; Gabriël: *Ave Maria*; Isaias: *ecce virgo concipiet*; Aäron met bloeienden staf en mannavat, (twee symbolen van Maria's maagdelijk moederschap). In het laatste kwadraat Christus (1); in de zwikken de symbolen der vier evangelisten; in de rechthoeken Mozes, Elias, Mattheus en Joannes. In de lijst rondom het geheel 42 figuren in medaillons; in de kleine kwadraten der hoeken nogmaals de symbolen der evangelisten, waarnaast, boven, een engelfiguur, beneden een stroomgod. Zeker is ook hier niet te weinig gezegd, maar de compositie is overzichtelijk gebouwd. In dat „niet te weinig” der

Afb. 18. Reliëf in Arcetri.

daarin zijn de koningen der Hebreuwen geplaatst van David tot Christus. Eerst David met de harp, dan Salomon, boven Salomon andere koningen, scepters dragend. Op den top van den tak de Geboorte van Christus. Ernaast, aan beide zijden, profeten met hun voorspellingen, in de takken ingevlochten; zij zien en wijzen naar Christus. Onder de profeten de Wijzen van Griekenland en de ziener Balaâm, ook zij met spreukbanden en opziend naar Christus (2).

Onder de „Geboorte van Christus” hebben wij hier, naar grieksch spraakgebruik, te verstaan: Maria met den kleinen Christus op haar schoot of op haar arm. Echt grieksch zijn de oude Wijzen, aan wie het Oosten meer hechtte dan aan den latijnschen dichter of aan de apokriefe profetes. Maar grieksch van oorsprong lijkt deze ikonografie niet; het gegeven recept schijnt tot de jongere bijdragen van het Schilderboek te behooren, die door de kunst van het Westen zijn ingegeven. Wanneer het in het répertoire der grieksche kerkschildering is opgenomen, blijft een vraag doch even als in het Westen bleek de formule in het Oosten voor variatie vatbaar (2).

(1) De restauraties — de Christuskop is o.a. van zeer jongen tijd — hebben den bouw van het geheel niet in het minst veranderd. (2) *Das Handbuch der Malerei vom Berge Athos* edit. Didron-Schäfer (Trier 1855) 169, § 208. (2) Zie *Zeitschr. f. Chr. Kunst* XXIV (1911) 278—279.

bijzaken is echter geen plan, voor hun keus geen motief te zien, dan het viertal, dat aan de paradijsstroomen, de kardinale deugden en de evangelisten gemeen is.

§ 27. Tot slot van dit gedeelte zij gezegd, dat ook het Oosten den Jesseboom volgens formule B 2 heeft gekend. In het Schilderboek van den Athos vinden we het volgend schema: Jesse slaapt; uit zijn rug spruiten drie takken; twee ervan zijn klein en kronkelen om elkaar; de derde is groot en gaat opwaarts, en

IV.

EMILE MÂLE OVER DEN OORSPRONG EN DE ONTWIKKELING VAN FORMULE B 2.

§ 28. Gelijk gezegd, acht Mâle den Jesseboom in het glasraam te Saint-Denis het eerste voorbeeld van wat wij formule B2 noemen. Boven dien zag hij het ontwerp ervan gaarne aan Suger toegeschreven. „Est-ce Suger qui a eu l'idée de cette grande composition? Est-ce lui qui l'a demandée le premier à un artiste?” Woordelijk is hier in het midden gelaten, of Suger het ontwerp gaf en door een kunstenaar deed uitvoeren, of wel, aan den kunstenaar behalve de uitvoering ook het ontwerp vroeg. Maar wie het betoog van Mâle geheel leest, voelt, dat hij het eerste wil, en aan het slot vraagt hij, zeer suggestief: „Comment n'être pas incliné à penser que cette belle composition est due au génie ordinateur de Suger?”

In ieder geval is, volgens Mâle, de formule het eerst in St. Denis vertoond. „On peut faire en effet deux remarques; la première c'est qu'il ne subsiste aujourd'hui aucun arbre de Jessé qui soit antérieur au vitrail de St. Denis, c. à. d. à 1144; la seconde c'est, qu'à partir de 1150 environ, presque tous les arbres de Jessé sont conçus, à quelques détails près, comme celui de Saint-Denis et paraissent en dériver.” (1).

Sterk zijn deze twee argumenten niet, gelijk hierna in den breede zal worden getoond. De zwakte van het eerste schijnt Mâle zelf gevoeld te hebben. Hij haast zich althans een tegenwerping te voorkomen, die men aan een bericht omtrent een vroegeren Jesseboom zou kunnen ontleenen (zie hierna, § 31). Daarna legt hij nog een versterking onder zijn argument: veel kans, dat voor Suger aan een Jesseboom gedacht werd, is er niet; want de idee van dien boom hangt ten nauwste samen met het profetenspel (hierna, § 43 vv); en daarvan is geen oudere redactie bekend dan die van Limoges, uit het eind der elfde eeuw (2).

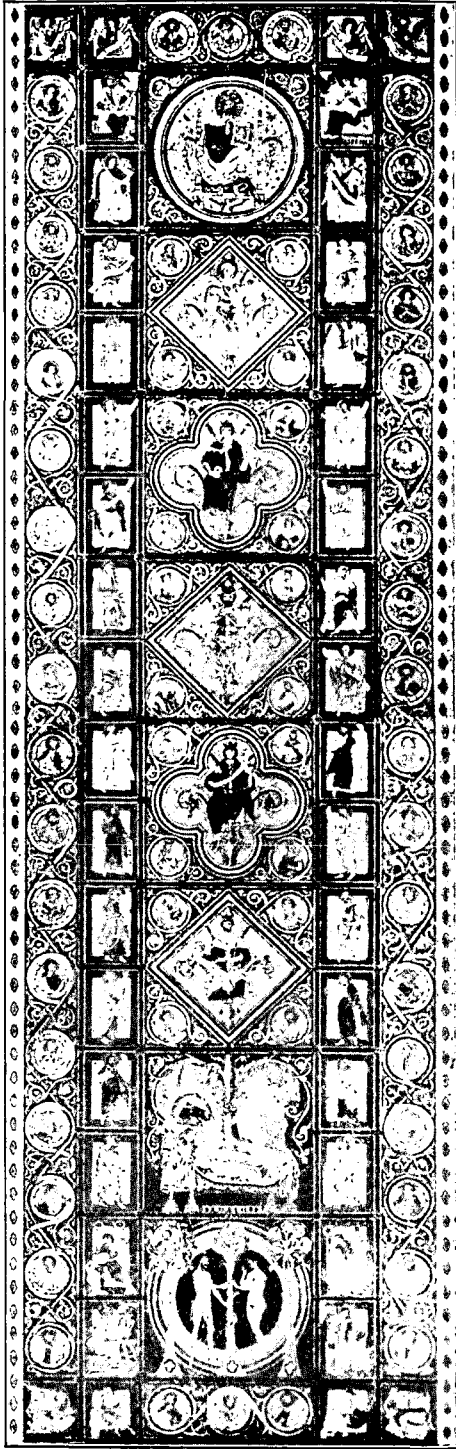
Beschouwen wij een en ander wat nader. Misschien brengt hetgeen volgt nog wat meer dan iets puur negatiefs.

§ 29. Voor de beantwoording der vraag, of de Jesseboom van omstreeks 1144 te St. Denis de eerste in zijn soort was, is het van geen belang of de ontwerper X of Y heet; of Suger de ontwerper was of een zijner kunstenaars. Intusschen blijkt, uit hetgeen Suger zelf ons *de rebus in sua administratione gestis* meedeelt, met geen woord of teeken, dat hij zijn werk lui meer gaf dan materiaal en loon, tenzij dan wat teksten, die zij als opschriften zouden gebruiken. We lezen, dat hij voor zijn metaalwerken „plures aurifabros lotharingos” naar St. Denis had geroepen, waarvan er „quandoque quinque, quandoque septem” aan de arbeid waren (3); voor zijn glazen had hij de hulp „magistrorum multorum de diversis nationibus” (4). Zijn dat alleen maar uit-

Afb. 19. Uit een Psalterium te Wolfenbüttel.

(1) Mâle: o. c. 170—171. (2) Idem, *ibidem* 171. (3) Bij Von Schlosser: *Quellenbuch zur Kunstgeschichte des abendländischen Mittelalters* (Wien 1896) 275. (4) *Aldaar* 280.

Afb. 20. Zoldering der Michaeliskerk te Hildesheim.

veertiende eeuw een kroniek, waarin hij mededeelt, dat Hugo, abt van Westminster in

voeders geweest? Als onder de aurifabri ook Godefroid de Claire (of le Clerc) was, zeker niet.

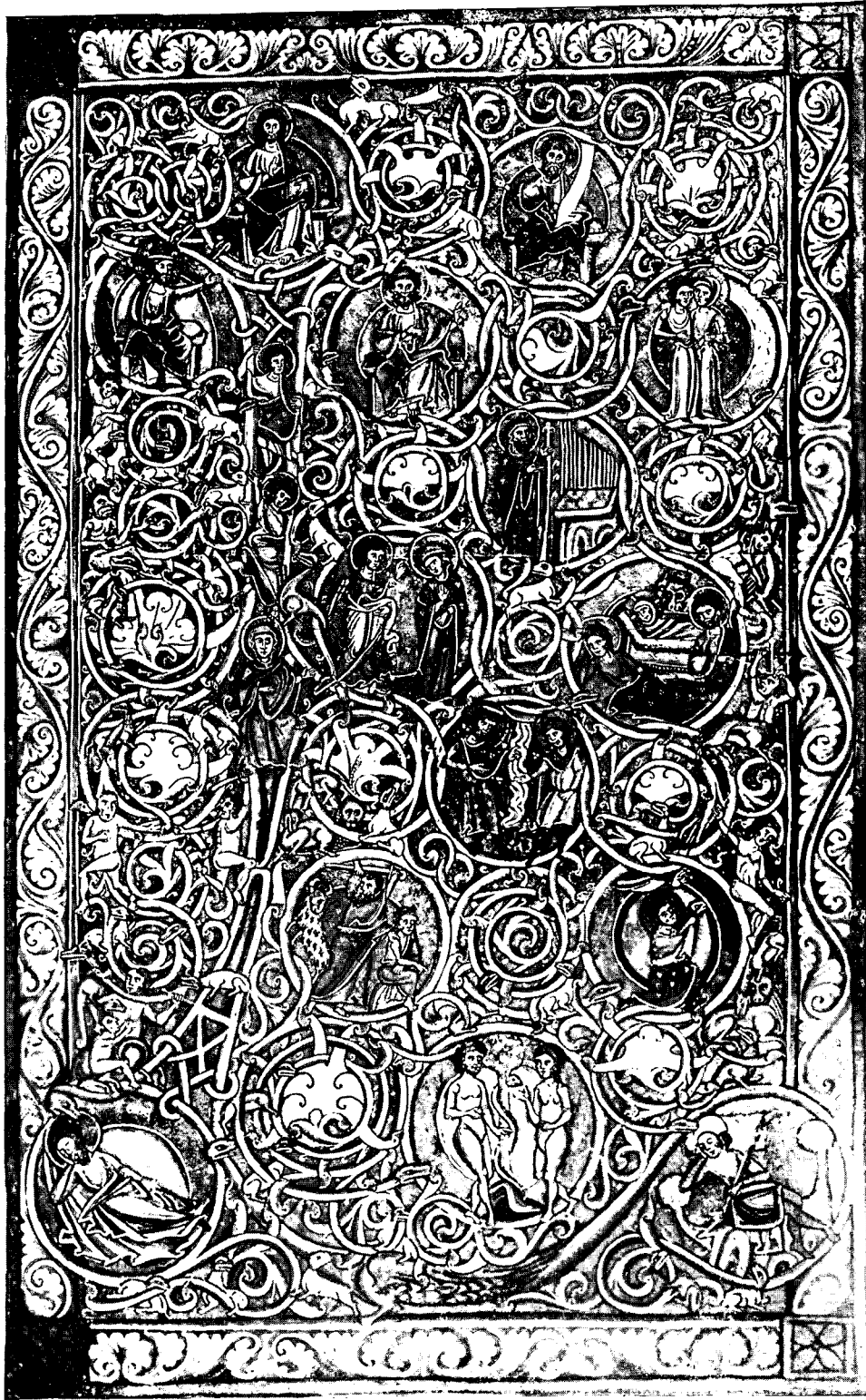
Gesteld, dat Suger hun zijn ontwerpen voorlegde, dan moet nóg gevraagd, hoeveel eigens daarin was en hoeveel daarin verwerkt was van hetgeen Suger van anderen in boeken had gelezen of op reizen had gezien. Liet hij echter ook de ontwerpen aan zijn kunstenaars over, dan geldt dezelfde vraag voor hen. Met name: hoeveel hadden die vele „glasschilders uit verschillende streken” in hun eigen land en elders aan Jesseboomen gezien, voordat ze te St. Denis kwamen? Wij moeten niet vergeten, dat van den Jesseboom dáár ook maar heel toevallig enkele resten bewaard bleven, en dat er aan glas- en muurschildering nog veel meer is verdwenen dan aan miniaturen. Bovendien zijn de nog bestaande miniaturen zeker niet alle bekend.

§ 30. Daarom is het niet alleen een fout tegen de logica, doch, gezien de jaarlijksche vondsten van onvermoede dingen, een trotseeren van het domme toeval, wanneer men het oudste der bekende voorbeelden van een Jesseboom volgens formule B 2 quasi gelijk stelt met het oudste voorbeeld in absoluten zin, en dat bovendien nog laat voorkomen als iets heel end'al origineels. Al zou de ontdekking van een ouderen Jesseboom niet meer te vreezen zijn, de logische fout bleef.

Is nu inderdaad geen ouder voorbeeld aan te wijzen? Bij het antwoord zien wij af van monumenten volgens formule A, al zouden ze ouder zijn dan 1144 (zie hier boven §§ 9 en 10) Mâle noemt de formule A een „essai”, een „forme rudimentaire” van formule B 2. (1). Dat ben ik niet met hem eens. Ik zie tusschen A en B geen andere gemeenschap dan die van hetzelfde onderwerp, den tekst van Isaias XI, 1; doch de opvatting van dat onderwerp is in A een heel andere dan in B. In A draagt Jesse den tak in de hand of heeft dien naast zich om hem te toonen; hij is geen deel van dien tak. In B draagt Jesse den tak, liever den boom, óp zich, zooals de wortel den stam draagt, en is dus deel van het geheel. Vandaar geen genetisch verband tusschen A en B; B komt niet uit A voort; *behoeft* dan ook niet jonger te zijn dan A. En daarom komen, als we naar Jesseboomen zoeken, welke die van St. Denis voorafgingen, de bewerkingen van Isaias' profetie volgens formule A niet in aanmerking.

§ 31. Ook willen wij den kandelaar Jesse van 1091 niet laten gelden. Willem van Thorne schreef in de

(1) Mâle: o. c. 171²; verg. 174.

Afb. 21. Uit een Hildesheimsch Evangeliarium te Trier.

1091 een kandelaar kocht „in partibus transmarinis” d.i. in het Noord westen van het continent, welke kandelaar Jesse werd genoemd (1). Mâle vraagt of dit veertiende-eeuwsche bericht over een elfde-eeuwsch kerkmeubel geloof verdient, daar Willem van Thorne geen bron van zijn bericht opgeeft. Hier worden de rollen omgekeerd: Mâle moest niet vragen, of Willem van Thorne geloof verdient, doch bewijzen of waarschijnlijk maken, dat hij geen geloof waard is. Mâle's „niet-geloofwaardig” is niet zeker of waarschijnlijk alleen omdat van Thorne geen bron noemt. In de goede richting gaat Mâle's tweede vraag, of de kandelaar, die ten tijde van Willem van Thorne Jesse werd genoemd, ook al zoo heette in de dagen van abt Hugo. Wie daarop bevestigend wil antwoorden, vindt instemming bij . . . Mâle. „Du texte si vague de Guillaume de Thorne il ne résulte qu'une chose, c'est qu' à la fin du XIe siècle l'attention des artistes avait été attirée par Jessé (2), een euphemistisch uitgedrukte bekentenis, dat op dien kandelaar in 1091 iets van Jesse te zien was. Zijn wij echter zoover, dan blijft ons weinig over dan de keus tusschen een Jessevoorstelling volgens A of volgens B. De laatste vraag, die gesteld had moeten worden, is dus niet: werd die kandelaar in 1091 reeds Jesse genoemd, doch: waarom werd die kandelaar toen reeds zoo betiteld? Ik voor mij acht een voorstelling volgens formule A tegen het eind der elfde eeuw niet onwaarschijnlijk (vgl. hierna, § 36), en een voorstelling van formule B niet onmogelijk. Technisch althans ware een kandelaar in den vorm van een Jesseboom, zoowel volgens B 2 als naar B 1 geen onmogelijk ding in die „partes transmarinae”, waar Renier d'Huy geen twintig jaar later zijn meesterwerken goot. Doch of de formule B toen en daar reeds aan de orde was, weten we niet. En omdat we dit niet weten, omdat we niet kunnen zeggen, wat die kandelaar Jesse in 1091 eigenlijk van Jesse te zien gaf, daarom blijft ook hij hier buiten geding.

§ 32. Tot heden echter zweeg ik van een miniatuur (afb. 22) in een commentaar op Isaïas, die uit Citeaux in de bibliotheek van Dijon is gekomen (ms. 129); ze staat op fol. 4v en is gereproduceerd bij Oursel (3). Jesse slaapt; uit zijn lichaam wast een stam, waartegen zijn linkerhand rust. Die stam verdeelt zich in twee takken, waarvan het begin maar even is aangeduid, en die verder onzichtbaar blijven. Boven de splitsing staat in volle figuur Maria met het Kind op den rechterarm. Op haar nimbus rust een duif. Aan ieder zijde komt een engeltje aangezweefd, met een kroon in de bedekte handen. Geen andere bijfiguren, met name geen profeten. Maar alle wezenlijke elementen van formule B zijn er. Men kon zelfs vragen, of men niet, eer dan met een rudimentairen vorm, met een verkorte redactie van een meer uitgewerkten vorm te doen heeft, waarin de interruptie tusschen Jesse en Maria door minstens ééne figuur, die van David, gevuld was, en die dan in den tijd, waarin deze voorstelling gedacht en geschilderd werd, bekend heeft moeten zijn.

Welke tijd is dat? Haseloff dateerde de miniaturen van den Isaïascommentaar in de dertiende eeuw, op grond voornamelijk van stijlovereenkomst met d u i t s c h e miniaturen van dien tijd (4). Daartegen heeft Oursel argumenten, die ernstige overweging verdienen (5). Zelf dateert hij, op grond eener vergelijking van schrift en miniaturen in dezen commentaar en in andere gedateerde handschriften uit Citeaux: niet later dan 1115—1125 (6). Terloops zij hier herinnerd aan de bepaling van het generaal kapittel der Cisterciënsers van 1134: „litterae unius coloris fiant et non depictae.” Deze wet, die gekleurde initialen en dus, a fortiori, geschilderde miniaturen verbood, schijnt wel onder den druk van Bernardus' bekende meening ingevoerd, en is later in onbruik geraakt. Dat ze in de eerste decenniën na haar ontstaan al verwaarloosd

(1) Mâle: *o. c.* 171. „Candelabrum etiam magnum in choro aeneum, quod Jesse vocatur, in partibus emit transmarinis.” Was de meester van dit stuk een voorvader der aurifabri, die Suger een veertig jaar later te werk riep? Lotharingen strekte tot in het Luiksche, waar Renier d'Huy tusschen 1107 en 1118 de beroemde vont te Luik en het prachtig wierookvat in het museum te Rijssel goot. (2) Mâle: *ibidem*. (3) C. Oursel: *o. c.* pl. XLIX.

(4) Bij Michel: *Histoire de l'Art* II, 1 p. 300. (5) C. Oursel: *o. c.* 61, vooral note 2. (6) Idem: *ibidem* 44—45.

werd, is, gezien den geest van Citeaux in die jaren, niet te gelooven. Stellen we 1134 dus niet als terminus ante quem van het handschrift in quaestie, dan moeten we een heel eind verder, volgens Haseloff zelfs tot in de dertiende eeuw. Ik weet niet, of hij na de vergelijkende beschouwingen van Oursel, zijn meening zou staande willen houden.

§ 33. Laat echter de datum nog discutabel blijven, en de miniatuur uit Citeaux dus niet méér leveren dan de ernstige probabilliteit van het bestaan der formule B 2 vóór 1154. Er blijft dan nóg een bewijs tegen Mâle, en dat is de Jesseboom te St. Denis zelf.

Vooreerst: in den tekst van Isaiás wordt hoogstens van drie personen gesproken, van Jesse, Maria en Christus. David en Salomon en wie verder tusschen Jesse en Maria in den stam van den boom verschijnen, zijn aan andere teksten ontleend (zie § 49). Nu is het waarschijnlijker, dat de eerste ikonografie zich tot de drie personen van den tekst heeft bepaald, en dat eerst latere Jesseboomen ook David en dan Salomon enz. hebben opgenomen, dan dat reeds de eerste bewerking van Isaiás' tekst over de dáár gegeven grenzen heengreep. Die oudste redactie met drie figuren, zie ik dan, naast een jongere, welke David en straks nog andere personen invoegt, voortbestaan in composities, die overigens blijk geven even jong of nog jonger te zijn dan de oudste Jesseboom met meer dan drie figuren, zooals bijv. de miniatuur in den Lambeth-bijbel. Reducties van uitgebreider bewerkingen behoeven zulke exemplaren niet te zijn. Ook verwacht men bij de vroegste vertaling-in-beeld van den Jessetekst nog geen begeleiding van profeten (1). Men ziet echter in St. Denis (volgens Chartres gesproken) zoowel David tusschen Jesse en Maria in den boom als profeten naast dien boom geplaatst.

Als we verder oordeelen naar de copie te Chartres — en dat mogen en moeten

(1) Ik stel mij ook voor, doch heb geen bewijs, dat de eerste illustratie van Isaiás' tekst volgens B (1 of 2) Christus in volwassen leeftijd boven Maria heeft gezet, zooals we dat nog in St. Denis zien. Indien dit zoo is, dan zou de Jesseboom in den Isaiáscommentaar van Citeaux inderdaad een voorstelling geven met een „coupure” tusschen Jesse en Maria, En vandaar dan de eigenaardige onderbreking in de teekening van de takken.

Afb. 22. Uit den Isaiáscommentaar van Citeaux te Dijon.

wij volgens Mâle — dan was de compositie te St. Denis af. Als stijl en als ikonografie het beste wat destijds te leveren was. Daar moet niets bij, daar moet niets af, dat is in zijn soort volmaakt. Het ware een wonder geweest, als zoo iets geen navolging had gevonden, maar een even groot wonder moet men aannemen, als daaraan niets is voorafgegaan. Zoo iets buitengewoons, als dit zou zijn, behoeven wij niet aan te nemen zonder bewijs. En wetend, of liever niet wetend, hoeveel verloren ging of tot nu toe onbekend bleef, ziet niemand een bewijs in het feit, dat we tot heden geen ouder voorbeeld kennen (zie intusschen hierna, § 55).

§ 34. De mogelijkheid, dat zoo'n ouder voorbeeld, afgezien van dat uit Citeaux, nog wordt gevonden, wordt geen streep minder breed door het verband tusschen den boom van Jesse en het profetenspel. Dat verband namelijk zie ik ietwat anders dan Mâle het zich voorstelt. Als hij zegt, dat het spel en de boom twee dingen zijn, die in eenzelfde atmosfeer en dus in denzelfden tijd ongeveer ontstonden (1), dan kan ik die woorden onderschrijven, doch bedoel er iets anders mee. Mâle ziet in het spel een *conditio sine qua non* van den boom volgens formule B; en ik zie in dat spel slechts een *ratio sufficiens* der *accessoires*, welke dikwijls naast dien boom verschijnen.

„Il semble que les premiers essais pour donner une forme artistique à la prophétie d'Isaïe ne puissent être antérieurs à la fin du XIe siècle; car l'arbre de Jessé me paraît avoir ses origines dans un drame liturgique qui apparaît dans ce temps-là, le fameux Drama des prophètes du Christ... Ce drame apparaît pour la première fois dans un manuscrit de S. Martial de Limoges, qui semble être de la fin du XIe siècle. Il se montre là dans toute sa simplicité; plus tard il s'amplifiera et l'on verra augmenter le nombre des personnages (2). Vooreerst merk ik op, dat het wat anders is te zeggen: de eerste Jesseboomen kunnen moeilijk gegroeid zijn vóór het eind der elfde eeuw, en iets anders te beweren: de eerste Jesseboom verschijnt pas tegen 1144. Ten tweede vraag ik Mâle, waarom, als aan de *conditio sine qua non* omstreeks het jaar 1000 voldaan was, het *conditionatum* nog veertig à vijftig jaar uitblijft; wat stond den groei van dien boom nog in den weg? Het antwoord wordt lastiger, naarmate de tijdsafstand tusschen het eerste spel en den eersten boom wijder wordt. Want, ten derde, de redactie van het profetenspel in het handschrift uit Limoges is de oudste niet. Sepet leerde ons, wat we trouwens konden verwachten, dat de eerste speltekst niet of weinig van den *Sermo* heeft verschild en in proza stond (zie hiervóór § 12). De bestaansvoorwaarde van den Jesseboom was dus al langer dan vijftig jaar vervuld. Ten vierde, en vooral: is het profetenspel een noodzakelijk praecedent van den Jesseboom? Zeker, zegt Mâle, want bij den eersten den besten Jesseboom, dien wij kennen (dien te St. Denis) verschijnen dezelfde profeten, die in het profetenspel optreden en met dezelfde profetieën. Toegegeven, en als Mâle iets bewezen heeft dan is het, dat ook bij vele latere Jesseboomen profeten met profetieën uit dat spel staan. Doch wat bij den Jesseboom staat, of zelfs erin zit, is de Jesseboom niet. Men kan zich een complete Jesseboom denken volgens formule B 1 en B 2, *zonder* een profeet ernaast of erin. Zulke boomen bestaan; we zagen er een in de miniatuur uit Citeaux (§ 32), een ander in het reliëf aan het baptisterium te Parma (§ 22). We kunnen ons zoo'n boom ook met *andere* bijfiguren denken. En zulke boomen bestaan óók; we leerden er een kennen in het Hildesheimsche evangelarium te Trier, (§ 15) en een anderen in den bijbel der Lambeth-bibliotheek te Londen (§ 20). Wie kan zich nu niet voorstellen, dat de eerste Jesseboom óók zonder profeten, met name zonder de profeten uit het Spel is gegroeid? Met andere woorden: het profetenspel moest voorafgaan voordat pro-

(1) Mâle: o. c. 173. (2) Mâle: o. c. 171. Die premiers essais zijn dan de miniaturen in Praag en in Salzburg en het reliëf te Poitiers. Zij schaden echter niet het minst aan de originaliteit van Suger, want „il y a loin de cette tentative timide à la belle composition de Suger.” Wij zien er zelfs geen tentatieven naar formule B. (vgl. § 30 in fine).

feten met bepaalde profetieën bij of in den Jesseboom verschenen, maar was geen *conditio sine qua non* voor het bestaan of ontstaan van dien boom zelf. Die boom kon desnoods vóór alle profetenspel gedacht en gedaan zijn.

§ 35. Nu zal men echter van mij de verklaring vragen van het verschijnsel, dat zooveel oude Jesseboomen juist door de profeten uit dat spel begeleid zijn. Ik verklaar dit hieruit, dat in den tijd, die de Jesseboomen zag ontstaan, de profeten met hun voorstellingen, en het heele Oude Testament met zijn voorafbeeldingen, in de litteratuur en in de kunst dagelijks te pas werden gebracht. Daarop kom ik aanstonds terug; maar herinner reeds hier aan het gebruik uit de voorstellingen van den oud-christelijken tijd, om de nieuwtestamentische gebeurtenissen te vergezellen door profeten. Dat gebruik, waarvan het fragment van Sinope en de codex Rossanensis bekende voorbeelden geven, bleef in de middeleeuwen bestaan, zooals aan de wanden der basilieken, in Rome, op Reichenau, te Sant Angelo in Formis en elders te zien was (1). Goed mogelijk dus, dat bij oudere Jesseboomen, die wij niet meer of nog niet kennen, ook profeten hebben gestaan, die later, toen het profetenspel *bepaalde* figuren en voorspellingen populair had gemaakt, zoover gewenscht, door deze werden vervangen.

§ 36. In ieder geval de invloed van het profetenspel raakt hoogstens de bijzaken, niet de hoofdzaak, d.w.z. niet den Jesseboom zelf. Indien echter dat spel ook op den boom zelf invloed heeft gehad, dan komt niet de boom van formule B, maar die van formule A het eerst, zoo niet alleen, in aanmerking. Dat spel, wil ik zeggen, heeft in de elfde en twaalfde eeuw aan de beeldende kunstenaars niet den liggenden Jesse vertoond, uit wiens lichaam een boom scheen op te rijzen met heele of halve figuren langs den stam en in de einden der takken. Voor zulk een vertoening heeft de regie in de vijftiende of zestiende eeuw pas een middel gevonden; men bouwde toen stellages met verdiepingen, waarvan het getimmerte onder een boomschijn gemaskeerd werd, en waarin de voorvaderen konden staan of liggen of zitten, zonder hun evenwicht een oogenblik in gevaar te weten (2). Maar wat het „tooneel” der elfde en twaalfde eeuw wél kon laten zien, dat was een Jesse, die een kleinen tak droeg, gelijk het reliëf te Poitiers, en de miniatuur in Salzburg ons schetsen, of een tak bij zich had, zooals de miniatuur te Praag dat aangeeft. Dat zóó'n Jesse met zóó'n tak in het profetenspel met of naast Isaiás optrad, de profetie, die Isaiás zeggen moest, illustreerende, is, bij mijn weten, uit een litterair document niet te bewijzen; doch ligt volstrekt niet buiten de grenzen der toenmalige *mise-en-scène*. En wie daarvan iets weet, stelt zich ook zonder moeite voor, dat die tak de geschilderde of plastische figuur van Christus, van Maria of van een duif droeg. En hierin hebben wij wellicht de verklaring, waarom de Jessetak in formule A maar één figuur draagt (vgl. § 11 in fine). Verder bedenkend, dat het profetenspel ouder is dan de tekst uit het eind der elfde eeuw, die in het handschrift van Limoges bewaard bleef, noemden wij het niet onwaarschijnlijk, dat op den kandelaar van 1091 (§ 31) zulk een Jesse met zijn tak te zien was.

Over den invloed van het profetenspel op formule A maak ik geen these; dien invloed kan ik niet voldoende bewijzen. Ik zeg alleen: wie invloed van het spel op de ikonografie van Isaiás' Jessetekst wil zien, die kijke naar formule A, niet naar formule B.

§ 37. Waarvan ik echter wél een thesis maken wilde, is dit: indien alleen de groote theologische waarde van een tekst de ratio sufficiens kan zijn van zijn behandeling door de beeldende kunst, dan moest de profetie van Isaiás: *Egredietur* enz. al zeer veel vroeger in de ikonografie zijn verschenen. Een messiaansche en mariaansche profetie tegelijk. Mogelijk heeft een speculatieve kop, die tegelijk wat artistiek fantaseeren kon,

(1) Over de serieën aan de wanden der basilieken te Rome zie men Jos. Garber: *Die Wirkungen der frühmittelalterlichen Gemäldezyklen* (Berlin—Wien z. j.) (2) We spreken daarover in het tweede hoofdstuk (§ 47).

ook wel eens geprobeerd dien tekst in beeld te zetten, maar dan is zijn geesteskind, misschien heel schoon, zonder nakroost verdwenen. Als wij echter, met de bekende documenten vóór ons, dien tekst in de elfde en twaalfde eeuw op drie verschillende manieren — A, B 1 en B 2 met allerlei varianten in elke manier — op ver van elkaar gelegen plaatsen zien behandelen, en de populariteit dezer ikonografie aldoor zien groeien, dan moet er in dien tijd iets bij de innerlijke, maar puur speculatieve waarde van dien tekst zijn gekomen. En dat is ook zoo. In de elfde en twaalfde eeuw kregen Isaiás' woorden, met vele andere voorspellingen, een bijzondere actualiteit, een praktisch belang, door de extra vijandige verhoudingen tusschen de Christenen en de Joden. Daarover kan ik hier en thans niet zooveel zeggen en bewijzen als tot recht begrip der verschijnselen wenschelijk is; elders hoop ik uit elkaar te zetten, wat ik hier in een paar woorden samenvat, mij daarbij nog beperkend tot verschijnselen op theologisch gebied aan de zijde der Christenen. Daar zien wij uit den *Sermo pseudo-Augustini contra Paganós, Judaeos et Arianos*, het gedeelte tegen de Joden in het liturgisch officie van verschillende kerken opgenomen. Daar werd dit stuk bovendien spoedig geacteerd, en met redetwisten tusschen vertegenwoordigers van Kerk en Synagoog geamplificeerd (1). Ernaast verschenen talrijke, deels verdedigende, deels aanvallende geschriften; er werd tot openbare disputen uitgenoodigd, uitgedaagd (2). En tevens werd een massa ikonografie van de potentie tot de actueele verschijning gebracht. Ik noem dan in het bijzonder een aantal typologieën, die in de theologische litteratuur wel stilletjes hadden voortgeleefd, doch nu opnieuw in de kunst verschenen en daar tot ongekenen bloei kwamen. Ook hier denkt Mâle wederom aan een initiatief van zijn Suger (3), maar de verdiensten van dien abt voor de typologie lijken mij niet grooter dan die voor den Jesseboom. Toen deze boom zich te Saint-Denis in zijn vollen bloei vertoonde, was hij reeds lang elders — wanneer en waar ontgaat ons — gesproten en gewassen, en wel uit de polemiek met de Joden. Deze polemiek schafte den grond, waarin hij kiemen, de lucht, waarin hij groeien kon. Zij gaf aan Isaiás' tekst de levende actualiteit, die noodig was, om de commentaren uit de tractaten om

(1) Men vergelijke met disputen als die tusschen Isaiás en de Joden of tusschen Augustinus en de Joden in verschillende profetenspelen, de aanhangsels aan het paaschspel — minder door dat spel dan door de behoefte aan een pointe tegen de Joden geeischt „*Dicant nunc Judaei . . .*” en „*Magis credendum . . .*”
 (2) Zulke geschriften en redetwisten waren toen niet „nie dagewesen,” maar werden toen zeer frequent. Ik noem hier slechts wat, tot de dertiende eeuw, in Migne is na te slaan. Nog uit de tweede helft der elfde eeuw dateert het werk van den bekeerden spaanschen Jood, Petrus Alphonsi, een dialoog tusschen Petrus en Mozes (P. L. CLVII, 537—672). Tusschen 1093 en 1109 werd een *Disputatio Judaei cum Christiano* door Gilbert Crepin, abt van Westminster, opgedragen aan Anselm, bisschop van Canterbury (P. L. CLIX, 1005—1036; vgl. *Judaeus quidam disputans cum Gisleberto abbate Westmonastrii*, in ms. 92 (197) op de universiteitsbibliotheek te Gent). Een navolging staat op naam van Willem van Champeaux: *Dialogus inter Christianum et Judaeum de fide catholica* (P. L. CLXIII, 1045—1072), opgedragen aan Alexander van Lincoln (Alexander werd bisschop van Lincoln in 1123, terwijl Willem van C. in 1122 overleed). Eudes of Odo van Kamerijk († 1113) schreef een *Disputatio contra Judaeum, Leonem nomine, de adventu Christi filii Dei* (P. L. CLX, 1103—1112); Guibert de Nogent († 1124) gaf uit een *Tractatus de incarnatione contra Judaeos* (P. L. CLVI, 489—528); Hildebert van Le Mans († 1134) hield een *Sermo (CI) contra Judaeos de Incarnatione* (P. L. CLXXI, 811—814); Rupert van Deutz († 1135) schreef den *Annulus sive Dialogus inter Christianum et Judaeum de Fidei Sacramentis* (P. L. CLXX, 561—610); Abélard († 1142) een *Dialogus inter philosophum judaeum et Christianum* (P. L. CLXXVIII, 1611—1682); Petrus Venerabilis († 1158) een *Tractatus adversus Judaeorum inveteratam duritiem* (P. L. CLXXXIX, 507—650); Petrus van Blois (circa 1200) een *Liber contra perfidiam Judaeorum* (P. L. CCVII, 825—870). In de dertiende eeuw kwamen er tractaten in de volkstaal. Doch hier ter plaatse genoeg. (3) Mâle: *o. c.* 152. Zijn heele hoofdstuk over Suger et son influence moest eigenlijk behandeld worden gelijk we hier de vijfde paragraaf daarvan bewerken. Suger (geb. 1081, abt sinds 1122 en gest. 1152) was geen éénling tenzij dan als Maecenas. Onder zijn tijdgenooten, in Frankrijk alleen, tellen wij o.a. Roscellinus († 1120), Willem van Champeaux (1122), Hugo van Sint Victor († 1141), Abélard († 1142) Gilbertus Porretanus († 1154) en Sint Bernard († 1153). Omstreeks 1140 had Petrus Lombardus zijn *Libri Seulentiarum* gereed. Kenden wij uit de geschiedenis der edelsmeedkunst en der glasschildering evenveel mensen en hun werken — Suger noemt den naam van geen der velen, die te St. Denis onder zijn bestuur hun kunst uitoefenden — dan kon wel blijken, dat de beeldende kunst even goed als de wetenschap het zonder Suger kon stellen. Godefroid le Clerc bijv. had, ook voor het ontwerp, geen Suger noodig.

te zetten in voor allen zichtbare vormen. In dien boom stond het bewijs, dat de Messias, door de Joden nog steeds verwacht, reeds lang uit een Maagd uit hun eigen koningshuis was geboren. En nu begrijpt men tevens, waarom men nog gaarne profeten bij dien boom zette (§§ 34—35): zij moesten tegen hun volk getuigen, dat de voorspellingen over den Messias in Christus waren vervuld. En ook wordt nu begrijpelijk de combinatie van den Jesseboom met typologieën van Maria's maagdelijk moederschap (§§ 9—10): zij dienden tot antwoord op smaadschriften als het Toledot Jesu, en moesten zeggen, dat Christus niet alleen uit Davids koninklijk bloed was geboren, doch ook uit een Moeder, die rein was als geen.

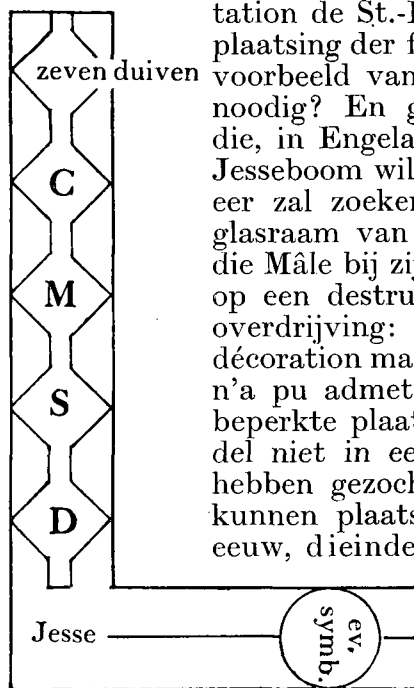
In profetenspel, typologie en Jesseboom zie ik parallelverschijnselen, die gedurende hun gelijktijdige actualiteit niet zonder allen invloed op elkander konden blijven, doch die in hun ontstaan en eersten groei niet van elkaar afhankelijk behoeven te zijn, en wier ontstaan vooral niet moet worden toegeschreven aan het vindingrijk initiatief van één man. Eenigszins vergelijkbaar met de ridderepen, die óók niet door Chrestien de Troyes of door Wolfram von Eschenbach werden uitgevonden.

§ 38. Nog rest ons het tweede argument van Mâle aan de logica en aan de feiten te toetsen. Hoeveel bewijswaarde voor de stelling, dat de Jesseboom in Saint-Denis de eerste in zijn soort was, heeft dit: „qu'à partir de 1150 environ presque tous les arbres de Jessé sont conçus, à quelques détails près, comme celui de Saint-Denis, et paraissent en dériver” (1)?. Als dit waar is, dan zou het geen slecht bewijs voor de stelling zijn, dat men na 1150 ongeveer geen mooieren Jesseboom kon bedenken, dan dien men in Saint-Denis had gezien. Voor de primeur van dien boom bewijst het echter weinig.

Doch is het waar, dat bijna alle Jesseboomen navolgingen blijken van dien te St.-Denis? Natuurlijk bleef de navolging te Chartres niet de eenige, al bleef ze de beste. Maar men kan zich zonder moeite voorstellen, dat menigeen, die zich een Jesseboom in boek of glas of aan den wand wenschte, dien boom te St.-Denis of een zijner trouwe copieën niet gezien of zelfs niet daarvan gehoord had, of ook dien boom niet navolgen wilde. Uit het dozijn Jesseboomen van formule B 2, die bij dit opstel zijn afgebeeld — zeker lang niet alle, die in de eerste twee geslachten na 1144 werden geschilderd of gehakt (zie hiervóór, § 17) — blijkt al dadelijk, dat men aan „imitation” en „quelques détails” een eigenaardig ruime beteekenis moet hechten, als men Mâle ook hier niet wil tegenspreken. Onder de navolgingen van St.-Denis noemt hij bijv. ook de plafondschildering in Hildesheim (afb. 21), erkent daarbij intusschen, dat hier het verschil met St.-Denis niet in „quelques” doch in „plusieurs details” zichtbaar is (2). Wat zou hij zeggen bij een vergelijking van den boom te St.-Denis met dien in het Hildesheimsche handschrift (afb. 20) of in den Kentschen bijbel der Lambeth-bibliotheek (afb. 16)?

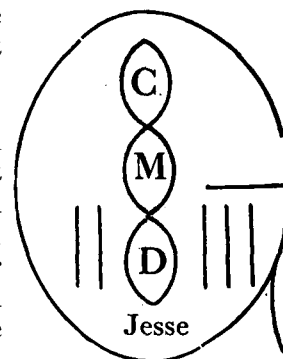
Een ander voorbeeld. In een engelschen bijbel der bibliothèque Ste-Geneviève staat in de letter L van Liber generationis (begin van Mattheus) een Jesseboom (3). Mâle geeft geen afbeelding; het bijgaand schema (afb. 23), dat ik van het origineel afteekende, moge volstaan. In den horizontalen balk der L is een medaillon gevuld met de figuur van den evangelist Mattheus en met zijn symbool. In den hoek ligt Jesse. Uit hem rijst, in den vertikalen balk der letter, de stamboom, d.i. twee elkaar kruisende en medaillons of ruiten vormende takken, gelijk wij reeds meer zagen. Van beneden naar boven zijn in die ruiten achtereenvolgens voorgesteld David met zijn harp, Salomon, Maria, Christus; in de bovenste ruit zeven duiven. Geen profeten erbij. Hierbij zegt Mâle: „les rois, la Vierge et le Christ s'étagent ici comme à St.-Denis; comme à St.-Denis ils tiennent à deux mains les entrelacs qui simulent les branches” (4). Inderdaad, maar „comme à St.-Denis” is nog wat anders dan „à l'imi-

(1) Mâle o. c. 171. (2) Idem: *ibidem* 174. (3) Ms. 10, fol. 132. De catalogus der bibliotheek geeft als datum het eind der twaalfde eeuw; beter ware wellicht dertiende eeuw. Doch het komt hier niet op den datum aan, maar op de constructies van Mâle. (4) Mâle: o. c. 174.

Afb. 23. Initiaal met Jesseboom.

tation de St.-Denis". Had de miniaturist voor de plaatsing der figuren en de houding der handen het voorbeeld van St.-Denis, of zelfs eenig voorbeeld, noodig? En gelooft ook Mâle niet, dat de man, die, in Engeland of waar ook, een initiaal met een Jesseboom wil vullen, als hij een model zoekt, dat eer zal zoeken in een andere initiaal dan in een glasraam van zooveel vierkante meter? De noot, die Mâle bij zijn bewering geeft, lijkt dan ook meer op een destructie dan op een adstructie van zijn overdrijving: „la miniature conçue comme une décoration marginale, très étroite par conséquent, n'a pu admettre les prophètes" (1). Juist om die beperkte plaats zal de miniator eventueel zijn model niet in een glasschildering, maar in een boek hebben gezocht. Maar dat hij, desgewenscht, toch wel profeten had kunnen plaatsen, dat bewijst o.a. een zijner collega's uit de twaalfde eeuw, dieinden G van Gaudeamus (introitus op 8 September) den Jesseboom zette, waarvan ik de schets hierbij geef. (afb. 24.)

Afb. 24. Initiaal met Jesseboom.

Uit den slapenden Jesse, dien hij in de bocht der letter legde, liet hij den stam opwassen, die zich, naar bekend recept, in twee takken deelt, welke, elkander kruisend, de noodige „medaillons" vormen. In het onderste plaatste hij David (met een harp), in het volgende Maria (gekroond), in het derde Christus. Geen duif of duiven.

Maar rechts van den boom zette hij twee, en links ervan drie, niet nader te noemen figuren (2.). Doch een nog beter bewijs levert de décoration marginale der I van In principio (begin van Genesis) in het begin van hetzelfde engelsche bijbelhandschrift (3).

Aan het slot dezer discussie meen ik te kunnen zeggen, een bewijs voor de stelling: de boom te St.-Denis van 1144 is het eerste voorbeeld van wat wij formule B noemen, is niet geleverd; veeleer is waarschijnlijk gemaakt, dat deze boom een hoogtepunt beteekent der lijn, waarlangs zich een der varianten dezer formule heeft ontwikkeld. Wanneer en waar de ikonografie het eerst met deze formule begonnen is, blijft tot heden een vraag. Niet onmogelijk dat men te gelijktijd op verschillende plaatsen aan het werk was, zonder dat men hier wist wat men ginds probeerde en bereikte.

V.

SAMENVATTEND OVERZICHT.

§ 39. Terugziende vinden wij tot in het begin der dertiende eeuw de genealogie van Christus op drie verschillende wijzen behandeld.

I. T a b e l l e n in den trant van die der oud-spaansche handschriften. Waar en wanneer zij ontstonden, al of niet uit een illustratie bij een bijbelsche genealogie, of die van Mattheus eventueel meer dan de andere in aanmerking moet komen, of zij in het Westen tot één familie van handschriften bleef beperkt, eindelijk, of ze na de twaalfde eeuw nog iets meer dan een sporadisch verschijnsel (zie tweede hoofdstuk) waren, al die vragen bleven zonder antwoord.

(1) Idem: *ibidem* 174°. (2) Het handschrift, waaruit ik de schets van de G nam, berust in de B. N. te Parijs onder de signatuur lat. 833 en staat op folio 220 v. (3) Ms. 8 (de heele bijbel beslaat drie foliobanden mms 8--10). Afb. der I bij Millar *o. c.* pl 45.

II. Illustratie van Christus' geslachtsregister bij *Mattheus*. Hiertoe dienden de „portretten” der voorvaderen, hetzij van enkele, als in het grieksche handschrift 64 der *Bibliothèque Nationale* en in den *Uota-codex* te *München*, hetzij van alle, gelijk in het *evangelistarium* uit *Wyshrad* te *Praag* en in het *evangeliarium* uit *Saint-Bertin* in *Boulogne*. Evenmin als de volledigheid van het getal der voorvaderen behooren tafereeltjes uit hun geschiedenis tot het wezen der formule. In het Westen vonden wij geen ouder voorbeeld dan dat van *Uota* uit het begin der elfde eeuw. Maar, of dit het eerste zou zijn? Ook hier bleven de vragen naar het waar en wanneer van het ontstaan op verder onderzoek wachten. Tot ver in de twaalfde eeuw schijnt deze illustratie van *Mattheus* betrekkelijk frequent te zijn geweest, komt na die eeuw nog sporadisch voor (zie tweede hoofdstuk), doch werd al vóór 1200 verdrongen door de:

III Illustratie van *Isaïas'* profetie. Hiervan vonden wij twee hoofdcategorieën:

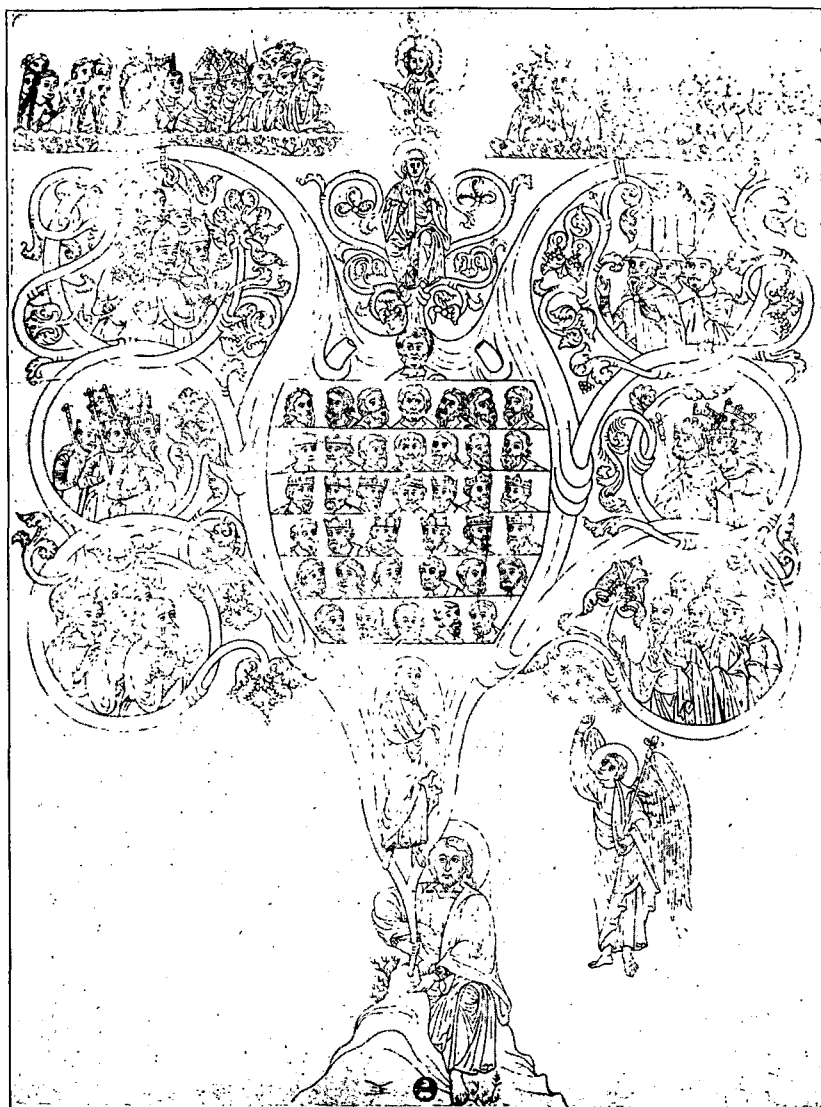
A. *Jesse* toont den tak. Wij kennen daarvan wederom geen voorbeeld dat ouder is dan de elfde eeuw, en treffen dat in een typologischen context in het *Wyshradsche* perikopenboek. In dergelijken samenhang vinden wij een tweede voorbeeld in het *Legendarium* van *Citeaux* uit het begin der twaalfde. Verder in de eeuw zien we *Jesse* met zijn tak te *Poitiers* verschijnen als een figuur van het profetenspel; eindelijk in een antiphonarium te *Salzburg* bij de liturgie van 3 September, om te getuigen van *Maria's* koninklijke afkomst.

Deze topografie der monumenten en het gebruik van deze illustratie van *Isaïas'* tekst in zoo'n verschillend verband wettigen het vermoeden, dat de formule A niet alleen nog elders, doch ook reeds vroeger te vinden is geweest. Is zij ouder dan B?

B. *Jesse* is de wortel der virga, die nu een „boom” wordt. In deze formule onderscheiden we twee hoofdvarianten, volgens de min of meer duidelijke uitdrukking der wortelidee in *Jesse's* verband met den boom. Van B 1 leverde ons *Hildesheim* twee voorbeelden uit de tweede helft der twaalfde eeuw; van B 2 vonden wij bewerkingen uit verschillende streken, ook van vóór 1150. Merkwaardig is de plaats, waar wij die voorbeelden aantreffen. Niet alleen bij bijbelsche of liturgische teksten, maar ook los van allen tekst, als versiering van glasramen en portalen. Daarentegen niet, waar wij ze het eerst zouden zoeken, bij den tekst zelf van *Isaïas*. Alleen de miniatuur in den *Isaïascommentaar* uit *Citeaux* vormt een uitzondering. Mogen we daarin een bevestiging zien van hetgeen we zeiden, dat de gewichtige inhoud alleen niet voldoende was om de kunst tot een bewerking in beeld te bewegen?

Wanneer en waar ze daarmee begon, bleef nogmaals zonder antwoord. Indien onze onderstelling juist is, dat de formule A door het profetenspel aan de ikonografie werd gesuggereerd, dan zal in de geschiedenis van dat spel een terminus post quem te vinden zijn, en moeten we op meer kennis dier geschiedenis wachten. Lang vóór 1000 evenwel zal die term niet liggen. Daar B niet is een ontwikkeling van A, en ook het profetenspel aan de B-formule zelf niets te leeren of te leveren had, kan zij ontstaan zijn en haar eerste ontwikkeling hebben gehad, onafhankelijk van die beide. Wel schijnt, naar het bekende materiaal te oordeelen, B jonger dan A, en B 2 ouder dan B 1, doch dat materiaal is zeer beperkt en bovendien grootendeels niet vast gedateerd.

Men mag ook aannemen, dat zich bij de verdwenen (of nog onbekende) monumenten voorstellingen bevonden hebben, die merkwaardige „overgangsvormen” vertoond en zelfs een genetisch verband, b.v. tusschen B 1 en B 2, konden gedocumenteerd hebben. Onze armoe aan voldoende en niet te vaag gedateerd materieel over de ikonografie van Christus' afstamming uit den tijd vóór 1200 dwingt ons tot een bescheiden onthouding van positieve verzekeringen en daarmee gelijkstaande suggesties.

Afb. 25. Uit Herrads *Hortus Deliciarum*.

VI.

EXTRAORDINARIA.

§ 40. De genealogie van Christus is vóór de der-teinde eeuw nog anders be-handeld. Herrad van Lans-berg leverde ons twee voor-stellingen, die beiden niet passen willen in een der drie formulieren, die wij leer-den kennen. Haar *Hortus Deliciarum*, dien zij tus-schen 1160 en 1180 samen-stelde is helaas verbrand, doch we hebben voldoende reproducties van haar mi-niaturen en teekeningen in de uitgaaf van Straub en Keller (1). Daar zien we, op pl. XXVbis, God zelf den stamboom op een heuvel planten (fig. 25). Bij de eerste vertakking staat Abraham, die door een engel wordt gewezen op de vele sterren, waarvan de ontelbaarheid den aarts-vader moet beteekenen, hoe talrijk zijn nakroost zal zijn. Daarboven volgden twaalf oudvaders, veer-tien koningen, en nog twaalf ongekroonden, allen in borstbeeld. Daarna volgt een mannelijk figuur (2), waarboven Maria, in oran-te-houding op een troon

gezet. Boven haar het borstbeeld van Christus, en boven Hem de Duif des H. Geestes. Maar uit den stam, spruiten naar links en naar rechts telkens drie takken, en iedere tak draagt vijf à zes borstbeelden van personen uit Christus' voorgeslacht. Eindelijk vergat Herrad ook Christus' nageslacht niet: aan ieder zijde van zijn borstbeeld zien wij apostelen, martelaren, belijders, maagden.

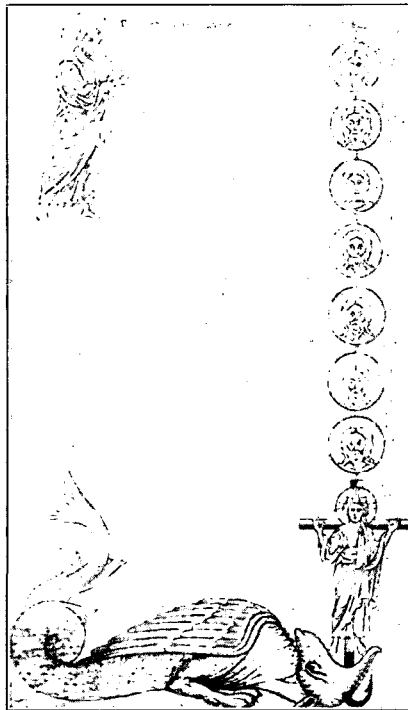
Hoeveel eigens van Herrad hierin verwerkt is, hoeveel navolging? Of althans de combinatie der verschillende elementen haar toekomt, dan wel reeds vóór haar werd beproefd en bereikt? Dit zijn vragen, die opnieuw het gemis van een studie over Herrads bronnen laten voelen. Dat God zelf hier den stamboom komt planten, herinnert aan Lucas' prachtig „qui fuit Dei”; maar Adam zien we niet. De engel, die Abraham op de sterren wijst, doet denken aan de tafereeltjes uit het leven

(1) Herrad de Lansberg: *Hortus deliciarum*, publié... avec texte explicatif... par le chanoine A. Straub et... par le chanoine G. Keller 1879—1899 (Strassburg, 1901). (2) Hoe iemand daarbij aan Joseph kon denken!

der patriarchen bij de genealogische tabellen in de oud-spaansche handschriften (formule I). De vele voorvaders in de takken op horizontale rijen gezet, hebben iets gemeen met de illustratie van Mattheus' geslachtslijst volgens formule II. Eindelijk, de vertikale opeenvolging van Jesse(?) tot Christus met de Duif boven zich is geheel volgens formule III B. Hoe Herrad aan deze compositie kwam, — nog eens, dat weten we niet. Maar als ze hier, gelijk zoo vaak elders, gecompileerd of gecopiëerd heeft, dan heeft de ikonografie van Christus' afstamming in den tijd vóór Herrad nog heel wat geheimen, die den boom van Saint-Denis niet raken, maar in den tijd van Suger levende openbaarheden zijn geweest.

§ 41. In den *Hortus* stond nog een teekening, die heelemaal niet tot de rubriek der Jesseboomen, maar wel tot de ikonografie van Christus' afstamming behoort. Bij Straub en Keller is zij weergegeven op pl. XXIV (afb. 26). God de Vader staat hier met een hengel, waarvan het snoer bestaat uit zeven borstbeelden in medaillon, vertegenwoordigend het voorgeslacht van Christus. Hijzelf is de hengel, waarmee God den Leviathan, d.i. den duivel vangt. Tot verduidelijking het volgende:

God als hengelaar komt, naar mijn weten, in twee beteekenissen voor. Ten eerste als voorafbeeldend „type” van Christus, die den duivel overwint. In deze beteekenis vinden wij God-hengelaar op een triptiek, die aan Godefroid de Claire wordt toegekend en thans te Londen in het South Kensington museum te zien is (1). Tegenover Christus in het Voorge-

Afb. 26. Uit Herrads *Hortus*.

Hij verklaart namelijk: Job, dit Dieu, sauras-tu prendre le diable à l'hameçon ainsi que je ferai? Vous savez que, quand le pêcheur veut prendre le poisson à l'hameçon, il couvre le fer de l'appât, et le poisson pense manger l'appât et le fer le prend. Or, nous voyons que, pour prendre le diable ainsi qu'à l'hameçon, Dieu couvrit sa divinité de notre humanité; et parce que le diable pense que c'était un homme, il travailla à sa mort pour remplir l'enfer; et aussitôt la divinité le prit, laquelle descendit en enfer (4).

Bij Herrad treffen wij God-hengelaar in een andere beteekenis, die ons door Honorius van Autun wordt verklaard: Christus is de haak; en zijn voorgeslacht het snoer, waarmee God den Satan uit de harten der menschen trekt. In een preek op het feest der Annuntiatie betoogt hij: Hujus virginis genealogia ab evangelistis quasi linea

borchte staan als „typen”: rechts, God als hengelaar; links, Samson met de poorten van Gaza. De laatste typologie berust op de overeenkomst tusschen Samsons krachtvertoon te Gaza en Christus' optreden in de onderwereld, waar Hij, volgens het apokrief evangelie van Nicodemus, de poorten der hel deed opengaan (2); de eerste op de overeenkomst tusschen God, die den Leviathan aan een hengel vangt (3), en Christus, die den Satan in de zedelijke wereld overmachtigt. In dezelfde beteekenis wordt God als hengelaar begrepen door Joinville in zijn bekend Credo, bij het artikel „et fu ensevelis”. De vriend van Lodewijk IX denkt daarbij echter Christus' overwinning in de onderwereld als antitype.

(1) Zie Von Falke und Frauberger: *Deutsche Schmelzarbeiten des Mittelalters* Taf. 79. (2) Evang. Nicodemi XXI. 3. (3) Vgl. Job XL. 20. (4) Vertaling van Joinville's tekst volgens Natalis de Wailly: Jean Sire de Joinville. *Histoire de S. Louis, Credo et Lettre à Louis*. (Sec. édit. Paris 1874), 427.

ad hamum contextitur, in cujus fine filius ejus ut hamus annectitur, dum Jesus Christus de ea natus dicitur. Hanc lineam Deus Pater in virgam crucis innexuit — zie de figuur — in qua suus Filius ut hamus pependit. Porro edulium super hunc hamum caro Christi erat, quae in sacra virgine, ut in vase piscario, abscondita fuerat. Hunc hamum Deus in mari hujus saeculi misit et Leviathan de cordibus fidelium extraxit. Cujus maxillam armilla Christi caritatis perforavit, ut exitus pateat his quos incautos devoravit (1).

Honorius was een compiler in de litteratuur en Herrad deed in de ikonografie niet voor hem onder. Sauer vestigt de aandacht erop, dat reeds Gregorius de Groote ongeveer dezelfde gedachte had uitgesproken, en wijst bovendien op andere schrijvers bij Cahier in diens *Vitraux de Bourges* (2). Evenzoo lijkt Herrads compositie niet splinter nieuw. Stockbauer vermeldt een schilderwerk te Aquileja, uit het begin, volgens hem, van de twaalfde eeuw. Christus staat met horizontaal uitgestrekte armen; een wingerdstam deelt zich voor zijn borst in twee takken, die langs de armen heengaan. Rechts van hem staat een gekroonde figuur, die met een snoer, dat uit Christus' zijde komt, een vischachtig gedierte ophaalt; links doorsteekt Sint Michaël den draak. Verderop ziet men een vrouwefiguur wegloopen. Deze voorstelling brengt hij in verband met den commentaar van Gregorius den Groote op Job XL; de kerkleeraar noemt daar Christus' Menschheid het hengelsnoer, waarmee de duivel wordt gevangen. De strijd, in den hemel door Michaël begonnen, wordt door Christus op aarde beslecht. De gekroonde figuur zou dan de Kerk, de vluchtende vrouw de Synagoge verbeelden (3). De ikonografie kan bezwaarlijk meer duidelijk en minder gezocht zijn dan de exegetische, die zij in beeld brengen wil.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE JESSEBOOM VAN DE DERTIENDE TOT IN DE ZESTIENDE EEUW.

I.

SURVIVALS.

§ 42. Na het begin der dertiende eeuw heeft zich de beeldende kunst, voor de behandeling van Christus' genealogie, bijna uitsluitend van formule B bediend, liefst van B 2. Geen wonder. Decoratief voldoet ze niet minder dan ikonografisch; en zij is ook zeer „rekbaar” en zeer „samendrukbaar”; even dienstig voor de vulling van een muurvlak als voor de versiering van den rand eener bladzijde.

De andere formules zijn gaandeweg in onbruik geraakt, komen echter na 1200, soms lang daarna, nog hier en daar voor. Van Christus' genealogie in den vorm der tabellen, zooals wij in de oud-spaansche handschriften aantreffen, vond ik echter geen voorbeeld meer. Maar het sporadisch bestaan dezer formules na 1200 zou ik te minder durven ontkennen, omdat andere bijbelsche genealogieën nog wél in tabelvorm worden geredigeerd. Een voorbeeld daarvan geeft ms. 1184 der bibliotheek Ricardi te Florence (fol. 2v), uit het eind der dertiende of het begin der veertiende eeuw (4). Zoo iets was, toen en later, ook voor jongere stukken van Christus' geslachtsboom mogelijk.

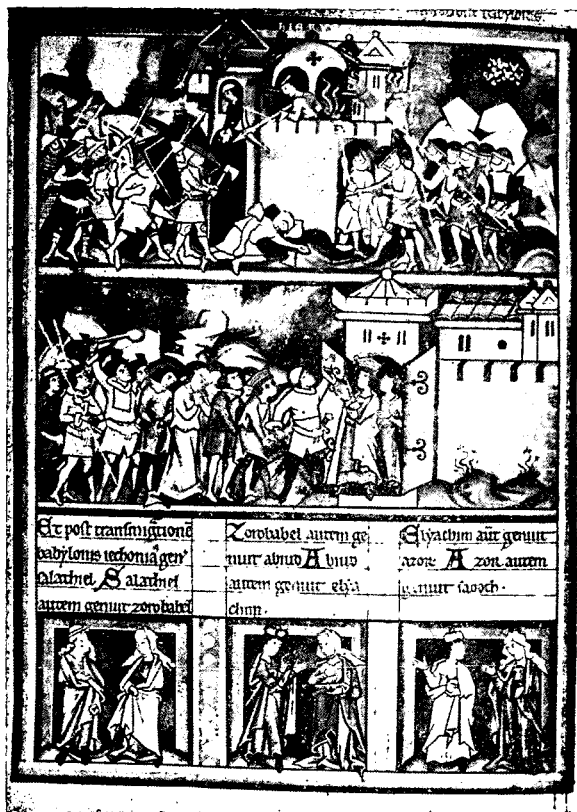
§ 43. Door zijn plaats vooraan in het Nieuwe Testament en door zijn betekenis in de liturgie, verdween het geslachtsregister van Mattheus niet zoo spoedig en zoo geheel uit het oog der kunstenaars. In cod. 13 der bibliotheek te Aschaffenburg,

(1) *Speculum Ecclesiae*. In Annunt. B. M. V. In Migne P. L. CLXXII, 906. (2) Zie Sauer: *Die Symbolik des Kirchengebäudes* (1902) 331¹. Slechts bij naam is mij bekend een opstel van J. Zeltinger in het *Histor. Jahrb. d. Görresgesellschaft* XLV nn. 2—3: Der geköderte Leviathan im Hortus Deliciarum der Herrad von Lansperg. (3) Stockbauer: *Kunstgeschichte des Kreuzes* (Schaffhausen 1870) 233. (4) Afb. bij D'Ancona: *La Miniature Italienne* (Van Oest) pl. XII fig. 17.

een handschrift uit Mainz, of uit den omtrek, uit de tweede helft der dertiende eeuw, staat aan het begin van Mattheus' evangelie de rij der voorvaderen over vier bladzijden uitgestald (afb. 27). Ik kies dit voorbeeld om de bijzonderheid, dat naast elken koning ook zijn echtgenoot wordt voorgesteld. De serie begint op fol. 17v, en gaat daar tot „Judam et fratres ejus.” Fol. 18r brengt ons van Judas tot Josias, fol. 18v van Josias tot Sadoc, fol. 19r van Sadoc tot Christus. We zien hier ook tooneelen uit de geschiedenis ingelascht. Waar sprake is van de „transmigratio Babylonis” (Matth. I, 11), wordt de inneming van Jerusalem en de wegvoering der gevangen Joden voorgesteld (fol. 18v); na „Eleazar genuit Mathan” (Matth. I, 15) vinden we Maria's huwelijk met Joseph en de boodschap des engels; na de woorden „de qua natus est Jesus, qui vocatur Christus” de geboorte van Christus geschilderd (1).

§ 44. Om het dispuut, dat zich erom beweegt, noemen wij als tweede voorbeeld van Mattheus' genealogie de „galeries des rois” aan enkele fransche kathedralen. Dit dispuut duurt zoetjesaan honderd jaren, al lijkt met de beslissing weinig gewonnen of verloren. Ziehier de geschiedenis en den stand der quaestie.

Er zijn vier van zulke galeryen: een te Parijs van 28 beelden, uit omstreeks 1225; een te Amiens van 22 figuren (afb. 28), uit den tijd om 1230; een te Chartres van 16 personen uit ongeveer 1250; een te Reims van 56 beelden, uit veel jonger tijd, omtrent 1380. In Parijs en Amiens staat die rij in het midden en over heel de breedte van den gevel; in Chartres staat ze, tusschen de twee torens, boven op den gevel; ook te Reims, doch daar loopt ze nog om de beide torens heen (2). Tot 1850 was de onaangevochten meening, dat deze beelden koningen, respectievelijk koninginnen, van Frankrijk voorstelden. Voor deze verklaring vond men steun in een handschrift van 1284, zestig jaar jonger dan de serie te Parijs en maar twintig jaar jonger dan die te Chartres (3). Nog in het begin der achttiende gaf Montfaucon, in het eind nog Lenoir, argumenten en gezag aan deze meening; gingen echter verder en verklaarden ook alle andere beelden van vorsten, met name die aan de portalen, als figuren van koningen en koninginnen van Frankrijk. In 1840 kwam Didron daartegen op; al die beelden in de galerijen en aan de portalen, waren als koningen van Israel bedoeld, uitgenomen die der galery te Reims, in wier midden het doopsel van Clovis was voorgesteld (4). Viollet le Duc verdedigde de opinie van Didron met nieuwe argumenten (5). Mâle ging nóg verder en

Afb. 27. Uit een codex te Aschaffenburg.

(1) In zijn *Vorgothische Miniaturen* geeft Hans Swarzenski twee afbeeldingen uit dit handschrift, o.a. een stuk uit de genealogie van Christus met de wegvoering der gevangen Joden (S. 87) en de Nederdaling van den H. Geest (S. 88). (2) In Parijs zijn alle beelden in 1860 vernieuwd, in Amiens en Chartres zijn ze nog grotendeels oorspronkelijk; voor Reims moet men zich van vóóroorlogsche foto's bedienen. (3) Even moge opgemerkt, dat legendarie verklaringen van kunstwerken reeds vroeg na hun ontstaan, zelfs voor hun voltooiing zich kunnen ontwikkelen. (4) *Annales archéologiques* XXVII, 20. (5) *Dictionn. d'Architect.* II, 389.

zag ook in de galery te Reims koningen van Israël (1). Daartegen kwamen Georges Durand (2) en Emile Bréhier (3) in verzet en brachten weer nieuw bewijsmateriaal voor de oude meening. Bij hen sluit zich Abel Fabre (4) aan. In de laatste edities van zijn *Art religieux du XIII siècle en France*, houdt Mâle zijn verklaring ten aanzien van Parijs, Amiens en Chartres staande; geeft echter toe, dat de koningsfiguren te Reims vorstelijke personen van Frankrijk voorstellen (5). De argumenten over en weer, op de aangehaalde plaatsen te vinden, wil ik hier niet resumeeren en wegen, om plaats te laten voor belangrijker dingen. Het komt mij voor, dat Mâle zijn meening goed houdbaar heeft gemaakt.

§ 45. De ikonografie van Isaiäs' Jesstekst volgens formule A schijnt na 1200 te zijn opgegeven. Jesse met zijn tak zal trouwens aldoor minder op het tooneel zijn verschenen, naarmate het oude profetenspel plaats maakte voor het opkomend mysterie- en mirakelspel. Ook had de kunst in formule B wat mooiers gevonden, dat tegelijk den tekst woord voor woord in beeld zette. En merkwaardig, dat het verband tusschen Isaiäs' voorspelling en de typologie van Maria's maagdelijk moederschap, waarin wij formule A het eerst hebben aangetroffen (§ 9) bestaan blijft, doch A dan, hier als elders, door B wordt vervangen. Een voorbeeld, dat tevens toonen moet, hoever het,

Afb. 28. Galerie des rois te Amiens.

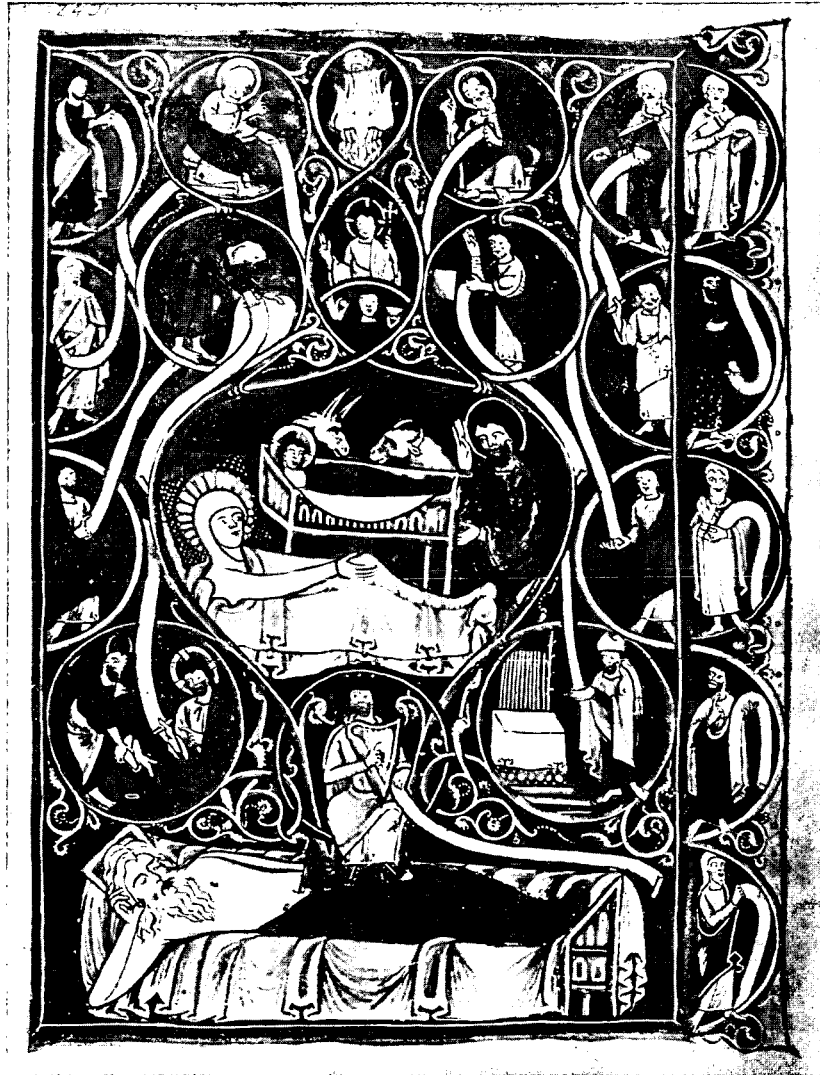
hier en daar, reeds in het eerste kwart der dertiende eeuw met den Jesseboom gekomen is, geeft cod. lat. 835 der Staatsbibliotheek te München, engelsch werk, waarschijnlijk van 1222 (afb. 29). Jesse ligt op zijn legerstede; waar de stamboom precies uit hem opgaat, is niet te zien, doch boven het midden van het bed zit David met de harp, tus-

schen twee ranken. En boven hem — de takken buigen daartoe wijd uit elkaar — een volledige voorstelling van Christus' geboorte: in een kribbe het Kind, Maria op een bed ervóór, Joseph zittend ernaast, os en ezel ademend er achter. Boven dit tafereel kruisen de takken elkaar nog tweemaal en vormen twee ovale medaillons. Het onderste is in tweeën verdeeld: onder Christus' halffiguur, met den kruisstaf in de linkerhand en de rechterhand in zegenend gebaar ziet men een borstbeeld, dat in de linkerhand een kelk, in de rechterhand een hostie opheft. In het bovenste medaillon de symbolische Duif. Naast dezen Jesseboom zijn nu vooreerst vier typologieën geplaatst. Beneden links: het brandeënd braambosch, waarin Jehova verschijnt en waarvoor Mozes zich ontschoeit; rechts: de bloeiende staf, dien Aäron toont, vóór het altaar, waarop de andere roeden dor bleven. Boven links meen ik de episode van Gedeon's bedauwd „vlies" en rechts de porta clausa van Ezechiël te moeten zien; doch geen van beide voorstellingen zijn me duidelijk en de blank gelaten spreukbanden brengen geen opheldering. Uit den opzet der compositie blijkt intusschen, dat aan deze twee tafereeltjes een gelijke typologische bedoeling moet worden toegekend als aan de twee onderste. Bij gebrek aan tekst op hun spreukbanden zijn de begeleidende profeten niet te identificeren.

De sobere rijkdom aan gedachten en de klare zakelijkheid der uitdrukking, die in de twaalfde-eeuwsche Jesseboomen geregeld te bewonderen viel, is in deze miniatuur zoek. De ikonografie, als de stijl, daalt hier onder de middelmaat. Door de figuur

(1) *L'Art relig. du XIII siècle en France*, édit. 1910 (2) *Monographie de la Cathédrale d'Amiens I*, 416. (3) *La Cathédrale de Reims* (1916) 114. (4) *Pages d'Art Chrétien*² (1920) 138. (5) *L'Art relig.* édit. 1923, p. 167.

van Maria te veranderen in een complete voorstelling van Christus' Geboorte en door de inschuiving van een eucharistisch element (1), heeft de ontwerper wellicht de polemische pointe (zie hiervóór, § 37) willen verbreed, maar daarmee werd ze zeker niet scherper. Misschien was hem de bestaansreden der eerste Jesseboomen niet meer bewust; in het begin der dertiende eeuw had de polemische bedoeling haar actualiteit verloren, en ging ook de typologie, uit anderen grond, uit dien der nuttige traditie groeien. Wat tot verdediging tegen vijanden was uitgevonden, werd gaandeweg meer tot leering van het eigen volk gebruikt en bestendig. En zoo bleef ook de typologie bij den Jesseboom haar bestaan rekken. Nog in de late vijftiende eeuw schilderde een onbekend meester een Jesseboom, waaronder hij vier typen van Maria's maagdelijkheid aanbracht: den bloeienden tak van Aäron, het brandend braambosch, de gesloten poort en het bedauwde vlies (2).

Afb. 29. Uit cod. lat. 835 te München.

II.

FORMULE B EN HAAR VARIANTEN.

§ 46. Het gemakkelijkst is een overzicht van deel tot deel. Op volledigheid maakt het geen aanspraak, en kán dat niet: het getal der monumenten is te groot en niet twee Jesseboomen zijn precies hetzelfde. Meer dan naar volledigheid is ernaar gestreefd, de gewone en ongewone verschijnselen in goed licht te zetten.

Wij beginnen met Jesse. Doorgaans voorgesteld als grijsaard. David was dan ook zijn achtste spruit en in Sauls dagen, zegt de Schrift, was Jesse „senex et grandævus inter viros” (I Reg. XVII, 12). Hij is genimbeerd of niet; soms draagt hij, anticiperend op zijn zoon, een kroon; soms, ter herinnering aan zijn ras, een punt-

(1) Misschien is dit een later toevoegsel. Met de fotografie alleen is dat niet uit te maken. (2) Museum Darmstadt. Vgl. Katalog 1914, S. 32, n. 27 A.

hoed. De boom rijst hem uit de maag of uit de lendenen, uit den mond of uit den schedel. Dit alles is van geen gewicht.

Interessant is de vraag, waarom men hem in formule B op zijn (rechter of linker) zij heeft gelegd; en dan meestal (niet altijd) slapend. Corblet vroeg reeds: „ne serait-ce point par analogie avec Adam qui dormait, lorsque Dieu tira Eve de son côté?” En hij verklaart verder: „Une nouvelle Eve, réparatrice des torts de la première, doit sortir de la race de Jessé; c'est aussi pendant son sommeil que semble non pas s'accomplir, mais se présager cette destinée” (1). Een andere verklaring voor Jesse's houding vond ik niet. Maar deze lijkt me niet juist.

Vooreerst: in de litteratuur wordt wel een vergelijking gemaakt tusschen de voortkomst van Eva uit de zijde van den slapenden Adam en de voortkomst der Kerk uit de zijde van den gestorven Christus. En deze vergelijking treffen wij ook in de ikonografie. Doch nergens ontdekte ik iets van een vergelijking tusschen de afkomst van Maria uit Jesse en de schepping van Eva uit Adam. Vervolgens: de verklaring, die Corblet voorslaat, zegt te veel, indien tusschen Jesse en Maria andere figuren worden ingeschoven; want dan treft zijn vergelijking David meer dan Maria; en zij zegt te weinig, als, boven Maria, Christus in den top van den boom verschijnt; want in dit geval is het fine finali niet om de tweede Eva, maar om den tweeden Adam te doen.

Toch denk ook ik aan een analogie „avec Adam qui dormait, lorsque Dieu tira Eve de son côté.” Het komt me voor, dat de tekst zelf van Isaias het plastieke beeld van een mensch-wortel, liggend onder een geslachts-stam heeft moeten suggereeren. De ontwerper van formule B 1 heeft dit beeld niet zoo naturalistisch gezien als hij, die met formule B 2 voor den dag kwam. Als deze daartoe niet gebracht werd door de bewuste of onbewuste herinnering aan voorstellingen van de schepping van Eva, die uit den liggenden, slapenden, maar levenden Adam werd opgebouwd, dan kon hij in ieder geval de reproductie van zijn fantasiebeeld in een kunstwerk met die bekende en algemeen aanvaarde voorstelling dekken. Met andere woorden: de tekst zelf moest vroeg of laat een kunstenaar de formule B 2 ingeven, en toen deze zich afvroeg: hoe kan ik dien mensch-wortel het best voorstellen, toen gaf hem de ikonografie van Eva's vorming uit Adam het model. En toen gebeurde wat meer gebeurt, in de ikonografie en daarbuiten: *accessorium sequitur principale*. De liggende Adam, waaruit Eva oprees, sliep. Zonder verder nadenken gaf men nu aan Jesse ook gesloten oogen.

Dit lijkt me de natuurlijkste en de dichtst bij de hand liggende verklaring. Tweede Eva's en reparatrices zijn hier niet noodig.

§ 47. Later is Jesse gaan zitten. Die zittende Jesse is, naar mijn meening, geen plaatsvervanger van den Jesse in borstbeeld, dien formule B 1 doorgaans toont, maar van den liggenden Jesse in formule B2. Waarom is nu de stamvader gaan zitten?

Mâle vertelt daarover het volgende: „Il y a eu, vers la fin du XV siècle, un artiste qui a osé modifier l'iconographie de l'arbre de Jessé. Au lieu de nous montrer le patriarche couché et voyant en rêve un grand arbre sortir de son ventre, il le représente assis sous un dais en forme de tente. A ses côtés, quatre prophètes . . . sont debout. Enfin au dessus de sa tête s'élève le tronc du grand arbre dont les branches portent des rois, une Vierge et un Enfant, en guise de fleurs . . . L'origine de cette innovation remonte au *Speculum Humanae Salvationis*; c'est là qu'on voit pour la première fois Jessé non plus couché, mais assis,” en verder: „Sur le champ, les miniaturistes rouennais s'emparèrent de cette nouveauté. Les maîtres verriers normands suivirent leur exemple, et adoptèrent une disposition qui semblait faite pour eux. Presque tous les vitraux de l'arbre de Jessé que j'ai vus en Normandie reproduisent exactement la disposition des miniatures . . . On voit comment une invention artistique eut immédiatement ses adeptes” (2).

(1) *Revue de l'Art Chrétien* IV, 82. (2) Mâle: *L'Art rel. de la fin du M. A. en France* (1922) 82.

Vooreerst moet ik opmerken, dat hier geen spraak kan zijn van h e t Speculum, doch slechts van een der uitgaven of exemplaren van dat boek (1). Elk exemplaar, zoolang het niet gedrukt maar geschreven werd, had zijn eigen illustratie, die wel traditioneel was en bleef, doch waarin detailverschillen, bij het verschil van kunstenaars, niet konden uitblijven. Nu is het, ten tweede, mogelijk, dat één teekenaar, die zoo'n exemplaar te illustreeren kreeg, in den Jesseboom wat nieuws wilde brengen, en Jesse liet zitten en de profeten liet staan, en de rest der figuren ook nog ongewone houdingen gaf. Maar, ten derde, dan lijkt me het gevolg niet geproportioneerd aan de oorzaak. Een verandering, die „immédiatement” algemeen werd, moet een anderen oorsprong hebben dan de sprong uit den band der traditie, dien een teekenaar, gelijk er twaalf in een dozijn gaan, zou gewaagd hebben.

In de vijftiende eeuw namelijk, lang vóór het einde, kwam men ertoe den Jesseboom als tableau vivant te vertoonen. Of deze boom het eerste sujet is geweest voor zoo'n „toog”, gelijk onze vaders dat noemden, geloof ik niet, maar in geen geval was hij het eenige. Men begrijpt, dat bij zoo'n vertooning Jesse desnoods op de planken kon liggen, en men *bij* hem een boom kon zetten, die uit zijn lichaam scheen op te rijzen. Het niet-verband tusschen den levenden wortel en den dooden stam kon men met Jesse's kleeren ongezien maken. Doch men kon in dien boom dan geen levende „beelden” laten verschijnen en een Maria met Kind of een Christus in den top zetten. Zoo'n boom zou topzwaar zijn geworden, en de „beelden” zouden hun leven in zijn takken niet hebben gewaagd. Wat deed men nu? Men timmerde een stellage met verdiepingen en met zooveel hokjes als er „beelden” moesten „meedoen”, en waarin zij, zonder eenig gevaar voor hun evenwicht, de zwaartekracht konden trotseeren. Het houten geraamte werd natuurlijk door echte of geschilderde takken en bladeren gemaskeerd. Het was in 1463 en in 1467, dat Petrus Christus betaald werd voor „eene boom van Jesse ende insgelyckx Jherusalem met datter toebehoorde en dat al te stoffeiren van scilderien” (2).

Deze tableaux vivants van den Jesseboom hadden hun navolging bij de schilders en beeldhouwers: ook die lieten hun figuren nu zitten of staan, zonder dat zij het noodig vonden, natuurlijk, om achter hun stam en takken een houten getimmerde te toonen of te laten vermoeden. Het ging maar om de houding der personen.

Nu is mogelijk, dat een of andere nieuwlichter aan de figuren van zijn Jesseboom reeds zulke houdingen gegeven had, voordat een getimmerde Jesseboom voor het eerst met levende beelden bezet werd. Maar daarmee, zooals gezegd, is dan de onmiddellijke en algemeene aanvaarding van die nieuwigheid in een heel gewest niet voldoende verklaard. Wel is die begrijpelijk uit het voorbeeld, dat het openbare „tooneel” daar gaf. En indien men het glasmaak beziet, dat Mâle als voorbeeld der nieuwe ikonografische redactie van den Jesseboom aanhaalt, zal men tegen onze verklaring misschien nog minder bezwaar hebben (afb. 30).

Begrijpelijkerwijs kwamen er mixta. Jesse naar oude zede liggend onder een boom, waarin de voorvaders allerlei nieuwerwetsche houdingen bij zitten en staan aannemen, gelijk in den boom der verzameling von Pannwitz (fig. 1). En ook Jesse zittend, terwijl de figuren boven hem, zich om dat voorbeeld niet bekreunend in de traditioneele houding volharden, gelijk in den Jesseboom der Kathedraal van Den Bosch.

§ 48. Gaan we hooger op, tot de koningen. Isaias noemt er geen; ikonografeerde men zijn tekst volgens de letter, dan zou, steeds en onmiddellijk boven Jesse, Maria of Christus moeten volgen. Niet tegen den geest echter heeft men vaak tusschen Jesse en Maria koningen geplaatst, waardoor de virga tot een arbor werd. De eerste, respec-

(1) In het Speculum, dat Lutz en Perdrizet uitgaven is de gewone formule B 2 gevolgd. (2) Bij Van Puyvelde: *Schilderkunst en Tooneelvertooningen* (Gent 1912) 77.

Afb. 30. Glasraam in Caudebec-en-Caux.

tievelijk de eenige, koning is geregeld David, de tweede Salomon. Dit wil zeggen, dat men ter suppletie bij Mattheus ter leen ging, niet bij Lucas, die, als figuur boven David, Nathan zou gegeven hebben (Luc. III, 31).

Komen er meer voorvaderen, dan moet uit de vaak slecht gespelde namen (die intusschen ook door restaurateurs kunnen bedorven zijn) worden opgemaakt, welke koningen bedoeld zijn. Want persoonlijke distinctieven hebben ze niet; de een als de ander draagt een kroon, houdt een scepter. Alleen David is, behalve door zijn plaats, ook wel door zijn harp van de anderen onderscheiden; en Salomon vertoont wel eens zijn zwaard; de harp herinnert dan terloops aan Davids poëzie en muziek, het zwaard aan Salomons kort recht. Men vindt ook Jesseboomen, waarin alle figuren een instrument bespelen (afb. 31) en Beissel verklaart dit met den tekst: Abraham pater vester exsultavit ut videret diem meum; vidit et gavisus est (1). Abraham is evenwel geen figuur in den Jesseboom, en Abraham heeft bovendien, zoo dikwijls hij in de ikonografie verscheen, nooit een harp meegebracht. De verklaring moet van David uitgaan, die als voorvader van Christus in den Jesseboom zit, en bij wien als psalmedichter de harp te pas komt. Toen die koning, behalve als stamvader, ook als muzikant in den boom zat, heeft

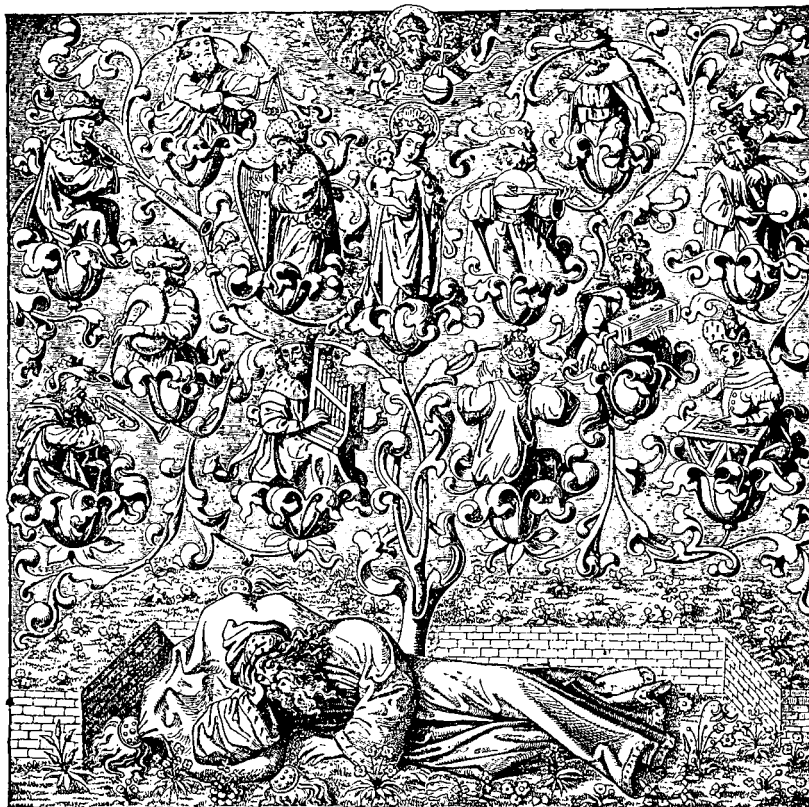
een artiest den inval gekregen, om ook de andere koningen te laten musiceren. Het vroegste voorbeeld mij bekend gaf; de beeldhouwer van den Jesseboom aan het hoofdportaal te Reims, het mooiste de schilder van een miniatuur in het Brevier der Bourgondische bibliotheek te Brussel (2). Hier ziet men tevens, dat wie in den stam geen plaats kreeg, in de takken werd gezet.

Niet overeenkomstig de goede traditie vindt Corblet, dat ook aan koninginnen een plaats in den Jesseboom wordt ingeruimd. Dat kan hem toegeven wie wil; ik voor mij zou deze majesteiten, naast hoogstderzelver gemalen, kunnen dulden; zij zijn toch niet anders dan een verdere amplificatie van het thema door Isaïas gegeven, waarvan de eerste was het inschuiven van koningen tusschen Jesse en Maria. Zij hebben meer recht op een plaats in den boom dan een Crucifixus of een Triniteitsvoorstelling (zie hierna). Maar dit is een quaestio juris. De quaestio facti is deze, dat Corblet de aanwezigheid der koninginnen verklaart als „une fantaisie d'artistes émanicipés par la renaissance” (3), en de dertiende-eeuwsche codex te Aschaffenburg ons

(1) *Gesch. d. Verehr. Marias* . . . 573. (2) Afb. bij Beissel *a. w.* Bild 238. (3) *Revue de l'Art Chrétien*. IV, 58.

reeds naast elken koning een koningin voorstelt (hiervóór, § 43).

§ 49. We komen tot Maria en Christus. We zagen, (§ 8) dat in exegese en ikonografie aan den tekst van Isaias eerst een messiaansche, later ook een mariaansche zin werd gegeven, en dat de ikonografie daaruit nog een tertium maakte, door noch Christus noch Maria in top te zetten, doch beiden te gelijk: Maria met haar Kind. Mâle zegt: „vers 1300 les manuscrits nous montrent la Vierge remplaçant Jésus Christ au sommet de l'arbre de Jessé... on pourrait sans doute en trouver des exemples antérieurs” (1). Inderdaad, al honderdvijftig jaar vroeger toonde Jesse, in het antiphonarium van Salzburg, alleen de Mariafiguur (§ 11), en —

Afb. 31. Uit een Brevier in de bibl. te Brussel.

als formule A niet gelden mag — omstreeks 1200 zette de beeldhouwer aan het baptisterium te Parma ook weer Maria alleen in den top (§ 22). Nog eens verzekert Mâle: „Dès la fin du XIII siècle la Vierge apparaît au sommet de l'arbre de Jessé, portant l'enfant dans des bras” (2). Maar de miniatuur uit Citeaux (§ 32) dateert zoo niet, naar de waarschijnlijkste meening, uit het eerste kwart der XII, dan toch uit het eerste kwart der XIII eeuw. Maria alleen komt nog in den top van latere Jesseboomen voor, maar schaarsche uitzonderingen zijn de boomen, waarin Maria in het geheel niet verschijnt (3).

De keus tusschen drie redacties werd den kunstenaars reeds in de dertiende eeuw te beperkt. De strenge dogmatische ikonografie, die in de elfde en twaalfde eeuw den Jesstekst van Isaias in beeld had gebracht, werd gaandeweg minder gewaardeerd — een verschijnsel, dat zich ook bij de typologie laat waarnemen. De polemiek contra Judaeos maakte in de scholen ook zoetjes aan plaats voor de argumentatie contra gentiles, waaronder dan in de eerste linie de geleerde arabische commentatoren van Aristoteles stonden. Spoedig daarna begonnen de schermutselingen van school tegen school. Daarmee kwam onder een deel ikonografie, ook onder den Jesseboom, een andere grond te liggen dan die, waarin ze was ontkiemd en opgegroeid. Onze boom kwam van den grond des levens op dien der traditie; en nu hij niet meer natuurlijk groeide, doch als het ware kunstmatig onderhouden werd, begon hij allerlei vreemde aspecten

(1) *L'Art. rel. du XII s. en France* 174¹. (2) *L'Art. rel. du XIII s. en France* 167³. (3) Corblet noemt als voorbeeld een reliëf op de koorstoelen van Solesme, mij, ook in afbeelding, onbekend. In een glasraam te Kappenberg (saec. XIII) ziet men tusschen Jesse en Christus geen figuur, doch de woorden Maria Mater Domini. Zie Oidtmann: *Die rheinischen Glasmalereien* Taf. III en details Taf. I.

Afb. 32. Uit cod. lat. 15701 te München,

te vertoonen. Wij zagen reeds (§ 45) een dertien-
de-eeuwsch voorbeeld uit
Engeland, in cod., lat. 835
te München (1). Hoe ver
men in de vijftiende eeuw
gekomen was, toont een
Jesseboom, thans ook te
München (cod. lat. 15701),
omstreeks 1430 te Salz-
burg gecomponeerd (afb.
32). Onderaan ligt Jesse;
boven hem, om den stam,
slingert een spreukband:
Stirps me [gen] uit Jesse
miserendi [. . .] tempus
adesse; daarnaast de
schepping van Eva en de
zondeval. In den stam
zelf de volgende voor-
stellingen: Christus' Ge-
boorte, Christus aan het
Kruis, Christus' Hemel-
vaart. Naast de Geboorte
zien wij Mozes voor het
brandend braambosch en
Aäron met zijn bloeiende
roede vóór het altaar —
twee „typen” van Maria's
maagdelijk moederschap;
naast Christus aan het
kruis het offer van Abra-
ham, en Mozes met de
koperen slang. Naast Ma-
ria en de apostelen, waar-
boven Christus in de glo-
rie, staan twee vooraf-
beeldingen van Christus'
Hemelvaart: de opne-
ming van Henoch, en die
van Elias. Deels tusschen,
deels naast deze voor-
stellingen, alle in medail-
lon met een leonijsch
vers tot randschrift, ver-
schijnen als louter orna-
menteetele bijzaken, de
hoofdpersonen van een

(1) Men stelle zich intusschen niet voor, dat men overal tegelijk en in dezelfde mate de oude opvattingen losliet; dat toont de Jesseboom van omstreeks denzelfden tijd (vóór 1223) in het psalterium van Lodewijk en Blanca (ms. 1186 der bibl. de l'Arsénil fol. 5.)

Jesseboom, Christus' voorvaderen, in kleine borstbeelden tusschen de krullen der takken (1).

§ 50. De speculatieve wijsheid van theologen en de gevoelsdevotie des volks komen telkens weer en telkens meer de oude, klare en sobere ikonografie van Isaias' tekst vertroebelen. In een catalogus van voorbeelden, al zag ik een eind eraan, zie ik geen nut. Veel van dien „Unfug" trouwens moet in locale of persoonlijke omstandigheden haar verklaring hebben, die na lang zoeken toch niet te vinden is. Daarbij: de *gustibus non* . . . Corblet vond een Jesseboom, in welks top Maria knielt voor de Triniteit, en oordeelde dit „d'une noble conception" (2) — ik zie daar niets beters dan een bederf der noble conceptie van den Jesseboom. Een reliëf in den kloostergang te Silos vertoont in den top van den Jesseboom God den Vader, die het Christuskind houdt (3). In den top van een anderen boom zetelt Maria naast Christus, die de zijdedond toont (4), enz.

Bij één van die corrupties zij een vraag gesteld. Die betreft den Crucifixus in den Jesseboom. Dat hij in de late middeleeuwen, vol van lijden en medelijden, ook in dezen context zou verschijnen, verwondert niet. In ons land hebben wij een voorbeeld in de Kathedraal van Den Bosch, dat uit de eerste helft der vijftiende eeuw dateert. Nu vond ik in cod. lat. 23250 der Staatsbibliotheek te München een Jesseboom, die met den boom te 's Bosch, ikonografisch gesproken, nauw verwant lijkt. Het handschrift is een vlaamsch *livre d'heures* uit het eind der vijftiende of het begin der zestiende eeuw

(1) Een Jesseboom vol typologie in een glasraam te

Afb. 33. Uit cod. lat. 23250 te München.

Afb. 34. Uit ms. fr. 567 der Bibl. Nat. te Parijs.

Bern en een op een perkamentenrol in Ryland's Library, zuidduitsch werk, beschrijft H. Cornell in zijn *Biblia Pauperum* (Stockholm 1925) 196 en 197. (2) Corblet *l. c.* 118. Het eigendom van het handschrift kent hij toe aan zekeren H. M. Schinkel de la Haye." (3) L. Bréhier: *L' Art Cretien* (1918) 286. (4) Manzoni: *La leggenda della Croce* . . . 17, (Een andere voorstelling, die misschien in haar eigen tijd niet zoo „vreemd" was, geeft een schilderij uit de tweede helft der veertiende eeuw in het museum te Ferrara. In een rotsachtig landschap Maria, slapend; uit haar groeit een boom, waarin de Crucifixus en op den top een pelikaansnest; om den Heiland zweven engelen (Van Marle: *Development* . . . IV, 496, met afb.)

(afb. 33). Hier staat de Crucifixus boven Maria met het Kind, in Den Bosch eronder. Evenzoo vindt men de Annuntiatio in de miniatuur te München boven Jesse, in Den Bosch onder hem. Een derde verschil is in de houding van dien stamvader, die in Den Bosch zit en in München ligt. Maar die verschillen raken de overeenkomst niet, die bestaat in de combinatie van den Jesseboom met de boodschap des engels en den Crucifixus. En nu is de vraag, of deze combinatie iets nederlandsch-vlaamsch kon zijn. Ik ken wel Jesseboomen, waarin óók de Crucifixus voorkomt, doch niet, gelijk in de twee genoemde voorbeelden, als zelfstandig „Fremdkörper”; in ms. fr. 567 der B.N. te Parijs bijvoorbeeld (afb. 34) houdt Maria het kruis-beeld in de hand, en daar ontbreekt ook de Annuntiatio (1).

§ 51. Nu de Duif of de Duiven. Reeds in den beginne heeft men de keus vrij gehouden tusschen één en zeven, naar gelang de compositie het zou vragen. De tekst van Isaias liet trouwens het een en het ander toe (vgl. § 8 in fine). Zelfs zondigde niet tegen den tekst, wie ook de ééne duif weglief (antiphonarium van Salzburg, afb. 9). De vraag echter, waar men de zeven duiven plaatsen moest, werd niet door allen op dezelfde wijze opgelost. Afb. 35 toont, hoe de schilder van een fresco te Hartberg in Oostenrijk het deed (XIII eeuw). Te Chartres (afb. 13) gaf men de letter van „*super eum*” op, en zette de duiven in

Afb. 35. Fresco te Hartberg.

zulk een interpretatie van het „*requiescet super eum*”, d.i. op den flos der virga, niet naast den tekst terecht komt, die in beeld moet worden gebracht. Die virga in de hand van Maria is toch niet de virga, die uit Jesse spruit, en die hij, in formule A, zelf in de hand draagt, of die, in formule B, uit hem opwast.

§ 52. We komen aan de bijfiguren. Zij kunnen dogmatisch-demonstratief, of artistiek-decoratief veel goed doen; maar onmisbaar zijn ze niet. De voorbeelden van oude en jonge Jesseboomen zonder profeten zijn dan ook talrijk. Even talrijk wellicht de boomen, waarbij de gekozen profeten, bij gebrek aan eenigen naam of tekst of ander distinctief, niet te identificeeren zijn.

Over de keus der profeten is vroeger gesproken (§§ 34—35) en men begrijpt daaruit het optreden van Virgilius en van de Sibylle, twee acteurs in het profetenspel. Naar-

een kring *rondom* de topfiguur. Deze laatste manier lijkt niet overal even gelukkig toegepast. Men vergelijke de gevallen in afb. 13 en 35 met dat in afb. 36 een miniatuur van Konrad von Scheyern (vóór 1241); omdat hier tusschen Jesse en Maria geen figuur is ingezet, kunnen de zeven duiven den indruk maken als behoorden ze bij den heelen boom en niet bij de topfiguur alleen. De oplossing, die Furtmeyr in den vierden band van zijn beroemd missale wist te geven, is, picturaal bezien, heel mooi (München, cod. lat. 15711, fol. 31 v.); hij plaatste de duif op den tak, dien hij Maria in de hand gaf (afb. 37). Maar ikonografisch beschouwd leidt deze oplossing tot de vraag, of

(1) Een dergelijke dispositie in ms. franç. 9220 der B. N. te Parijs fol. verso (einde XIII — begin XIV).

mate echter dit spel uit den gezichtskring der middeleeuwers verdween, werd ook de betrekking tusschen dit spel en de bijfiguren van den Jesseboom minder gekend en begrepen. Daardoor werd de keus der profeten gemakkelijker iets persoonlijks, willekeurigs. En sinds de Sibyllen, niet het minst door het humanisme, de aandacht der litteratoren en kunstenaars trokken, bleef het, ook om den Jesseboom, bij één Sibylle niet. Van hun attributiek, als van die der profeten, geeft Corblet een nuttig lijstje (1).

Betrekkelijk vroeg reeds zagen we nog andere figuren bij den Jesseboom verschijnen. Herinnerd zij slechts aan de groepen bij den boom in den bijbel van Kent (§ 20, afb. 16). Die groepen hebben daar een zeer verklaarbaren zin. De vier profeten in de twee onderste medaillons voorstellen de geboorte van den Messias uit de maagd Maria. Vandaar de vier Deugden in de twee middelste medaillons; zij hadden in den hemel de voorbesprekingen over die geboorte bijgewoond en meegevoerd, en, toen het besluit der Menschwording was genomen, hadden Misericordia en Veritas elkaar de hand gegeven, hadden Pax en Justitia elkander om-

Afb. 36. Miniatuur van Konrad von Scheyern.

huis geboren was — naarmate men dit oorspronkelijk karakter vergat en den boom allerlei vreemde loten opentte, werd ook de keus der bijfiguren niet meer door die bedoeling en dat karakter begrensd en gericht. Ook hier vonden allerlei persoonlijke opvattingen en devotiën uiting. Adam en Eva, die wij naast den boom van Furtmayr zien optreden (afb. 37), geven een voorbeeld. Wat doen deze paradijzensmensen hier? Eva zegt niets. Adam verklaart: hoc os de ossibus meis et caro de carne mea — woorden die hier blijkbaar niet op Eva betrekking hebben, doch op Maria. Wil

Het feit dier geboorte wordt nu in de twee bovenste medaillons door Ecclesia, tusschen Petrus en Paulus, aan Synagoge, tusschen Mozes en Aäron, voorgelaten. Hier blijkt nog wel duidelijk — de miniatuur is nog uit de twaalfde eeuw — uit welken grond en onderwelke lucht de Jesseboom was gesproten en gegroeid, en in welken gedachtenkring de figuren werden gezocht, die ernaast mochten staan (zie § 37). Doch naarmate men de bedoeling van den boom — een demonstratio ad oculos der Joden, dat de Messias reeds lang uit een Maagd van hun eigen Konings-

(1) *Revue de l'Art Chrétien* IV, 114—115 en 115—116.

Afb. 37. Uit Furtmayrs Missale.

Adam nu aan Jesse te kennen geven: ôte-toi de là, afin que je m'y mette, want de eerste van de rij, die met den Zoon van Maria eindigt, ben ik? Misschien is de juiste verklaring te vinden in de preekliteratuur van den tijd, maar in den tekst van Isaias en zijn onverdraaiden commentaar ligt die verklaring niet, noch in de omstandigheden, die aan de ikonografie de naaste aanleiding geven om den tekst te bewerken (zie § 37).

§ 53. Ten slotte de boom zelf. Van zijn aard, in botanischen zin, zegt Isaias geen woord; de kunst had dus vrije keus binnen de grenzen, die haar door het materiaal, waarin zij werkte, werden getrokken. Ten andere dwong soms de plaats, waar de Jesseboom moest staan, tot een bijzonderen vorm. Het meest voorkomend geval is een verdubbeling van den stam: wilde men den boom om een deur- of vensteropening leiden, dan legde men Jesse onderaan, liet twee stammen uit hem spruiten, die, de een links, de andere rechts van de opening, opgroeiden, elkander boven die opening weer ontmoetten, om dan samen de topfiguur te dragen. In Amiens heeft de beeldhouwer, in een der holle lijsten om het tympan van den porche du Sauveur, Jesse tweemaal geplaatst, zoowel rechts als links; rechts volgt dan David, links Salomon, en zoo verder totdat beide

stammen zich boven den top van den boog vereenigen.

Hoe de Jesseboom kon dienen ter versiering van den rand der bladzijden, toonen o.a. de Nederlandsche miniaturen, die aan het begin van dit opstel werden vermeld.

III.

NAVOLGINGEN EN TOEPASSINGEN.

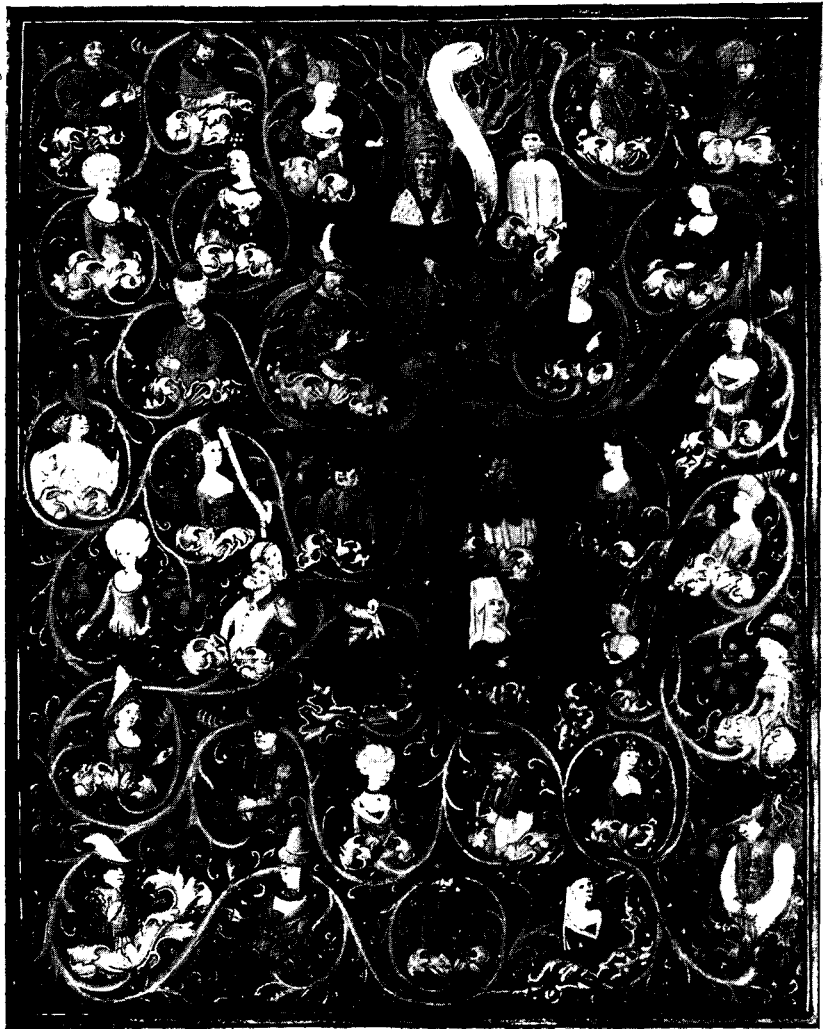
§ 54. Het zou de moeite waard zijn om de verschillende toepassingen van het stamboommotief in de ikonografie na te gaan. Tot allerlei genealogieën werd het gebruikt. Nu waren stamtafels wel vóór den Jesseboom in gebruik, in historie- en rechtsboeken; doch waar wij den stamvader zien liggen, en uit zijn lichaam den geslachtsboom zien opgroeien, kunnen wij gerust aan een navolging van den Jesseboom volgens formule B 2 denken. Enkele voorbeelden mogen volstaan.

Merkwaardig is de boom der genealogia deorum. Die staat namelijk met de wor-

tels in de lucht en met de kruin op den grond. De figuren echter zitten met het hoofd naar boven. Bij den wortel vinden wij „Demogorgon, deorum omnium gentilium pater.” In de takken „distribuuntur ejus filii et nepotes” — samen niet minder dan vijf en dertig goden en godinnen in middeleeuwsche kledij. Afb. 38 geeft een voorbeeld, naar een miniatuur in Boccaccio's *Genealogia Deorum*, een handschrift uit de tweede helft der vijftiende eeuw in het seminarie te Brugge.

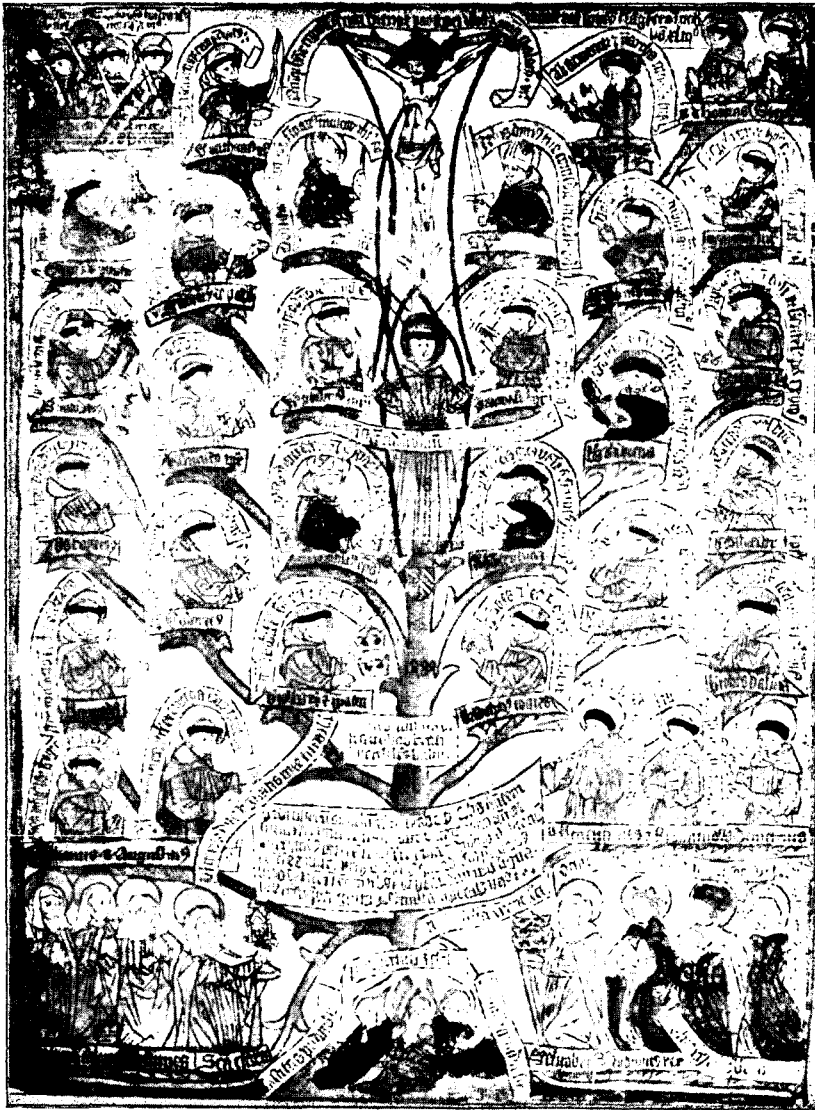
Een anderen boom toont ons een houtsnij in de *Historia illustrata Romanorum* (1). Aan den wortel ligt Romulus, fundator urbis; uit hem wast de quercus capitolina, tusschen het Kapitol op de tarpeïsche rots en den tempel van Jupiter en Apollo op den palatijnschen heuvel. De stam, die door de omlijsting wordt afgesneden, moest in zijn takken de zes volgende koningen van Rome dragen, want de voorstelling heet: de prima aetate populi Ro[mani] sub septem regibus acta.

§ 55. Vooral wordt het motief toegepast door de verschillende Orden ter expositie van hun Heiligen en Zaligen. De Stichter der Orde ligt als wortel aan den voet van den stam en in de takken krijgen de martelaars, belijders en maagden hun plaats. Waar en wanneer die boomen het eerst zijn geplant? Ten tijde der vroege drukunst zijn ze in de mode, en daar de houtsnij veelal voortzette wat de miniatuur begonnen had, mag men vermoeden, dat ook in handschriften vóór den incunabeltijd geteekende en gekleurde boomen van dit soort voorkwamen (2). Fra Angelico schilderde er een onder zijn beroemde Calvariegroep in San Marco. Dominicus, in medaillon, legt de hand aan den stam, die zich naar links en naar rechts voortkronkelt om een reeks an-

Afb. 38. *Genealogia Deorum*.

(1) Roma, 1510. (2) B. Kruitwagen O. F. M. in *Franziskanische Studien* XIII (1926) 65—55: „Ob dergleichen Bäume auch vor der Entdeckung des Holtztafeldruckes handschriftlich gezeichnet wurden, muss dahingestellt bleiben. Nur zufällige Funde können uns darüber Aufschluss geben”. — Naast de houtsnij op het Nürnberger blad van 1484 te Weenen, dat Kruitwagens artikel illustreert (afb. 39), kan ik den miniatuur zetten (afb. 40) uit het *graduale*, dat tusschen 1494 en 1496 voor de Clarissen te München werd geschreven en verlicht (cod. lat. 23042). De jongere, niet afgewerkte, miniatuur behoeft geen copie te zijn van de oudere houtsnij; beide kunnen copieën zijn van een gemeenschappelijk voorbeeld.

Afb. 39. Nürnbergsche houtsnee te Weenen.

pelijke reclame voor hun voortreffelijkheid, in een vorm, die hun door allerlei stam-
boomen voor de hand werd gelegd.

Ziehier nu, wat de vraag naar den tijd en de plaats van den eersten Ordestam-
boom misschien wat dichter bij haar antwoord brengt. In de Fioretti heeft broeder
Jacobus de Massa een droom, en ziet in dien droom — vergeving voor het rijm — een
wonderlijken boom. De wortel is van goud, de vruchten zijn Minderbroeders, de
takken zijn verdeeld volgens het getal der ordeprovinciën. Geen boom van Heiligen
dus, doch van de Orde in haar geheel; maar dat doet nu weinig ter zake. Waar en
wanneer de Fioretti op schrift kwamen, is óók nog een *lis sub iudice*. Zeker vóór
1400, en waarschijnlijk vóór 1350, en wel óf in de Marken óf in Toscane (2). Nu is de

(1) Ik vond dien boom vermeld bij Gillet: *Hist. Artist. des Ordres Mendians*, 158^l. (2) De polemiëk beweegt
zich nu vooral tusschen de Franciscanen Bughetti en Marconi. Een overzicht der litteratuur brachten de *Studi
Francescani* XIV (1928) 364. De beste uitgave der Fioretti is thans die van genoemden Bughetti (Firenze, Salani).
Den droom van broeder Jacobus vindt men daar capitolo XLVIII, pp. 167—168.

dere medaillons, eveneens
gevuld met de borstbeel-
den van heilige Domini-
kanen. Dit fresco dateert
uit de jaren tusschen 1437
en 1445; dat is zoowat
twee en een halve eeuw na
de stichting der Orde Vrij
laat. En de formule, vol-
gens welke het stamboom-
motief hier is uitgewerkt,
schijnt mede er op te wijzen
dat wij met geen eerste
proef eener genealogia or-
dinis te maken hebben;
die heeft wel den gewonen
boomvorm vertoond. Mis-
schien is de stamboom in
S. Maria Novella ouder,
doch dien ken ik slechts
bij naam (1).

Van den eenen kant heeft
men aan zulke genealo-
gieën in geen Orde behoefte
gevoeld, voordat zij wat
Heiligen en Zaligen etalee-
ren kon. Van den anderen
kant mag men aannemen,
dat, zoodra een Orde met
zoo'n genealogie voor den
dag was gekomen, elke an-
dere haar best heeft ge-
daan, om iets dergelijks te
leveren. En nu wordt het
heel onwaarschijnlijk, dat
alle Orden tot in de vijf-
tiende eeuw hebben ge-
wacht met een zeer begrij-
pelijk die hun door allerlei stam-

vraag, of broeder Jacobus voornoemd zoo'n droom zou gehad hebben, respectievelijk of de schrijver der Fioretti hem zóó had laten droomen, indien in de tweede helft der veertiende eeuw, bij de wakende en wakkere Franciskanen van Midden-Italië, een orde-stamboom onbekend was. Toen was hun althans de idee van zoo'n boom wel bekend. En dan hebben ze wel geen zestig jaren of nog langer gewacht, voordat ze hun genealogie in fresco op een kloosterwand, of in miniatuur op een boekblad hebben geschilderd.

§ 55. Ten slotte moge gewezen op twee boomen, waarvan de eerste zeker geen Jesseboom is, en de tweede wel, doch een heel bijzakelijk karakter heeft. Beide komen voor in geïllustreerde exemplaren van het *Speculum Virginum*, een tractaat, waarin een twaalfde-eeuwsche monnik, die zich Peregrinus noemt, tekst en uitleg over het geestelijk leven verstrekt aan een abdis, die met den naam Theodora wordt aangesproken.

De wortel van den eersten boom is Booz, Jesse's grootvader (Mattheus I, 5). Onmiddellijk deelt zich de stam in drieën. Recht boven Booz vinden wij achtereenvolgens David, Maria, Christus, boven wien de zeven gaven van den H. Geest. De rechtertak draagt Jesse, den vader van David, de linker tak draagt Obed, den vader van Jesse. Tusschen David en Maria spruiten takken, waarin zes maagden verschijnen, drie aan iedere zijde, met de woorden: post te curremus in odorem unguentorum tuorum (Cant. I, 3). Tusschen Christus en Maria splitsen zich nog eens takken af, waarin rechts Johannes de Dooper, links Johannes de Evangelist. Als nevenfiguren, niet tot den boom, maar blijkbaar tot de integriteit der heele compositie behoorend, treden op, beneden: rechts Peregrinus, links Theodora; boven rechts Isaïas met den tekst: Egredietur . . . en links Zacharias met den tekst: quid enim pulchrum ejus, nisi frumentum electorum et vinum germinans virgines? (Zach. IX, 17). Dit algemeene schema laat allerlei varianten toe (1).

(1) Mij waren slechts drie exemplaren van dezen boom bekend, (uit de hss, die bij Watson, loco citando,

Afb. 40. Uit cod. lat. 23042 te München.

Duidelijk is vooreerst, dat Booz en Obed geen figuren zijn in een eigenlijken Jesseboom, d.i. in een boom uit Jesse. Wil men ze beschouwen als een verlenging van den boom in de richting Abraham-Adam, dan stuit men op de anomalie, dat Obed en Jesse niet in den stam zijn gezet, maar in de takken (1). Duidelijk is verder, dat in een Jesseboom de zes maagden evenmin te pas komen als Johannes de Dooper of Johannes de Evangelist. Ik voeg erbij, dat Zacharia's tekst hier evenveel beteekenis heeft als die van Isaias, en als de woorden uit het Canticum, die door de maagden worden aangehaald. Om ruimte's wil moet ik nadere verklaringen achterwege laten, doch men ziet: we hebben hier met geen Jesseboom te doen.

De tweede boom in het *Speculum Virginum* behoort bij het elfde hoofdstuk, dat handelt over den Septiformis Spiritus cum suis appendiciis. Wij zien hier den Jesseboom in zijn kortsten vorm: Jesse-Maria-Christus, boven wien de Spiritus septiformis. Deze is, in de miniatuur als in den tekst, de hoofdzaak, de Jesseboom slechts een inleiding ertoe. Kortsheidshalve niet meer.

Voor de geschiedenis van den Jesseboom zijn deze twee boomen in het *Speculum Virginum* van groote beteekenis. Zooals gezegd, werd het boek in de twaalfde eeuw, waarschijnlijk te Hirsau, geschreven; nauwkeuriger: Martène, die de *Annales Ordinis S. Benedicti* van Mabillon voortzette, vermeldt dit tractaat onder het jaar 1131 (2). Ten andere moeten reeds in het autogram van „Peregrinus” miniaturen hebben bestaan, want hij wijst in den tekst meer dan eens naar figuren, opdat o.a. Theodora's zusters „si forte quod legunt non intelligunt, vel proficiant ex forma supposita, quia ignorantibus litteras ipsa pictura scriptura est. Behoorden nu, wat allerwaarschijnlijkst is, tot de illustratie van het autogram ook de twee boomen, die wij zoo juist schematisch beschreven, dan is de eerste Jesseboom volgens formule B 2 zeer zeker ouder dan die van 1144 te Saint Denis, vermits reeds in 1131 een toepassing en een bewerking of omwerking ervan te zien waren in Hirsau (zie hiervóór §§ 30—33).

R. LIGTENBERG, O. F. M.

BOEKBESPREKINGEN.

Dr. Ferrand W. Hudig, Delfter F a y e n c e, Berlin 1929. Verschenen als een „Handbuch für Sammler und Liebhaber”, nr. 34 van de „Bibliothek für Kunst- und Antiquitätensammler, zal dit overzicht van het oude Noord-Nederlandsche aardewerk met tinglazuur stellig zijn weg vinden. Er ontbrak nog een dergelijk boekje in deze serie. — Na een bibliographisch overzicht en een onderhoudend geschreven inleiding, waarin de schrijver eenige aardige details aan onze kennis

toevoegt, volgt een bespreking van materiaal en vorm. Hierop laat hij een hoofdstukje over roode theepotten volgen. Na glazuur en kleuren gaat hij over tot de versiering. Met zijn indeeling van het aardewerk, eerst naar vormen en dan naar versieringstechniek en ornament en kleur slaat de schrijver een nieuwen weg in. Het is stellig goed eens van deze zijde licht op het aardewerk te laten vallen. Toch zal het resultaat van zijn bemoeiingen ook hem niet zijn meegevallen. Een

genummerd zijn 10, 12 en 13), toen mij het opstel in handen kwam van A. Watson over The *Speculum Virginum* with special reference to the Tree of Jesse, in de laatste aflevering van *Speculum, a journal of mediaeval studies* (III, 445ff). Daar worden zestien handschriften van het *Speculum Virginum* genoemd, waarvan dertien geïllustreerd, maar die niet alle compleet zijn. Afgebeeld vindt men daar de boomen uit Arundel ms. 44 (tegen over p. 446) uit de twaalfde eeuw; Berlijn Staatsbibl. ms. phil. 1701 (tegenover p. 454) uit de dertiende; van Addit. ms. 38527, een nederlandschen Spiegel der Maeghden (tegenover p. 456) uit de vijftiende eeuw (dezelfde boom, waarin de zeven gaven des H. Geestes zijn voorgesteld door borstbeelden van meisjes in medaillon, bij Byvanck-Hoogewerff: *Noord Nederl. Miniaturen* pl. 83 A). Verder geeft Bruck den boom uit ms. 665 der Univ. Bibl. te Leipzig (*Die Male-reien in den Handschr. des Königr. Sachsen* X. 234) uit de veertiende eeuw. (2) Met Watson erken ik de mogelijkheid van een „Jesseboom” uit den wortel Booz; een voorbeeld ken ik evenmin als hij. Zie *Speculum* l. c. 468. (3) Bij Watson l. c. 466—467.

duidelijke groepeeringswijzen is niet te maken, omdat de verschillende versieringswijzen door elkaar voorkomen. De plateelschilders hebben immers veelal gewerkt naar prenten, naar porselein en andere voorbeelden en vaak los en vast op hun aardewerk gecopieerd. Dat bij het kijken naar ornament en voorstelling voorzichtigheid moet worden betracht, daarvan is ook de heer H. zelf overtuigd, wanneer hij wijst op den bekenden schotel van 1729 met een voorstelling naar een prent van Goltzius. Intusschen moeten we den schrijver dankbaar zijn dat hij het aardewerk ook eens van dezen kant heeft bekeken. — Aangenaam is het op te merken dat de heer H. in zijn volgende hoofdstukken geen broze bruggen slaat tusschen archivalia en aardewerk. Trouwens de archivalia zijn, zooals hij ook opmerkt, nog steeds niet volledig gepubliceerd. Eenige nieuwe archivalische gegevens verwerkt de schrijver in zijn hoofdstuk over de werkplaatsen. Vervolgens geeft hij een lijst van de eigenaars enz., met de merken, die met eenige zekerheid kunnen worden verklaard of toegeschreven. Een klein hoofdstuk over de verbreiding en navoring van het Delftsch besluit zijn boekje. — De afbeeldingen zijn goed en overvloedig. Iets meer uit buitenlandsche collecties zou voor de variatie welkom zijn geweest, maar waarschijnlijk te kostbaar; wel aantrekkelijk is het, dat we verschillende stukken van particuliere verzamelaars te zien krijgen, al was ook hier nog wel meer te vinden geweest. Onder de afbeeldingen treffen duidelijke voorbeelden voor technische details en niet te vergeten een aardige „pons” of „spons”. Het is gebruikelijk dat in de boekjes van deze serie de afbeeldingen door den tekst verspreid staan. Een beetje vermoeiend is dat hier wel, zoowel bij de steeds onderbroken lectuur als bij het gebruik der plaatjes. Ook geven de korte onderschriften, waarbij intusschen wel de merken zijn aangegeven, ons niet genoeg aanknoopingspunten om een gewenscht stuk gemakkelijk in den tekst te kunnen opzoeken. — Mag ik, belangstellend in aardewerk als ik, ondanks andere occupatie, altijd zal blijven, een paar opmerkingen maken, dan zou het eerst deze zijn, dat we den schrijver bij zijn beschouwingen vaak van Havard op zichzelf zien overstappen en de tusschenliggende periode overslaan, waarin in het voetspoor van Dr. A. Pit het aardewerk, met kritisch gebruik van Havard, naar de techniek werd gerangschikt. Ja, ik meen zelfs dat die methode nog lang niet verouderd kan worden genoemd en den schrijver toch ook wel tot

uitgangspunt heeft gediend. — In de tweede plaats zou ik willen vragen, zijn inderdaad die roode theepotjes met boheemsche granaten versierd, werk van Arie de Milde (verg. blz. 113 met Oudheidkundig Jaarboek II, blz. 99, artikeltje van M. de Visser). Wat het merk van de Milde betreft, ik geloof niet dat het loopende vosje op de theepotjes afwijkt van het gedeponeerde, omdat het den anderen kant uit loopt. Men heeft voor de lijst het merkstempel nageteekend; en dan krijgt men natuurlijk het spiegelbeeld te zien van het merk, dat men op het aardewerk aantreft. — Aan de merken zou ik gaarne het weggelaten merk A. K. weer willen toevoegen naar aanleiding van een mededeeling in de aanwinsten van het Victoria and Albertmuseum van 1925, p. 15, over de vazen van Hampton Court Palace (zie afbeelding XXI in mijn Old Dutch pottery and tiles), welke A. K. gemerkt zijn en geleverd zijn door Adrianus Koex = Kockx, van Delft, omstreeks 1695. Het zou in dit verband interessant zijn het A. K. gemerkte werk eens met elkaar te vergelijken. Allicht is er plaats voor een soortgelijke toeschrijving, als er meerdere zijn, die tenslotte toch algemeen zijn aangenomen geworden. — Over den schotel van 1661 met prinsjesportret zou ik nog niet zoo zeker zijn als bewijsstuk voor de theoriën van den schrijver over het groteskenornament. Ik ben nog altijd van meening dat te veel verschillende soorten aardewerk met dergelijk ornament worden gebracht tot één groep. Wat het meest op „urbino” gelijkt, beschouw ik nog steeds niet als Noord-Nederlandsch. Ik heb daarvan nog geen scherf gezien, die in den bodem van ons land is gevonden. Zuid-Nederlandsch, wellicht Noord-Fransch werk zou het m. i. kunnen zijn. Mijn bezoek in den vorigen zomer aan de mooie verzameling van den gastvrijen heer Riesebieter in Oldenburg heeft mij deze overtuiging ook niet kunnen ontnemen. En dezen prinsjeschotel verdenk ik wel eens van Engelsche afkomst te zijn. De heer H. wijst ons zelf op de belangstelling in Engeland in dien tijd voor de Oranje's. — Dat de schrijver den grooten schotel van Cimon en Pera van 1601 en de tegeltableaux van 1606 naar Zuid-Nederland wil uitwijzen, daarmede kan ik dezer dagen des te minder accoord gaan, nu ik in de gelegenheid was bij een bekend verzamelaar een groot aantal van deze tableaux (ook fragmenten) te zien, die eveneens het jaartal 1606 en het bekende, onbekende monogram H v B dragen, en die alle onlangs gevonden zijn met de achterzijde naar voren,

als metselsteen gebruikt in een muur in Gouda! In 1606 behoefde men in Gouda geen tegelbestellingen meer in Antwerpen te doen. — Eindelijk zou ik nog een kleine wijziging in een van de noten willen aanbrengen. Noot 51, bij blz. 26, moet niet verwijzen naar Oud-Holland 1909, blz. 133, maar naar Oudheidkundig Jaarboek 1922, blz. 175, of desnoods naar Old Dutch pottery and tiles, zooals bij noot 124 de schrijver zelf ook al doet. — Dit zijn eenige opmerkingen, die van mijn belangstelling mogen getuigen in dit nieuwe handboekje, dat — het zij tot slot nog gezegd — getuigt van een frissen kijk op en een warme belangstelling voor ons Oud-Nederlandsch aardewerk. *E. N.*

Dr. M. Révész. Alexander, Die alten Lagerhäuser Amsterdams. M. Nijhoff 4°, met 130 afbeeldingen, f 16.—

Oude pakhuizen vindt men in elke handelsstad, zelfs in kleine centra als Oudewater, doch in geen plaats in Nederland zijn die nog in zoo'n groot aantal bewaard, — en in gebruik — als in de groote koopstad aan het IJ. Zij hebben hun eigen karakter als praktische bouwwerken, gewoonlijk zonder opzettelijke versiering, en leveren door de goed gekozen proporties, de sonore kleur en de rustige geslotenheid een eigen schoonheidsgroep en een onmisbaar element in het wonderlijk schoon geheel, dat Amsterdam ons aan stadsschoon biedt.

Toch heeft niemand nog de aandacht gevestigd op dit eigen karakter der Amsterdamsche pakhuizen temidden van de deftige woningen der groote kooplieden en gewoonlijk werden in de beschrijving der gevels de pakhuizen slechts terloops en in het laatste gelid genoemd.

De schrijfster heeft het belang van een afzonderlijke behandeling ingezien en levert ons een beeld van de ontwikkeling van dit type, waarvoor zij ongetwijfeld bij vele lezers bijzondere belangstelling zal wekken door haar goed doorwerkt boek, dat door een goed gekozen serie van mooie afbeeldingen is verlucht en dat door de firma Nijhoff op de van haar bekende royale wijze is uitgegeven. Voor het vluchtig naslaan ware het alleen gewenscht bij de afbeeldingen ook den tijd van den bouw te vermelden.

Over enkele nadere dateeringen moge verschil van gevoelen niet zijn uitgesloten en bij enkele verklaringen moge wat veel opzettelijk schoonheidsbesef zijn gezocht, waar utiliteitsdwang voldoende verklaring geeft, doch dit zijn kleine smetjes¹⁾, die niets afdoen aan de groote waardeering, die men koestert voor het werk als geheel.

De pakhuizen worden in 8 typen onderscheiden, naar den aard van den gevel: 1—5 enkelhuis, dubbelhuis, 6 koren- en wapenhuis, 7 koopmanshuis en 8 magazijn, waaronder schrijfster huizen als het Lands Zeemagazijn en het entrepot blijkt te verstaan. De groepen 1—5 zouden zonder bezwaar beperkt kunnen worden tot 2 of 3. Ook hier schijnt de Duitsche neiging tot splitsen niet vreemd. Bij de koren- en wapenhuisen wordt te weinig nadruk gelegd op het bewust monumentale dezer officieele gebouwen. (Wapenhuis te Amsterdam, Korenpakhuis te Schoonhoven, enz.). De 7de groep, het koopmanshuis, is meer woning met pakhuis, waarbij het accent geheel op het woonhuis valt. In deze verhandeling mocht echter de vermelding ook hiervan niet ontbreken. Terecht onthoudt de schrijfster zich hierbij van eene diepere studie, die het geheele gebied der gevelarchitectuur zoude moeten omvatten.

Na een goed doorwerkt algemeen overzicht volgt de beschrijving der pakhuizen, verdeeld in groepen: vóór 1600, 17de, en 18de eeuw, waarbij alleen de nog bestaande gebouwen worden geanalyseerd, doch met een nuttig gebruik van afbeeldingen der reeds verdwenen gebouwen. De 17de eeuw is ook hier het hoogtepunt, in de 18de vervalft het gevoel voor goede proporties, doch behoudt men nog goede reminiscensen, terwijl de 19de eeuw een tijd brengt van verval met een veel belovende verbetering in de laatste jaren.

Aan het slot volgt een vergelijkend overzicht van de pakhuizen in Hoorn, Enkhuizen, Middelburg, Gent, Dantzig en Lübeck. De schrijfster zelf wijst er op, dat men hierbij geen systematische bewerking moet verwachten, zoodat wij haar over de beknoptheid van dit onderdeel niet mogen lastig vallen. Het hoofdstuk heeft alleen belang als achtergrond, waartegen het speciaal Amsterdamsche beeld zich scherper afteekent en als zoodanig vormt het een goed gekozen slot. *J. C. Overvoorde.*

(1) b.v. bl. 32. Het Zeemagazijn der V. O. C. is in 1822 niet afgebrand, maar ingestort door te zware belasting van de zolders; het koepeltje is later, in 1649, toegevoegd.

DE MONUMENTEN VAN VALKENBURG (L.) EN OMGEVING.

INLEIDING.

De volgende beschrijving van het gebied, dat dezer dagen bezocht zal worden, is er een, die zich minder dan anders gewoonlijk het geval is, bezig houdt met de behandeling van gebouwen. Hoe dat zoo komt? 'De bekoring, die van deze streek uitgaat, ligt vooral in het mooie, afwisselende landschap, in de kasteelen, die men in het voorbijgaan ziet, in de schilderachtige en aardige „gevalletjes”; zooals de drenkpoelen, welke naast den weg liggen in menig Limburgsch dorp met zijn witgeklakte vakwerkhuizen en zijn groote, open boerderijpoorten, waardoor men een inkijk heeft op den rechthoekigen binnenhof met zijn groote mestvaalt; de eenvoudige dorpskerkjes, die als het ware bang zijn door een „teveel” op te vallen; de wegkapelletjes, die tot het gemoed van den godvruchtigen Limburger spreken, hem uitnoodigend even op het bankje neer te knielen en zich tot zijn Schepper te wenden, door de voorspraak van Maria of een der heiligen, wier beeltenis voortdurend wordt versierd.

Welnu, dit alles laat zich niet beschrijven: men moet het zelf zien; een nauwkeurige beschrijving zou teveel tijd en plaatsruimte vergen, en een waardige is beter toevertrouwd aan een dichter-schrijver.

Daarom heb ik het beter geacht te volstaan met een korte vermelding van wat men te zien zal krijgen en heb daarbij getracht van de geschiedenis niet meer mee te deelen dan m.i. voor een goed begrip noodig is.

Door de geschiedenis te behandelen van de proostdij van het naburige *Meerssen* kon de historie van deze streek uit het verre verleden worden opgehaald en tevens het terrein geschetst, waar de later zoo machtige heeren van Valkenburg den grondslag legden voor hun aanzien. Er is intusschen nog veel duisters in de oudste geschiedenis der Valkenborgers; hoewel het mij, naar ik hoop, gelukt is door middel van gegevens, die ik heb mogen vinden in de verzameling der Vilvoordsche charters (1) in het Algemeen Rijksarchief, den overgang van de Valkenborchsche bezittingen in het derde kwart van de XIVe eeuw van Philippa van Valkenburg op Wenceslaus en Johanna juister vast te stellen, dan tot nu toe bekend was, moet ik bekennen, dat de oudste geschiedenis mij nog niet duidelijk is.

Neemt men aan, dat Oud-Valkenburg de bakermat geweest is der machtige Valkenborgers, dan moet men in de XIe en XIIe eeuw in Oud-Valkenburg het bestaan aanvaarden van een oer-geslacht, welks naam ons voorloopig nog niet bekend is. In de XIIIe eeuw is het goed in het bezit van twee families; de eene heet van Bunde — dit geslacht bezat het recht van munt —, de andere van Oud-Valkenborch (2) en men is geneigd verwantschap tusschen beide huizen aan te nemen (vgl. hierna blz. 84).

Het jongere geslacht, dat op den heuvelrug aan Valkenburg's zuidkant een slot stichtte, behoorde in de tweede helft der XIIe eeuw tot het huis Heinsberg. Dit slot heette waarschijnlijk de „Valksberg” (3); in 1204 zegelt Goswijn IV dan ook met een valk op een berg, een voorstelling, die op het tegenzegel gelijktijdig toepassing vond met een leeuw als wapendier op de voorzijde van het zegel. In de XIIIe eeuw

(1) Een verzameling van documenten, welke de Staten na den vrede van Munster uit het voormalig Brabantsch archief op den huize te Vilvoorde hebben bijeen gezocht met betrekking tot de Hun toegekende plaatsen. (2) De heeren van Bunde voerden drie kepers, terwijl het zegel van een Reinard van Oud-Valkenburg (1292), deken van St. Servaas, vertoont „een steenen burg met drie poorten, boven elke poort een toren, zijnde de middelste poort en toren de grootste, en op elken toren een staande valk; om dien burg staat Falkenborc” (Frankinet, Inventaris der oorkonden van het klooster der Preekheeren te Maastricht, nr. 10). (3) In 1131 wordt vermeld Gosuinus de Montefalconis, in 1132 heet hij de falcomonte, in 1146 de Falkenborgh.

is in onze taal het woord *borch* de gewone benaming voor een sterkte, waaronder vooral de versterkte woning der edelen, maar ook wel een stadje, een *poort*, wordt verstaan en vandaar, dat de bewoners ervan burgers of poorters heetten. In de XIIIe eeuw nu komen afwisselend voor de namen Valkenberg en Valkenburg en men kan aannemen, dat in de volgende eeuw het begrip van slot, de borch, de overhand heeft gekregen over de oorspronkelijke benaming, waarin het begrip berg het meest werd gevoeld (vgl. het meegedeelde over den naam Neuborg op blz. 92).

Op grond hiervan heb ik voor de duidelijkheid mij bediend van de namen Valkenborg en Valkenborgers, waar het het slot en zijn bewoners betreft en mij aan de schrijfwijze Valkenburg gehouden, waar toegevoegd, welke ik ontleende aan Jacob van Deventer's kaart, omdat zijn voorstelling een betrouwbaren indruk maakt.

De beschrijving van den tocht behoeft geen nadere toelichting; helder weer is het eenige, wat ons kan dienen.

Afb. 1. Berg en Terblijt, Wegkapel.

het gaat over het aan den voet van den berg ontstane stadje.

Een tijdgenoot van den machtigen Valkenborger, die zich met hertog Jan I van Brabant durfde meten, gebruikt bij de beschrijving der wapenfeiten van Walram van Valkenburg ook steeds dezen naam. Ik heb gemeend goed te doen aan Jan van Heelu's kroniek van den slag van Woeringen een en ander te ontleenen.

Ter verduidelijking van de beschrijving der bouwvallen van het voormalig slot, heb ik een teekening

GESCHIEDENIS.

De jaarvergadering van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond zal dit jaar de leden van den Bond in het stedeke Valkenburg, in de schoone Geulvallei, samenbrengen. Het is een bekoorlijke landstreek, welke op den Nederlander uit de veraf gelegen provincies meestal een buitenlandschen indruk maakt.

Het spreekt vanzelf, dat de vruchtbare weilanden in het vrij smalle dal en de zonbeschenen hellingen noordelijk ervan al vroegtijdig een bevolking zullen hebben aangetrokken, ook al schijnt de naam van het naburige Meerssen in zijn Romaanschen vorm Marsna en in genoemde Nederduitsche op een moeras te duiden.

Van een prehistorische, een vóór-Romeinsche bevolking, zijn nog maar weinig sporen gevonden; eenige scherven van inheemsch aardewerk bewijzen intusschen, dat in vóór-Romeinschen tijd hier reeds eenige beschaving was. In de volgende periode kan men zelfs van een hoogen bloei spreken. Een groote (handels)weg verbond Tongeren met Aken over Maastricht, Meerssen, (Valkenburg), Klimmen, Heerlen. De bodem heeft in deze plaatsen de bewijzen opgeleverd van een vrij dichte bewoning; bij Meerssen werden twee aanzienlijke villa's ontgraven: die van Ravensbosch en die van Herkenbergh. In later eeuwen neemt, zooals straks zal blijken, de naam Meerssen een belangrijke plaats in in de geschiedenis der streek; in de XIe eeuw komen de plaatsen Epen, Vaals, Wilere en Valchenburch (1075) voor (v. d. Bergh, Handboek der middel-nederlandsche geographie, blz. 212).

Zoo zien wij dus, dat de Bond zijn bezoek dit keer brengt aan een gebied, waarvan de geschiedenis terug gaat tot de oudste tijden onzer historie; voor een vol-

ledige beschrijving van dat verleden zijn de gegevens te schaarsch en de lezer houde mij daarom ten goede, dat ik mij bepaal tot het vermelden der belangrijkste feiten.

De Karolingen bezaten te Meerssen een „villa regia” met palts en kapel. Meerssen behoorde dus tot die plaatsen, waar de vorsten bij het rondreizen door hun gebied zich langeren tijd ophielden.

De moeilijkheden, welke de Noormannen den toenmaligen vorsten veroorzaakten, had een samenkomst van den vorstelijken broedertrits: keizer Lotharius I, Lodewijk, koning van Duitschland en Karel den Kale, koning van Frankrijk, te Meerssen ten gevolge. Er werden beloften gedaan van samenwerking en er werd elkander steun toegezegd tegen de vijandelijkheden der Noormannen (Febr. 847).

Vier jaren later kwamen deze vorsten met de rijks grooten hunner gebieden hier wederom samen en bevestigden er de in 847 gesloten overeenkomst. Lotharius I was opgevolgd door den tweeden van dien naam; na den dood van dezen kwamen Lodewijk († 876) en Karel de Kale († 877) andermaal samen, thans ergens aan de Maas, Lodewijk vanuit Meerssen, Karel van uit Herstal en men meent, dat de ontmoeting plaats gehad moet hebben ter hoogte van het tegenwoordig kasteel van Eysden (in procuspide super fluvium Mosam, Miraeus, I p. 28 en Flament en de Wit, blz. 255).

Ruim acht jaren later kwamen hun opvolgers, Lodewijk van Saxen en Lodewijk de Stamelaar in September 870, wederom binnen Meerssen; na een verblijf van eenige weken vertrokken zij den eersten November naar de villa regia van Voeren, waarmede waarschijnlijk St. Maartensvoeren — even over de grens bij Noorbeek — zal bedoeld zijn (Eversen, blz. 299). Wij zien dus welk een voorname plaats Meerssen in de IXe eeuw innam.

In de Xe eeuw leefde Giselbert, hertog van Lotharingen; hij resideerde gewoonlijk te Maastricht en eindigde zijn ontstuimig leven in den Rijn bij Andernach na de mislukking van een gewaagde krijgsonderneming in 939. Hij was gehuwd met Gerberga, dochter van Hendrik van Saxen, als Hendrik de Vogelaar bekend in de rij der koningen van Germanië. Dit huwelijk wordt in het jaar 928 gesteld en de palts van Meerssen was Gerberga's huwelijks gift. Deze vormde een grootgrondbezit van 82 „mansi”, welke wel niet binnen de tegenwoordige gemeente, ja zelfs vrij ver er buiten zullen gelegen hebben; want om zich een goed denkbeeld der uitgestrektheid van dit landbezit te vormen, bedenke men, dat door Karel den Groote bepaald was, dat ieder vrij man, die drie mansi in eigendom of in bezit had, zich op eigen kosten moest uitrusten en gedurende de drie eerste maanden van den veldtocht in zijn onderhoud moest voorzien, wanneer hij ter heirban werd opgeroepen. Klimmen en Lithoyen, Herten en Angleur met hun aanhoorigheden zijn bezittingen, welke dan ook worden opgenoemd als behorende tot Gerberga's huwelijks gift.

De abdij van St. Remigius te Reims bezat in deze streken verschillende goederen, welke in eene opsomming (a° 847) der bezittingen dier abdij worden vermeld, zooals o.a. Schinna d.i. Schin op Geul, Beek, e.a. In 939 schonk Gerberga een aanzienlijk deel van haar bezittingen te Meerssen aan deze abdij. In 968 wordt deze schenking door Gerberga met toestemming van haar broer, keizer Otto I, voor de zielerust van Giselbert, haar eersten man, en diens ouders, Raginar en Albrada, hernieuwd en uitgebreid. Er is dan sprake van bebouwde landerijen en onbebouwde, van bosschen en weiden, van wijnbergen en molens . . . Een dier molens lag nabij het klooster; een andere te Rotheme en deze heette de Kruismolen, naam, waaronder het landgoed Kruisdonk bij ouden van dagen nog bekend is. In 1134 kregen de monniken uit Reims toestemming om het kapittel van Meerssen, naarmate een zijner leden stierf, door leden van hun orde te vervangen en zoo werden tegen het laatst van de XIIe eeuw de kanunniken vervangen door Benedictijnen; niet alleen de kerkelijke overheid, ook Keizer Koenraad keurt de regeling goed en stelt de bevoegdheden van den proost en van den voogd vast.

De voogden nu, voor hun leven aangesteld, waren met het hoogste gezag bekleede ambtenaren, die na een paar generaties het ambt vervuld te hebben, vergaten door wien en waarvoor zij waren aangesteld. Zij zijn dan meer uit op hun eigen belang dan op dat der gebieden, waarin zij het hoogste gezag hebben te vertegenwoordigen; en zoo zien wij, dat Engelbert I, graaf van Berg, Aartsbisschop van Keulen, er zich voorspant om door bemiddeling van den Paus een eind te maken aan de ontstane misbruiken. Paus Honorius III verwijt den voogden bij schrijven van 1-3-1221 (Lacomblet, dl. II nr. 93), dat sommigen hunner in de kerkelijke bezittingen, waarover zij het voogdschap verkregen, op ongelooflijke wijze huishouden (prodigaliter debachuntur), hun vrijheid gebruikend als een scherm voor boosheid, en bovendien deze goederen als roovers ten gronde richten. Dit schrijven, gevolgd door een tweetal andere, stelde vele kerkelijke instellingen in staat zich van de voogden los te maken, zooals de abdij van Thorn, maar in Susteren en St. Odiliënberg hadden de abdijen haar heerlijke rechten ingeboet. In een stuk van 1260 noemen immers de schepenen van Susteren al de rechten op van de Heeren van Valkenburg en die van Dieteren; van de abdis, noch van het kapittel is er sprake. De stichting van Koningin Gerberga verging het niet beter; de voogden waren er van ambtenaren uitgegroeid tot heeren van het gebied der proostdij. Deze uitweiding is hier noodzakelijk geweest, omdat men gemeenlijk aanneemt, dat de heeren van Valkenburg aan de voogdij van Meerssen grootendeels hun machtontwikkeling hebben te danken gehad.

Als eerste Heer van Valkenburg komt voor Goswin; een Goswijn II wordt tevens als voogd van Meerssen en van de St. Servaas-abdij te Maastricht vermeld. In 1122 werd hij uit dien hoofde ter verantwoording naar Luik ontboden door Keizer Hendrik V; het gevolg zijner weigering om er te verschijnen, was de verwoesting van zijn kasteel Valksberg door Godfried I, graaf van Leuven; volgens eene andere lezing zou dit geschied zijn vanwege den Bisschop van Luik, omdat de Valkenburgers zulke strooptochten in het bisdom hadden gehouden. Wat er ook van zij, de voogd had de hem toevertrouwde belangen op vreemde wijze behartigd! In 1145 werd de gedraging van den voogd uitdrukkelijk door Koenraad III gelaakt en zijn bevoegdheid binnen perken gelegd. Maar dit was voor Goswijn niet genoeg. Andermaal werd hij tot de orde geroepen en wel door Frederik Barbarossa, Koenraads opvolger, op den tweeden dag na zijn kroning tot Rooms-koning te Aken (13-3-1153). Frederik hoorde de beide partijen en in een volgend diploma is er sprake van de oneenigheden tusschen de kloosterlingen van Meerssen en heer G. van Heinsberg. De oudste voogden behoorden dus tot het geslacht van Heinsberg.

Heer Goswin had intusschen zijn macht nog niet prijs gegeven; want, wanneer Frederiks opvolger, Hendrik VI, de regeering in 1197 heeft neder gelegd en Otto IV en Philips van Zwaben trachten zich den steun te verzekeren van de aanzienlijkste heeren in den lande, biedt Philips aan den machtigen Hendrik I van Brabant de voogdij van Meerssen, mits Goswijn (waarschijnlijk de vierde) van Valkenburg er in toestemme. Een halve eeuw later is de Heer van Valkenburg nog zoo machtig in het gebied der proostdij, als ware de schenking van Gerberga aan zijn voorzaten geschied: in de XIIIe eeuw heft hij zelfs belastingen binnen het gebied der proostdij.

Omtrent de oudste geschiedenis der heeren van Valkenburg is nog veel onzeker. De naam Oud-Valkenburg heeft er toe geleid de bakermat van het geslacht daar te zoeken en dan zouden de heeren van Valkenburg (de jongere tak) die van den ouderen stam hebben overvleugeld.

Historisch zijn ons bekend vier Goswins, de drie laatste uit het Huis Heinsberg; een kleindochter van den tweeden van den naam, Aleid, erfdochter van Heinsberg, huwt Arnold III van Kleef (1193—1202). Een zoon uit dit huwelijk komt in 1217 voor als Dirk, heer van Heinsberg en Valkenberg, na den dood van Goswin IV. Wij hebben hier dus te doen met de Heinsbergen uit het Kleefsche Huis. Walram I († 1302),

zoon van Dirk II en Berta van Limburg-Monjoie, en kleinzoon van eerstgenoemden Dirk, is de stamvader van de tak der heeren van Valkenburg-Monjoie.

De „Valkenborgsche” leeuw (= een roode leeuw, gekroond en dubbel gestaart) wordt van nu af het wapendier der Valkenborgers; tevoren was door de Heinsbergen (uit het Kleefsche Huis) de enkelstaartige zilveren leeuw in rood gevoerd. Van de Goswins kent men alleen het zegel van den vierden van den naam; het vertoont een sprekend wapen: een valk op een berg.

Walrams kleindochter, Philippa, bracht de stad en het land van Valkenburg aan Brabant; dat is te weten: Philippa, gehuwd met Hendrik van Vlaanderen, verkocht ze aan den „edlen Reynarten van Schonenforst (Schoonvorst) usern marschalk”, welke dan ook „in gewer derselben heirschafft ouch gesezzen hat”, zooals het heet in een keizerlijk schrijven van den 19-4-1359 (Vilvoordsche charters, doos 208, in het Algem. Rijksarchief). In hetzelfde schrijven wordt verder meegedeeld, dat deze Reynalt Valkenburg „mit aller zogehoeringen dem hageborn Wilhelm, hertzogen zo Guilge usern lieben neuen u fursten verkouft” heeft „dem wir die selben heirschafft ouch verlihen haben.”

En hiermede zijn wij geraakt in een warwinkel van aanspraken, eischen en oorlogen, welke vele open brieven en verklaringen hebben doen ontstaan. Door vergelijking ervan en geholpen door eenige tot heden nog niet gepubliceerde stukken uit de verzameling der Vilvoordsche charters is het toch mogelijk inzicht te krijgen in de verwickelingen van de volgende tien jaren.

Den 30-8-1356 verklaart Wilhelm, markgraaf (1) van Gulick, niet eerder op Valkenburg noch op Montjoie te zullen komen, dan nadat hij zijn „lieuen swaegere . . . heren Reynarde van Schonauwen, heren zu Schoinouirste” de brieven zal hebben gegeven, die heer Hendrik van Vlaanderen van hem heeft. Eenige maanden later, den 25 Maart daar op volgend, maakt Willem, „hertzoge van Gulge, greve van Valkenborch ind heirre van Monyoe”, bekend, dat zijn „lieue swager ind man her Reynart here van Schonouorst (hem) dat sloss Valkenborch mit alle sime zubehoer los ind ledich geleuert ind ouergegeven haet . . .” (Lacomblet, III, Nr. 561 en 570).

Philippa's volle neef, Walram II, heer van Borne, Sittard en Susteren, bekommerde er zich weinig om, dat de bezittingen na het overlijden van haar broers aan Philippa waren gekomen, dat zij haar rechten aan van Schoonvorst verkocht had en dat de keizer verzocht had den hertog van Gulick in het bezit van Valkenburg te erkennen. Hij beweerde de rechtmatige opvolger van Philippa's broeder Jan te zijn en dat in Valkenburg een vrouw niet mocht opvolgen. Hij gedroeg zich dan ook als „feitelijk” heer; dit is tenminste het gevoelen der meeste schrijvers, waarmede echter in strijd is de verklaring van den hertog van Gulik van 25-3-1357 en waarvoor evenmin pleit de verklaring van ridder Godart van der Heyden d.d. 10-10-1358, welke inhoudt, dat de hertog van Gulick hem voor de „in syme crieghe zu Valkenburg” geleden schade „as van deme, dat ich sine burchg, stat ind lant van Valkenburg mit syme zubehoeren in myme beuoelnisse gehadt hain; . . . eyfl dusent marc payement” toekent.

De vraag rijst: droeg nu van Schoonvorst zijn rechten over aan een machtigeren? En heeft de hertog van Gulick het tegen den niemand ontzienden Walram afgelegd? De uitspraak van de gezworenen van den landvrede immers vermeldt geen Gulicksche aanspraken. De oplossing is, naar ik meen, te vinden in den open brief, dien Philippa den 10en Juli 1365 schreef (Vilvoordsche charters, doos 209).

Zij begint met verzet aan te teekenen tegen het beweren, „dat her Walrauen van Valkenburch here von Born ende van Zittard mijne neue geseit soude hebben

(1) Door Keizer Lodewijk den 21-8-1136 tot markgraaf verheven, werd hij 7-5-1340 Pair van Engeland, graaf van Cambridge (Lacomblet III, nrs. 307 en 349); voor hem werd ten slotte in 1357 Valkenburg tot een graafschap verheven.

oft hem des vermeten heeft voer den heeren van den lantvrede, dat hi die heerlicheide bourghe lande ende goede van Valkenburch jegen mij gecocht soude hebben ende wittelic vercregen Ende mij daerof soude hebben gnoech gedaen. Op welken saken Jc philippe voursz. allen heeren ende luden weten laten dat des niet en es ende wederspreke gansselic ende altemael mit desen brieue. Wael eest waer dat mijn here die Keijser een accord ghemaect hadde ende eene voir waerde tusschen mine voirsz. neue heren Walraue ende mij als dat hi mij eene sekere Jaergulde gheuen soude ende geueuen soude hebben voer die burch ende lande van Valkenburch Ende oec gheriet gelt . . ." Philippa geeft ons hier den sleutel ter oplossing van het raadsel: de Keizer is bemiddelend opgetreden en men kan aannemen, dat deze poging geschiedde na 24-6-1361, omdat Willem VI van Gulick op dien datum alle schulden en lasten, die er nog mochten rusten op Valkenburg, Montjoie, enz. op zich neemt ten voordeele van van Schoonvorst, die deze goederen aan zijn vader († Feb. 1361) heeft verkocht (Lacomblet III Nr. 652 en 621). Ten slotte verklaart Philippa, dat Walram onwillig bleef de gestelde voorwaarden na te komen, waardoor zij weer in haar volle rechten treedt; daarop verkoopt zij den goederen aan Wenceslaus en Johanna; den 9-7-1365 verklaart Hendrik van Vlaanderen den verkoop, door Philippa gedaan, goed te keuren en tien dagen later stelden de Gezworenen van den Landvrede tusschen Maas en Rijn een lijst op van grieven, die uit den weg moesten worden geruimd eer tot een blijvenden vrede kon worden overgegaan. In een relaas van 207 regels, op twee royale vellen perkament, wordt alles uitgesponnen; wat ons voor het oogenblik het meest interesseert, is, dat „her Walrauen van Valkenb(org) dat vurs. Lant van Valkenb(org), dat he jnnhadde, da her Johan van Valkenb(org) inbestarf, mit gewalde ingehalden hait, Jnde sint alle gewalt unrecht is, so spreken wir mit recht inde vür Recht, dat unse here van Lutcelenb(org) ind van brabant vurschr. jnde die . . hetzoginne, syne gesellynne, ind yre Eruen, dat vurs. Lant van Valkenb(org), dat her Walrauen yn genomen hadde mit geweldc, as vursch., jnde da her Johan, here van Valkenburg inbestarf, in yrre hant hauen, halden ind besitzten solen . . . (Vilv. charters, doos 209). Den 17-11-1369 treedt Wenceslaus dan ook op als heer van het land van Valkenburg en stelt het klooster van St. Gerlach vrij van alle keuren, hem als heer des lands verschuldigd (Franquinet, St. Gerlach, nr. 58).

De Brabantsche goederen vererfden op Spanje en bij den vrede van Munster werd bepaald, dat in de Landen van Overmaze de Staten-Generaal en de Koning van Spanje ieder zouden behouden, wat men bij het sluiten van den vrede bezat; dit beteekende voor het Land van Valkenburg, dat aan de Staten kwamen (eerst in 1661) de stad en het kasteel van Valkenburg, Meerssen, Houthem, Klimmen en andere plaatsen, waar wij hier minder mee te maken hebben; aan Spanje werden toebedeeld Oud-Valkenburg, Schin op Geul, het midden tusschen Staatsch gebied gelegen klooster van Sint Gerlach en andere plaatsen. Uit het Land van 's-Hertogenrade verwierven de Staten o.a. Gulpen en Margraten. Genoeg om zich voor te stellen hoe verdeeld het gebied van het zuidelijk deel der tegenwoordige provincie Limburg was; van de Rijks-onmiddellbare heerlijkheden, zooals het naburige Wittem sedert 1520 er een was, spreek ik niet eens.

Ter verduidelijking dier ingewikkelde verhoudingen slaan wij den blik op Meerssen om zijn geschiedenis in de laatste drie eeuwen vluchtig door te nemen.

Onder Koning Philips waren nieuwe bisdommen in de Nederlanden opgericht; bij bul van 7-8-1561 werd het bisdom Roermond door Paus Pius V nader omschreven en o.a. bepaald, dat de proostdij van Meerssen tot tafelgoed van den nieuwen dignitaris zou dienen en mitsdien de proostdij opgeheven. De monniken van Reims moesten naar hun klooster terugkeeren en protesteerden heftig. Het gevolg was, dat zij in 1609 bij een nieuwe regeling weer in het bezit ervan kwamen, terwijl de Aartshertogen den

bisschop een jaarrente van 4000 gldn. uit het kroondomein in Gelderland toekenden. De tijden waren intusschen gevaarlijk en het bezit onzeker, zoodat de abdij van Reims zich nu wel van dit verafgelegen bezit wilde ontdoen; een ruiling kwam tot stand met de abdij van Eaucourt in Artois, en het hof te Brussel, dat de proostdij gaarne in het bezit zag van deze — toen tot de zuidelijke Nederlanden behorende — abdij, keurde de ruiling goed in 1612. Wel legden de Aartshertogen den monniken de voorwaarde op geen sieraden noch meubelen uit de kerk van Meerssen naar Reims mede te nemen, terwijl de abdij van Eaucourt een gedeelte van de uitkeering aan den Bisschop moest overnemen.

Nieuw gevaar dreigde na de inneming van Maastricht door de Staten (1632). Alle mogelijke recht-hebberij en klein gedoe van de zijde der Staten-Generaal te Meerssen uitgeoefend en de pogingen „tot betere voortplantinge der gereformeerde religie aldaer” aangewend, brachten bij herhaling onaangenaamheden mede voor den Bisschop en de Proostdij.

De verovering van Maastricht door Lodewijk XIV (1673) en van de Landen van Overmaze daarna bracht godsdienst-vrijheid en daarmee keerden de verbannen geestelijken terug; de Protestanten mochten „de door hen gebouwde kerken betrekken en nieuwe timmeren”. (1)

Bij den vrede van Nijmegen (1678) kwam Maastricht en een gedeelte van de landen van Overmaze weer aan de Staten; de vroegere regelingen werden weer ingevoerd, maar de geestelijken werden er nu geduld en het gevolg hiervan was, dat meerdere oude bedehuizen „simultaankerken” werden (2), d.w.z. dat zij door een gordijn of wand voor den Katholieken- en den Protestantschen-eeredienst werden ingericht.

De val van Maastricht in 1794 had de verovering van de landen van Overmaze door de Fransche Republikeinen meegebracht; hun wetgeving vernietigde in 1796 wat er van de bijna 900-jarige stichting van Gerberga was overgebleven.

Voor de gebouwen der proostdij beteekende het de verloochening van herkomst, ontneming van der eeuwen stempel: ten deele werden zij gesloopt, ten deele tot een modern buitengoed ingericht.

Voor de kerk bracht de Belgische opstand de opheffing (1835) van het simultaneum; op Zondag voor Kerstmis (1830) werd den Protestanten de toegang ontzegd, hun boeken en eenige kerkmeubelen werden uit de kerk verwijderd en verbrand. Er heerschte in die dagen een bepaald anti-hollandsche gezindheid en Koning Leopold I verwierf zich de erkentelijkheid zijner partijgangers in deze streken door te bepalen (11-7-1835), dat de Protestanten eigen bedehuizen mochten bouwen. De Katholieken mochten zich weer verheugen in het volle bezit hunner eeuwen-oude kerk, welke daarop in de jaren 1881—1884 werd gerestaureerd. Zij biedt den beschouwer door haar edele vormen en fijne verhoudingen een waar genot.

Wij, leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, wij zijn naar deze streken gekomen met heel andere bedoelingen en stellig ook door andere factoren aangehouden, dan de talrijke „wijchgieren” (strijdlustige) scharen, welke hier in den loop der eeuwen de geschiedenis der landschappen tusschen Maas en Rijn hebben helpen maken; een geschiedenis, die voor een voornaam deel met het zwaard is gegrift. Tot goed begrip van de plaats, welke de Valkenborgers in de Middeleeuwen innamen, wil ik hier eenige staaltjes uit den woeligen tijd van de tweede helft der XIIIe eeuw aan de kroniek van den slag van Woeringen (in 1288), door Jan van Heelu, ontleenen.

(1) Uit de XVIIe eeuw bestaan nog de volgende door de Protestanten ingerichte kerkgebouwen: de Nederl. Hervormde Kerk te Sittard (1637); die van Geleen (1661); die van Vaals (1671), en die van Urmond (1685). (2) Het Simultaneum werd voor de eerste maal in de Landen van Overmaas ingevoerd bij Resolutie van 15 April 1633 (Habets, de Proostdij van Meerssen, blz. 61, noot). Op de kerken van Valkenburg en van Eysden werd deze bepaling mede toegepast.

Ridderslag en wapenroem worden zonder strijd niet verworven, en men kan zich gemakkelijk indenken hoe de lage adel in deze streken geprikkeld werd door het voorbeeld van den ridderlijken, den eer- en krijgsvorchtigen Jan van Brabant en van een Walram van Valkenburg, die na de volkomen overwinning van Brabant in het veld bij Woeringen zich alléén onverwonnen en nog steeds onverwinnlijk acht.

Zien wij in het midden der XIIIe eeuw Dirk van Valkenburg aan de zijde van Aleidis, hertogin douairière van Brabant met 300 man een toren te Wijk verdedigen en daarna zijn kasteel inzetten ter verdediging van Aleidis' belangen (1267); tien jaren later staat de heer van Valkenburg, Walram I, zoon van Dirk, tegenover Brabant: het wordt voor hem de strijd om lijfsbehoud, want de Valkenburgers konden het machtige Brabant niet naast zich dulden. Door van Heelu, den kroniekschrijver van den vermaarden slag bij Woeringen, wordt hij een der aanstichters van den dag van Woerone genoemd,

„want hi was die ghene die toe brachte
Beide strijt ende orloge altemaele.” (vs. 1674).

Aan zijn zijde stonden machtige heeren, want Walram was vermaagschapt aan de graven van Luxemborg en den aartsbisschop van Keulen, terwijl Reinaud van Gelder zijn zwager was.

Tien jaren voor den slag was de verhouding jegens de Brabanders al gespannen, want op het jaar 1278 zingt van Heelu reeds:

„Soe datsi hen, ten tornoyen
Van diere tyt voort ane namen
Over al daer si quamen” (vs. 1204).

Het kinderloos overlijden van Ermengarde, enig kind van Waleram, hertog van Limburg, en echtgenoot van Reinaud van Gelder, bracht de (al dan niet rechtmatige) erfgenamen van het hertogdom Limburg ten jare 1282 in het veld. Toen ter tijde was het land van Limburg door een diep gewortelde veete gescheiden in twee partijen, welke graag een strijd uitlokten:

„want daer waren in geslechten,
die ieghen een wouden vechten,
Die Scavedriesche ende Molrepas.” (vs. 1505—1508).

Tot de Scavedrieschen rekt men de geslachten, die de hoog gelegen schaapsweiden (een driesch d.i. een onbebouwd land, een dorre weide) bezaten, terwijl de anderen de passen (afgeleid van pascuum, d.i. weide) met de (water)molens tot hun gebied rekenden; de eene partij voerde dan haar heerschappij op de heuvels, de andere in de dalen. Tot de Mulrepas behoorden de heeren van Rimborg, een aan de Wurm op de Duitsche grens gelegen slot, de heeren van Eys (nabij Wittem, aan de Eyserbeek) en vele anderen wier geslachtswapen de palen (drie of vier) uit het banier van Mulrepas dragen. De Schavedrieschen voeren een getand of een uitgeschulpt kruis; onder hen komen voor de heeren van Wittem, van Gulpen, van Wylre, om er maar eenige te noemen.

De heeren van Wittem schijnen echter de partij, waartoe zij door hun afstamming uit het geslacht van Julemont behoorden, te hebben verlaten, want in het laatst van de XIIIe eeuw blijken zij aan het geslacht van Eys verwant en kiezen met de Mulrepassen voor den hertog van Brabant partij.

De vijandelijkheden nemen een begin; de hertog verovert en laat slechten den toren van Limmel, van waaruit zijn lieden veel te verduren hadden gehad. Zijn tegenstanders maken zich op; de hertog trekt hen tegemoet. Bij Gulpen zal het treffen plaats hebben:

„Want over die Gule (Geul), daer si op lagen,
Trecten si doen al ghescaert
Dapperlike ten hertoge waert,
Bi een bosch met hoegen moede,
Ghelijc als liede, die sonder hoede

Ende sonder vreesse varen striden;
 Maer dan ginc niet na haren waen;
 Want, doen die hertoge hadde vernomen,
 Dat die vianden souden comen,
 Doen hadde hi al sijn here ghescart,
 Soe vaste in een, ende soe hart." (vs. 1712 e. v.)

en daarop zonk de moed wel wat bij Brabants vijanden, want, zegt van Heelu even verder:

„Haesten si hen vele min
 Dan si daden int beghin,
 Ten stride wert;”

Tot een slag kwam het niet, daar het eenige Minderbroeders gelukte een zoen tusschen de beide strijdlustige partijen tot stand te brengen. Deze ontmoeting te Gulpen had plaats in September 1283. Intusschen had Heer Coene Snabbe, drost van Limburg, en behoorend tot de Schavedriesschen de vijandelijkheden hervat door in het land van Dalhem te branden en te rooven. Heer Reynart van Visé, kastelein van Dalhem gelukte het Heer Coene gevangen te nemen en met hem kwamen verschillende strategische punten aan Brabant. Walram van Valkenburg is een der eersten om den hertog weer aan te vallen; door een huis nabij de muren van Maastricht in brand te steken lokt hij de verontwaardigde bevolking en de ambachten uit de veste: het onbe-suisd narennen van Valkenburg's lieden kwam den Brabanders duur te staan:

„Op tfelt bleven si gevaen:
 Doen waest haestelike gedaen
 Metter ghemeinten, die ran
 Striden sonder leidsman;" (vs. 1901 e.v.)

Zeker, Walravens list was gelukt, maar meteen volgde Brabant's wraak. Toen dan ook kort daarop de tijding der in het land van Valkenburg aangerichte schaverhaling tot het aartsbisschoppelijk hof te Neusz was doorgedrongen, veroorzaakte dit bericht ontsteltenis en woede; te Valkenburg wordt dan krijgsraad gehouden en men besluit tot een nieuwe list: de graaf van Luxemburg, Walraven's broeder, de graaf van Gelder en andere heeren zullen uitrijden met gefluit en tromgeroffel als geldt het een tournooi; voor Wijk gekomen zal men een aanval wagen en trachten den hertog Maastricht afhandig te maken. Maar de verdedigers waren op hun hoede en de aanval werd afgeslagen:

„Alsoe, datsi met meere eeren
 Te Valkenborch waren bleven." (vs. 2036).

Hun ontstemming en woede over de mislukking gingen zij nu weer in het land van Dalhem luchten, en zoo duurden de vijandelijkheden voort. Wij zeggen het van Heelu na:

„Reysen, orloge, ende strijt
 Ghevielen daer te lande
 Soe dicke, ende soe menegerhande,
 Dat te seere soude verlinghen
 Soudement al toe bringen;
 Daer bi cortic die woort." (vs. 2074 e.v.)

Eindelijk brak het jaar 1288 aan, dat met de geweldige worsteling bij Woeringen door de wapenen de beslissing zou brengen, welke niet door middel van een „parlement" verkregen kon worden. De laatste poging daartoe was immers wederom mislukt en als de hertog verneemt, dat zijn vijanden wel vergaderen, maar dit alleen doen om hem Limburg afhandig te maken, besluit hij zijn vergaderende vijanden te gaan gevangen nemen. Zij vluchten en hij zet ze na, vervolgt ze tot voor Bonn. Tenslotte tart hij den vijand door te Brühl in den diergaarde des aartsbisschops met zijn brakken en windhonden, die hij uit Brabant had laten komen, te gaan jagen. Nu liep de maat over en

het duurde niet lang meer of de beide legers begonnen den kamp op leven en dood. Er werden wonderen van dapperheid verricht; het was een zware en lange strijd, die de eindoverwinning aan Brabant bracht. De Schavedriesschen hadden de gelegenheid willen benutten om af te rekenen met hun aartsvijanden; als de strijd begint vragen zij den graaf van Luxemburg als gunst

„Dat hi hen des woude gestaden
Datsi vore moesten riden,
Ieghen hare viande striden,
Dien si van veeden waren gram:
Dat waren die van Witham,
Ende met sinen magen Mulrepas,
Dien die grave zelve was
Van Luthsenborch seere gehat.” (vs. 5118 e.v.)

Wij zagen reeds, dat er verwantschap bestond tusschen de Witthemsche heeren en het geslacht Mulrepas. Er is echter een andere oorzaak voor het partijkiezen voor Brabant van een Schavedriessch door geboorte.

Van Heelu vertelt het ons; de graaf van Gelder had van Wittem onrecht gedaan; en daar de graaf hem een schuld niet vergelden wilde, maakte van Wittem van de gelegenheid gebruik om met Brabants hulp op te eischen, wat hem toekwam. Met wraaklust in 't gemoed zochten de Schavedriesschen hun tegenstanders op, maar deze ontweken aanvankelijk den strijd; want, zegt de kroniek,

„Die van Witham, ende hare knechte,
Her Mulrepas, ende zijn geslechte,”

hadden zich achter den hertog opgesteld.

„Daer si bleven op hare hoede
(Her Mulrepas ende sijn conroet).
Want doent daer ginc aen die noot
Lietense den hertoge varen striden,
Ende drongen ineen besiden
Achter die Brabantre, soe verre.” (vs. 7200).

dat men eerst hun schild van Brabanders moest doorbreken, wilde men hen benaderen; Van Heelu verwijt hun dan ook, hun die

„... daertoe meer dan hondert man
Met helmen, op orssen gheseten.” (vs. 7228)

sterk waren, vrees voor de Schavedriesschen; deze toch „brachten daer ten stride,

Van haren geslechte bi getale
Hondert mans ende X wale,
Ghemonteert onder ene baniere,” (vs. 7164).

Als zij moe gestreden zijn, is hun vijand nog frisch en deze behaalt tenslotte een volkomen overwinning:

„Diere en keerde maer viere
Weder geheel, van alle dien,
Ende dat was, met hen drien.
Her Coene Snabbe die ontvloe.”

En hiermee kunnen wij de kroniek van Woerone verder laten rusten; alleen zij nog vermeld, dat Walram van Valkenburg op het slagveld bijna zijn neus en, hadden de graaf van Loen en Heer Arnout van Stein hem niet uit den strijd gehaald, het leven had verloren.

Gedurende een dertig jaren was de lucht gezuiverd van een drukkende oorlogs-atmosfeer; in 1327 staan Valkenburgers en Brabanders weer vijandig tegenover elkaar. In het Chroniekje van Rooklooster (Kon. Bibl.-Public. II blz. 436) lezen wij: „Alledie lantsheeren tusschen Maes ende Rijn hadden hen vermeten metten heere van Valken-

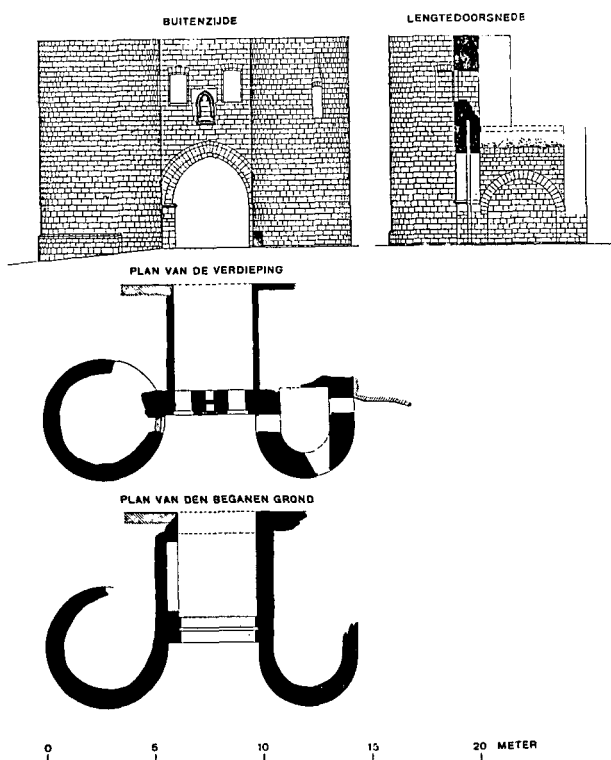
borch tegen den hertoge, ware hij soe coene dat hij commen dorste over die Mase ende alsoe soen als de hertoge quam en wasser geen so coene dat hij hem roeren dorste ten hertoge waert." 's Hertogs vriendschap werd gezocht; hij toch veroverde in dat jaar de bergvesting door de stad onder water te zetten; een dam in de Geul stuwde het water op, en toen moest de stad zich na negen weken over geven. „Doen brak men die poorten ende muren vant voorseyt stedeken . . .” zegt voormelde kroniek en voegt er aan toe op het volgend jaar: „in sint Joris avont soo voer die heere van Hensbergen int stedeken van Valkenborch ende destrueerde ende beroofde de stad ende brak eenen sterke torre. Item MCCCXXIX; op dit jaer in sint servaes daige in den May soe wart den borch van Valkenborch den hertoge van Brabant opgegeven, doen hij er wel 10 weken voer gelegen hadde, met riddersen ende mit knechten met ontzeggelijken costen, ende dan wert der borch verbrant ende al afgebroken tot in den grond, daer bij dese derde Jan ende synre voirsaelen voere gehad hadden dikwyle sware schade ende coste. Daer werd toen vonden eenen grooten metalen pot die de goede hertoge d'eerste Jan daarvoren gelaten hadde, die daer vore wel elf weken, ende liet staen ongewonnen, oock met grooter coste lach”.

Al werden de muren gebeukt, torens en poorten gesloopt, het was of de burcht bezielde was met denzelfden geest van onverwinnelijkheid als zijn heeren; telkens weer rijst hij dreigend op en biedt zijn belagers geduchtigen weerstand. Zoo werden nog talrijke meer of minder belangrijke en zware belegeringen doorstaan, waar wij hier echter niet op zullen ingaan; slechts zij vermeld, dat ten jare 1332 wederom sprake is van een verbranden en afbreken van den burcht, dat in 1465 de Luikenaren stad en burcht heel heftig belegerden „al myt heyttten houffde, . . . sonder raet te vraghen honnen regent Marcus van Baden”, zoodat zij na twee dagen en een nacht „als sy in grooten arbeyt waren bynnen inde buytten myt ser te schytten myt mennyger donrebussche, groet inde cleyne,” het beleg opbreken, omdat toen in het leger der belegeraars een „quade mere off tydinghe (kwam) als dat hon nuwe here off mom(b)oer Her Marcus van Baden, opgebrocken were te Merssen, doer hie die erste nacht in der Prostyen gelagert waes . . .” en zich heimelijk uit deze krijgsonderneming zou hebben terug getrokken. Uit de overgebleven rekeningen zijn ons de door dit kort beleg veroorzaakte schade en de maatregelen bekend, welke Dirk van Pallant, de voor Frederik van Wittem waarnemende drossaard, ter verdediging heeft getroffen. In den tachtig-jarigen oorlog werd de veste in 1568 door Alva beschoten en ingenomen, in 1636 door de Staatschen en andermaal door de Spaanschen om in 1644 wederom door de Staatschen te worden bemachtigd, die een gedeelte sloopten; in 1648 herbouwd, maakte het jaar 1672 een einde aan het bestaan van het aan historische herinneringen zoo rijke slot; het werd opgeblazen en gedeeltelijk afgebroken.

Van nu af begint de geschiedenis der ruïne; deze geschiedenis is kort en minder boeiend. Na een brand in 1773 schijnen de Valkenburgers op den kasteelberg het materiaal gezocht te hebben, dat zij noodig hadden voor het herstellen hunner huizen. Onder het Fransch bewind werd het monument onder den hamer gebracht en voor 5000 frs. door Maximiliaan graaf van Hoen aangekocht. Door vererving kwam de bezitting aan het geslacht de Villers-Masbourg; jonkheer Frederik de Villers-Masbourg liet ze afsluiten (1863) en bevorderde het behoud ervan eenigermate; in 1906 kreeg de Vereeniging Het Geuldal de ruïne in huur; in 1919 ging de bezitting voor 65.000 frs. of 18.200 gld. over aan de Katakomben-stichting, die ze op haar beurt aan een daartoe in het leven geroepen stichting „Kasteel van Valkenburg” overdroeg.

VALKENBURG.

Het vestinkje Valkenburg besloeg een rechthoek, die langs het Noorden door de Geul werd beschermd, terwijl het op een hoogen heuvel met steilen bergwand ge-

Afb. 2. Grendelpoort, Valkenburg.

legen slot de zuidzijde beveiligde. Langs de oost- en westzijde waren burcht en Geul door een walruur verbonden; in het oostfront sloot de Birkelpoort den weg naar Wylre af, terwijl in het Zuid-Westen de Grendelpoort hetzelfde deed voor de wegen uit Sibbe en Maastricht (over Berg). De stad bezat de volgende poorten, naast de reeds genoemde Grendel- en Berkelpoorten: de Geul- of Molenpoort, de Olijpoort, de Meypoort, de Nieuwpoort en de Drenkpoort (1). Deze gebouwen zijn verdwenen; een enkele bijzonderheid wil ik hier toch aanstippen. De Geulpoort werd in 1464, gelijk andere bouwwerken, die ter verdediging dienden, met het oog op een van de Luikenaren verwachten aanval, versterkt. In een torentje op de poort bevond zich de stadsuurklok met uurwijzer, welke in 1491 te Aken werden hersteld (Slanghen, blz. 24 en 34). De Nieuwpoort onderging in hetzelfde jaar mede herstellingen. Volgens even genoemden schrijver telde de stad aanvankelijk slechts drie torens: de Louxtoren, de Barbierstoren en de Hallertoren. Zij werden in de jaren 1456 en 1457 door den timmerman Meester Diederich en den

metselaar Janne van Clummen gebouwd, waren van leien voorzien, terwijl de „pijnpepel” op de torens elk negen pond wogen. In 1466 werden, nadat de aanval der Luikenars was afgeslagen, nog twee torens bij gebouwd: de Nieuwe toren, tegenover de Nieuwstraat en de Beelentoren (Slanghen, blz. 36 en 37).

WESTFRONT. Rekent men de Grendelpoort tot het westfront, dan kan men deze tot punt van uitgang nemen. Zij is ongeveer aangelegd in de richting van den weermuur van het slot en maakt met het verdere verloop der versterkingen naar de Geul een hoek; zij ligt dan ook eenigszins vooruit geschoven, waardoor de ingang tot het stadje in een bocht is komen te liggen. Bij het aanleggen zal hier wel de steile helling van den Cauberg er toe aanleiding gegeven hebben de poort niet juist recht er tegenover op te trekken.

Bij de Grendelpoort, ook kortweg Grendel genoemd, waarschijnlijk in de XIVE eeuw opgericht, werd in 1464 een met stroo gedekt wachthuis opgetrokken als verblijf voor de wakers. Een put lag naast de poort en omdat een ras-Valkenburger zijn „wachtjes geklopt” had op die poort en zijn dorst gelescht zal hebben uit die put, ontstond de uitdrukking: *Wie niet van den Grendel gedronken heeft, is geen echte Valkenburger* (Slanghen, blz. 26). Ter meerdere beveiliging tegen de Luikenaren, werden nieuwe torens gebouwd (zie hierboven) en het kruit en de donrebussen op of naast den Grendel „in een torentje voorbedachtelijk daartoe gebouwd uit steenen, die men te Krouwenbeek had gehaald” bewaard. In de volgende jaren had de poort veel geleden, want de rekeningen van 1484—1485 spreken van belangrijke, in der haast aangebrachte herstellingen „doe des noit was,” toen de nood aan den man was: er is sprake van 187 pond lood,

(1) Onder eenige dier namen zijn stellig dezelfde poorten bedoeld, want het is niet aannemelijk, dat de stad zeven poorten telde.

3200 scieversteyn (leien), 300 latplanken, 6000 steennagels, 1500 latnagels, honderden ponden ijzerwerk, steenen, kalk, enz. Men kan zich uit deze herstellingen voldoende voorstellen, hoe gehavend de poort geweest moet zijn.

Naast de poort lag een vijver, de Grendelwyer, welke in 1458 werd aangelegd en in 1490 door werd getrokken tot den Hallertoren; het schijnt, dat den drossaard het vischrecht er op toekwam, want hij vergoedt de gemaakte onkosten, omdat hij den vijver altijd bevischt had; misschien heeft hij zich daardoor ook het vischrecht op den vergrooten vijver willen verzekeren!

Van de voormalige poort zijn twee uitgebouwde ronde torens bewaard; welke later gedeeltelijk werden ingebouwd; de zuidelijke toren bevatte aan de stadszijde een spiltrap. Aan de veldzijde beschermen zij de terug gelegen doorgang, welke door een spitsboog is gedekt. Er boven is het gevelvlak gebroken door het aanbrengen van een kleine spitsbogige nis, waarin een modern Mariabeeld geplaatst is; er naast en even hooger bevindt zich aan iederen kant een vensteropening. De gleuf, waardoor het valhek vroeger ter afsluiting kon worden neergelaten, is nog aanwezig. Aan de binnenzijde is in den wand, waarin aan de veldzijde een nis te zien is, er eveneens een, welke heden met een modern Sint Anthonius-beeldje prijkt.

Van de stadsmuren is in dit gedeelte een schilderachtig stukje over. Het teere grijs van den in mergel opgetrokken walmuur met zijn ronden en zijn vierkanten toren, de hooge, ingesnoerde leien spits van den grijzen kerktoren er achter; de oude leien daken en het stemmige groen der muurplanten, dit alles vormt een fijn geval van harmonisch afgestemde tonen, waaraan het rood van een enkel pannendak en een enkele donkere den wat relief geven. Een wanklank vormt hierin het vierkante, moderne huis, dat in brikken (baksteen) werd opgetrokken.

De stadsmuur bestaat hier uit een schildmuur, aan de stadszijde door bogen versterkt, welke den weergang droegen; een dezer bogen werd ter hoogte van het baksteenen huis tot een doorgang gemaakt naar den gedempten Grendelwyer.

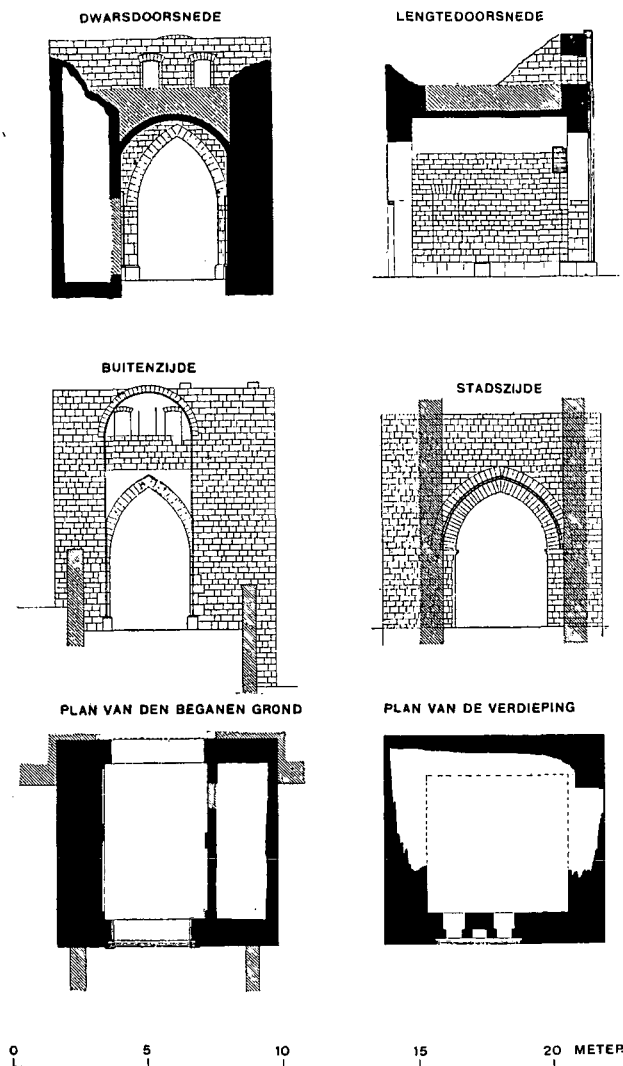
Aan de Geul, op het noordeinde der bemu-

Afb. 3. Valkenburg. Overblijfsel van den voormaligen walmuur(westfront).

Afb. 4. Het Huis „De Halder” te Valkenburg.

Afb. 5. Birkelpoort, Valkenburg.

De Birkelpoort, gelegen nabij den voet van den kasteelberg, sloot den weg naar Oud-Valkenburg (en verder over Wylre, Gulpen naar Aken) af. Het poortgebouw is tegenwoordig vrij gelegd, zoodat het van drie zijden kan gezien worden, terwijl de zuidzijde aansluit tegen den van den burchtheuvel komenden muur.

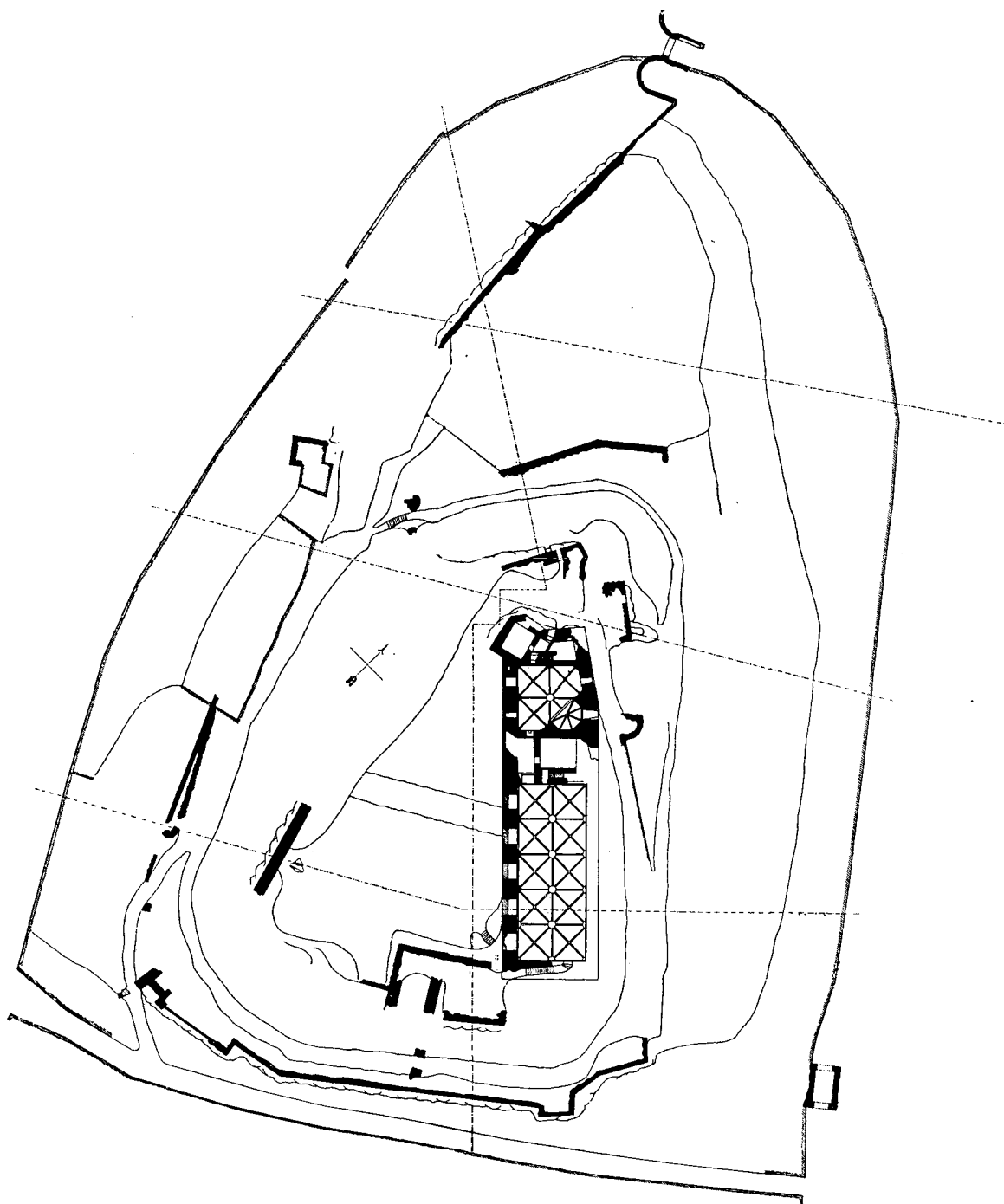
Slanghen (blz. 24) zegt van deze poort, dat zij haren naam „schijnt ontleend te hebben van de oude familie Van Birkelaer, welke, volgens de leenboeken, hare bezittingen had in en nabij de stad”. De daarop door den schrijver genoemde genealogische gegevens omtrent dit geslacht bewijzen nog niets omtrent het peterschap der van Birkelaers. Zeer waarschijnlijk wordt de stelling echter, wanneer men leest, dat ten jare 1462 Hendrik, Grever van Triecht den „Bircloerwyer” deed afloopen om hem van riet te zuiveren (Slanghen, blz. 41). Gelijk bij den Grendel lag ook hier een vijver; deze werd vanwege de stad bevischt; tien jaar vroeger kocht de stadsregeering van den Jonker van Nuenborch (dat is Johan van Eynatten, heer van Neuborg onder Gulpen) *besetkerpen* en klein *gru* voor den Birkelwijer.

¹⁾ Mededeeling van den Heer Th. Dorren te Valkenburg.

ring staat het huis „de Halder”. In 1381 komt het goed reeds voor; Hendrik van Birkeloer is dan de bezitter van huis en hof met 26 boender land (Habets, de leenen van Valkenburg); als toren kwamen wij den Haller hiervoren al tegen. In de XVIIe eeuw — om niet alle beleeningen te noemen — werd in 1606 Gerard Colin, heer van Beusdael, na doode zijns vaders er mede beleend; deze Gerard droeg den Halder in 1607 over aan Gerard van Meer uit een bekend Valkenburgsch geslacht. In dit geslacht bleef de bezitting tot dat de Jonker van Meer haar in 1739 in publieke veiling bracht; van toen af ging het goedje in verschillende handen over.

Het huis — vroeger een toren — is vermoedelijk onder de van Meer's in de tegenwoordige gedaante gewijzigd. Het bestaat uit twee achter elkaar, evenwijdig aan de Geul opgetrokken gebouwen, waarvan het westelijke hooger en breeder dan het oostelijke is; het eerste komt dan ook met zijn noordgevel aan het water, terwijl het ander op het Noorden een binnenplaatsje vormt. Een vierkante toren met leien spits staat tegen den zuidgevel; bij herstellingen bleek deze vroeger achtkant geweest te zijn¹⁾. De hooge daken van het woonhuis zijn thans van grijze pannen voorzien.

OOSTFRONT. Van de bemuring, welke den burcht met de Geul langs de oostzijde der stad verbond, is maar weinig over. Men kan intusschen aan de bebouwing ter plaatse den vroegeren toestand vrij duidelijk herkennen en het verloop van den muur van Birkelpoort tot Palanka vervolgen.

0 10 20 30 40 50 60 METER

Afb. 6. Ligging van het kasteel te Valkenburg.

Afb. 7. Bouwval van het Kasteel te Valkenburg.

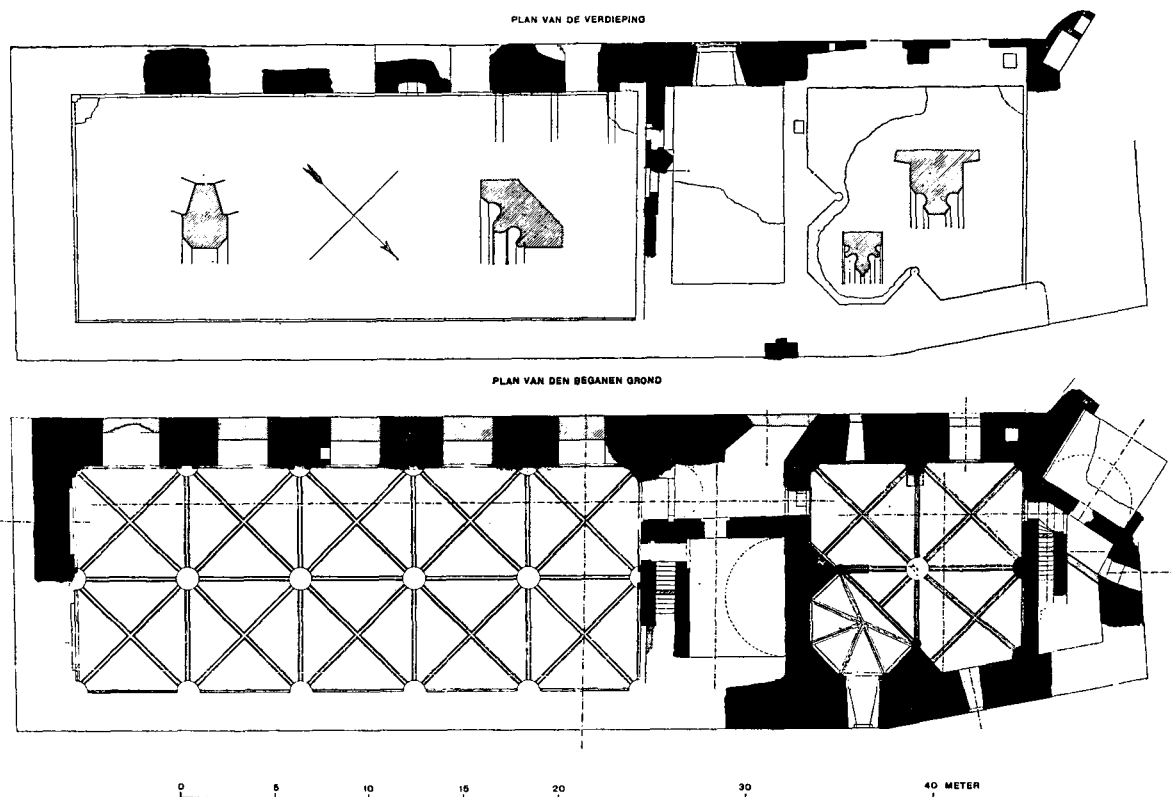
De poort bestaat uit een bijna vierkanten toren met een spitsbogigen doorgang; deze is in een terugliggend met een rondboog gedekt vlak aangebracht; in het bovengedeelte, onder den boog twee kleine vensteropeningen, waartusschen een kleine nis. De doorgang zelf is gedekt door een tongewelf. In den noordhoek is een traptoren in de dikte van den muur uitgespaard; een deuropening in den noordgevel geeft de plaats aan, waardoor de weergang werd bereikt.

De ruïne. Tot goed begrip en juiste waardeering van de bouwvallen van het eens zoo machtig slot is het dienstig eenige beschouwingen aan de eigenlijke beschrijving vooraf te laten gaan en met ons zelf er over eens te zijn wat wij te bewonderen hebben en wat ons aantrekt in een bouwval. Op velen toch maakt het vaak pover overblijfsel van een eenmaal trotschen burcht een zoo deernis-wekkenden indruk, dat medelijden de plaats inneemt, die er toch nog mag zijn voor bewondering.

Wanneer men in een werk afbeeldingen te zien krijgt van *détails*, kan men daaraan toch een zeker genot beleven, ook al kent men het geheel niet of slechts ten naasten bij. Laten wij dan wat wij te zien zullen krijgen beschouwen als een serie van *détails*.

Eer wij gaan kijken, dienen eenige punten te worden overwogen; ten eerste, *welke zijn de domineerende factoren, welke aan een kasteel zijn karakter geven?*

Alle middeleeuwsche burchten — en daar gaat het hier immers ook om — hebben een en hetzelfde doel gemeen gehad: de handhaving van het gezag van den

Afb. 8. Plattegrond van het Kasteel te Valkenburg.

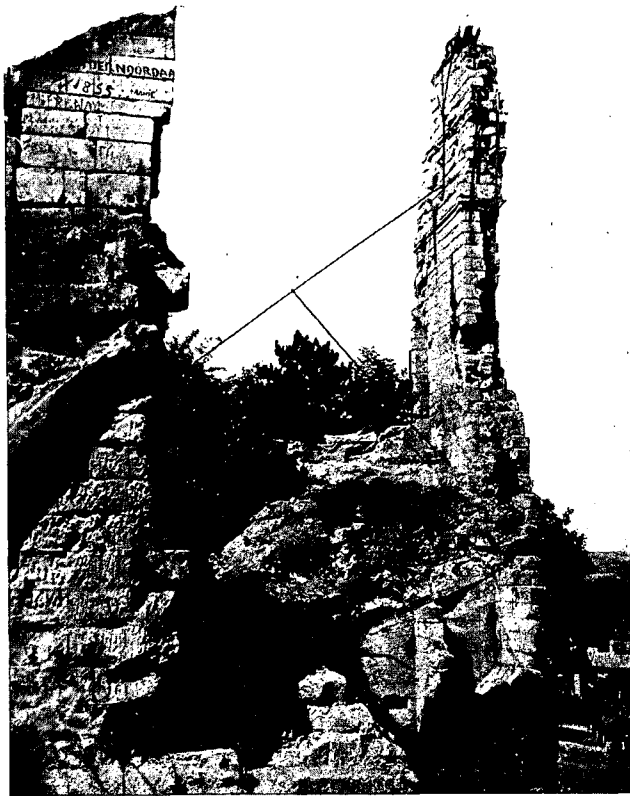
slotheer. Hierbij doet niet ter zake in hoeverre dat gezag al gevestigd of wettelijk is (de sterkte van een slot kan natuurlijk zwakke aanspraken kracht bijzetten), dan wel of het door de wapenen moet gehandhaafd worden; waar het om gaat is, of de slotheer in de door hem gebouwde veste een steunpunt kan vinden voor zijn krijgsondernemingen en tevens in staat gesteld kan worden zich te verdedigen tegen de aanvallen van eventuele belagers.

Om aan het gestelde doel te beantwoorden moet de bouwlustige heer een terrein uitkiezen, dat door zijn natuurlijke gesteldheid er geschikt voor is of gemaakt kan worden.

De oude Valkenborgers hebben in tegenstelling met de burchtheeren in de lagere streken van ons vaderland hun slot op een heuveltop kunnen oprichten en hiermee in de reeks der Nederlandsche kasteelen een waardigen vertegenwoordiger der *bergsloten* gebracht.

Het omwaterd slot geeft den bouwheer een gemakkelijke gelegenheid naar wensch te ontwerpen en dit ontwerp uit te voeren; bij het bergslot zijn daarentegen de plannen veel meer gebonden door de gesteldheid van het terrein.

De bouwheer van den „Valksberg” vond een bij uitstek geschikt terrein in den uitlooper van een heuvelrug, welke uitlooper met een steilen rotswand aan Valkenburgs zuidkant boven het dal oprijst. Van den Heunsberg (= Hoornsberg) behoefde slechts aan de westzijde een heuveltop te worden afgezonderd; dit geschiedde door het maken van een kloof, een gracht, nu een hollen weg, den Dwingelweg, die bij de Birkelpoort begint. Aan de oostzijde is de „Heiligen dreesch” gelegen; de naamsafleiding, welke Th. Dorren in zijn beschrijving van het slot geeft, past dan ook volkomen bij de gegeven voorstelling: „heiligen driesch” = huileege driesch, d.w.z. een weinig grasrijke plek, die bovendien houwledig is (of gehouden wordt); opzettelijk werd dus

Afb. 9. Bouwval van het Kasteel te Valkenburg.

grond, vertoont daarentegen een groot rechthoekig gebouw onder één lang dak en met een rij van negen vensters op de verdieping in den breeden gevel (1). Dit zou den toestand na een der verbouwingen (1648?) kunnen weergeven, maar dan moet men aannemen, dat tusschen de jaren 1648 en 1669 de burcht wederom beschadigd is en op de eenvoudigste wijze is hersteld. Wij laten echter deze hypothetische beschouwingen verder rusten en willen voor de duidelijkheid der beschrijving ons houden aan den toestand van het groot rechthoekig gebouw.

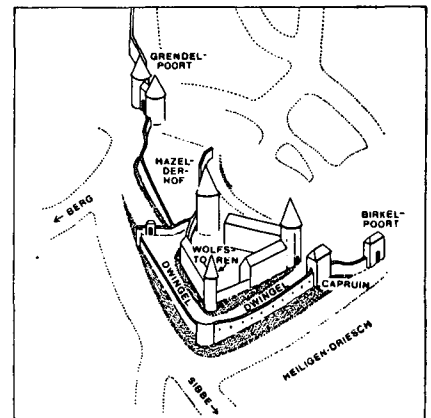
Dit nu lag op het plateau met zijn lange zijden evenwijdig aan den steilen bergwand (aan de zijde der stad). De naar de stad uitziende gevel wil ik gemakshalve den

(1) Dit schilderij bevindt zich in het Hotel de l'Empereur. Men kijkt de stad binnen over de Grootte straat en ziet er het hotel in zijn oorspronkelijke gedaante met de koetspoort, welke blijkens den sluitsteen in het jaar 1687 werd opgericht. Dit schilderij wordt ter plaatse toegeschreven aan Herry met de Bles, maar kan wegens vermelde omstandigheid niet ouder zijn, dan XVIIId. Wat de waarde voor de bouwgeschiedenis van den burcht betreft, is het moeilijk hieromtrent een oordeel te hebben: het doek is erg vuil, de kleederdracht van eenige personen op den voorgrond en het torenvormig karakter van den Halder pleiten voor een vroegere dateering. Misschien heeft een ouder schilderij ten grondslag gediend en werd er het Hotel de l'Empereur in zijn toen modernen toestand op afgebeeld, terwijl — indien de voorstelling van het kasteel betrouwbaar is — de burcht na de verbouwing, waarvan men immers op het jaar 1648 leest (zie blz. 67) is voorgesteld.

de overzijde van den hollen weg kaal gehouden, om daardoor den vijand geen dekking en de bezetting van het kasteel een goed schootsveld te bieden. En hiermede zien wij hoe de burchtheeren den eersten eisch hebben opgelost: *het pasklaar maken van de terreingesteldheid*.

Dan volgt de vraag hoe de werken te doen beantwoorden aan de eischen, die het *vestigen van heerschappij over de streek en het bieden van beveiliging* aan den bouwheer stellen. De beantwoording van die vraag komt van zelf ter sprake bij de nu volgende beschrijving der ruïne.

De bebouwing van den burchtheuvel laat zich het duidelijkst beschrijven door het hoogst gelegen plateau tot punt van uitgang te nemen en van daar af te dalen. Op dit plateau lagen de gebouwen, welke op teekeningen in de verzameling van het Provinciaal Genootschap (bewaard ten rijksarchieve te Maastricht) bestonden uit de bijeenvoeging van verschillende gedeelten; het, in den loop der tijden uitgegroeid, complex wordt op die teekeningen weergegeven met daken van ongelijke hoogte. Een schilderij, dat een gezicht op het stadje weergeeft met den burcht op den achter-

Afb. 10. Het kasteel volgens de kaart van J. van Deventer.

noordgevel noemen en mij bij de beschrijving der gebouwen van de windstreken bedienen, alsof het rechthoekig hoofdgebouw zijn lange zijden op het Noorden en Zuiden, de smalle op het Oosten en Westen heeft, hoewel de lengte-as werkelijk ligt in de lijn Zuid-Oost Noord-West.

De oostgevel dan, was blijkens het schilderij, aan de noordzijde door een acht-kanten toren geflankeerd; naar het Zuiden toe grensden er eenige gebouwen, de oostvleugel, aan, waarin waarschijnlijk de „cleyne zale”, de „blou camer” en „des drosseten camer” (vgl. Het Beleg in 1465) gelegen waren.

Het hoofdgebouw vormde met dezen oostvleugel een rechten hoek; in den binnenhoek bevindt zich de onderbouw van een ronden toren, welke waarschijnlijk in later tijd (XVII e?) werd aangelegd met de bedoeling er een trap in aan te brengen; deze toren schijnt echter nooit voltooid te zijn.

De plattegrond der bebouwing van den heuveltop vertoont dus een rechthoekigen driehoek, waarvan de lange rechthoekzijde wordt ingenomen door het hoofdgebouw, de korte door den oostvleugel, terwijl langs de schuine zijde eenig muurwerk is overgebleven van gebouwen, waarin o.a. de keuken, de Wolfstoren; deze is ingestort en het puin ervan heeft een groot gedeelte van den eronder gelegen oprit gevuld.

Evenwijdig aan dezen opzet zijn de verdedigingswerken langs de hellingen aangelegd; zij stonden natuurlijk in verbinding met de in den berg uitgeholde ruimten en gangen, welke thans voor een gedeelte slechts toegankelijk zijn.

Vóór den noordgevel van het hoofdgebouw zijn in de rots kazematten uitgehouwen, aan de zijde der stad door een muur en een half rond uitgebouwd toren versterkt; het terrein erboven werd langs den noordgevel van het hoofdgebouw in de westelijke helft verdedigd door twee poorten, waarvan een van een valbrug was voorzien; de sporen ervan zijn nog zichtbaar. In het Westen werd dit noordfront (naast de in den westelijken ringmuur aangebrachte uitkijk, welke naar het bezoek van Hare Majesteit den 23 Mei 1895 de Koninginneblik werd genoemd) door een zwaren ronden toren versterkt, waarvan zooveel is behouden, dat een gedeelte van een koepelgewelf heden nog zichtbaar is. De oprit naar hier kwam langs de kazematten van uit het lager gelegen Oosten, waar de weg een rechten hoek maakte langs „de Capruin”, een toren op rechthoekig grondplan. Deze toren is nog gedeeltelijk over, gelijk ook de onderbouw van een noordelijk er naast gelegen ronden toren (misschien slechts een geschutkamer),

Afb. 11. Bouwval van het Kasteel te Valkenburg.

Afb. 12. Bouwval van het Kasteel te Valkenburg.

welke tot aan de hoogte der schietgaten is behouden. De aanleg hiervan heeft de verdediging van de Birkelpoort ten doel gehad en dagteekent waarschijnlijk uit de XVe eeuw.

Van den Capruin daalt de weg geleidelijk om den heuvel heen naar het Westen tot ongeveer in de lijn van den zuidgevel van het hoofdgebouw; een poort sloot hier den toegang af; door bebouwing is het gedeelte van den oprit buiten de poort verloren gegaan. Het laagste gedeelte van den oprit binnen de poort was breed aangelegd en hier hebben waarschijnlijk de in hout opgetrokken stallingen en schuren gestaan. Van de poort af tot aan den Capruin was de oprit gevat tusschen den ringmuur en de — in het laagste gedeelte zeer hooge — bemuring van den heuvel; het is de *dwingel*, dien men bij de meeste bergsloten aantreft. Door drie poorten werd de toegang tot het slot over den *dwingel* bemoeilijkt; de middelste poort lag aan den voet van den Wolfstoren. Van den ringmuur is in het aan den Capruin grenzend stuk van den *dwingel* een vrij groot gedeelte bewaard, dat evenwijdig loopt met den hooger gelegen oostvleugel. De ringmuur bestaat uit een schildmuur met door bogen verbonden verzwaringen; de bogen hebben een gemiddelde breedte van 3.20 M., bij een gemiddelde hoogte van 3.40 M.;

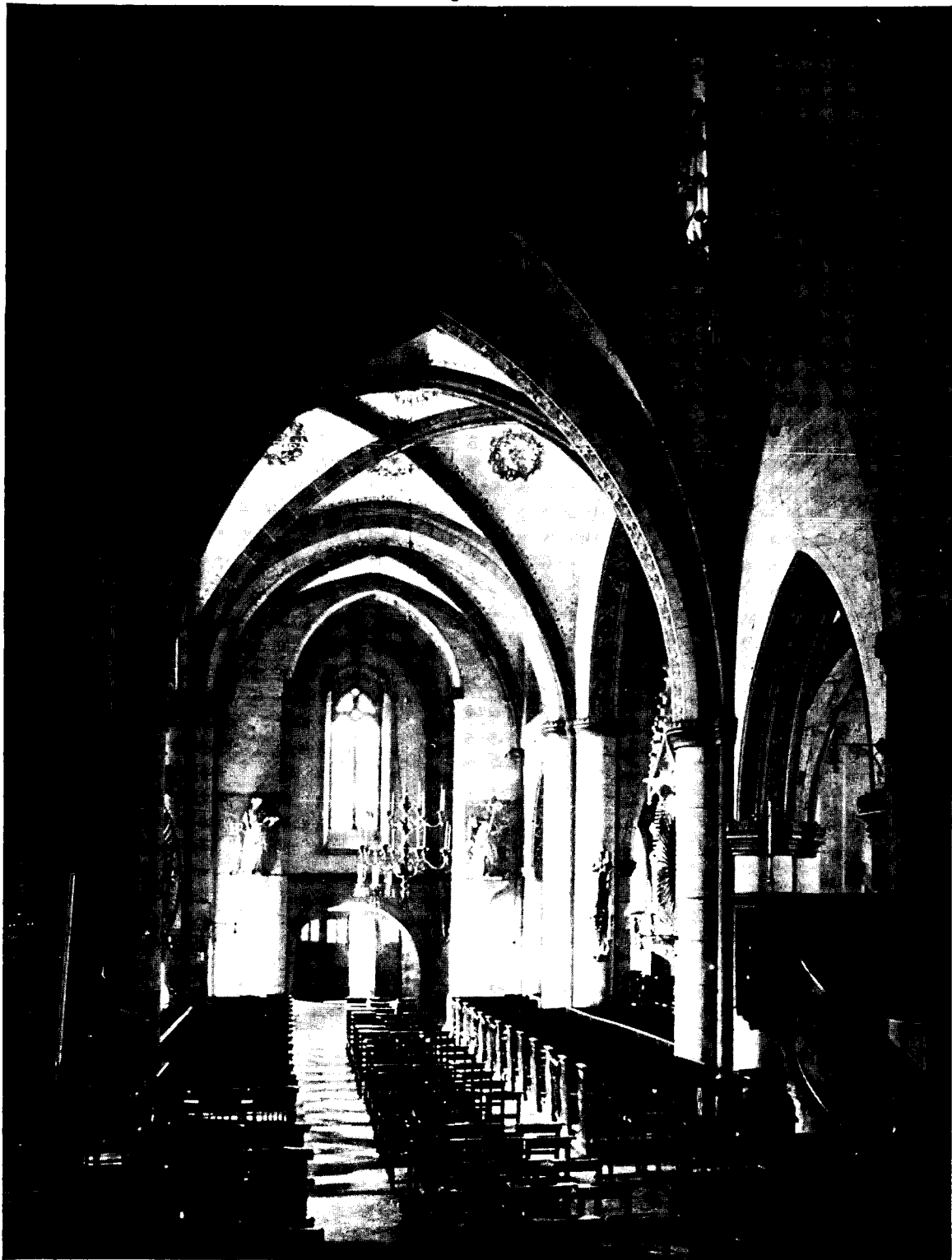
de schildmuur heeft een zwaarte van omtrent 1.25 M., terwijl de hoogte van de er in aangebrachte schietgaten \pm 2.00 M. bedraagt.

Het hoofdgebouw bevatte in het gelijkvloers in zijn oostelijke helft de *ridderzaal*. Hoewel van den noordgevel van het gebouw maar een brokstuk over is, waarop in 1863 uit plaatijzer (thans uit koper) een Sint Michael met den draak als windwijzer werd aangebracht, toch kan men zich van de zaal de afmetingen voldoende voorstellen; van de wanden is immers het muurwerk tot halverwege de verdieping bewaard gebleven, behalve langs den noordwand. Tegen den zuidwand bevinden zich zeven halve zuilen, welke de zaal over haar lengte in vijf traveeën verdeelde; de smalle wanden geven een breedte-verdeeling in twee traveeën aan, zoodat men in het midden, ter plaatse van de massa aarde, waarop een den gegroeid is, zich een rij van vijf zuilen kan denken. Van de vroegere kruisgewelven zijn alleen eenige stukken van de ribben op de kapitelen der muurzuilen over.

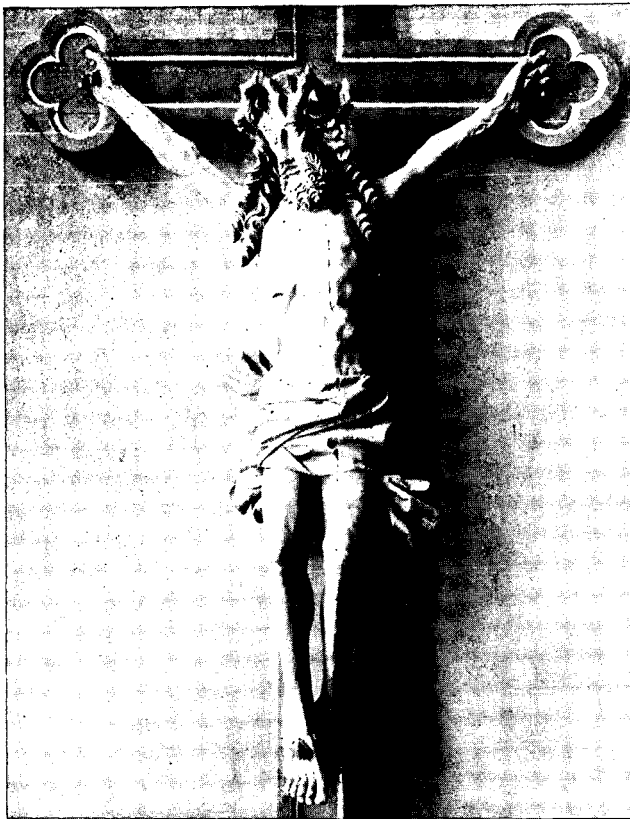
Westelijk van deze zaal bevinden zich een gang (aan de zijde van den binnenhof) en een langwerpige vertrek, dat met zijn smalle wand tegen den noordgevel aansluit. Dit vertrek is door een tongewelf gedekt, had waarschijnlijk in den noordwand een venster en was aan de zijde van de gang toegankelijk. Het vermoeden is gewettigd, dat wij hier te doen hebben met de „kamer van der artelrye”, want onder de voorbereidselen, welke voor het beleg van 1465 werden getroffen, wordt vermeld, dat twee metselaars „in den groten saele eyn gat durch die muyre gehouwen hebben ghaende in die kamer van der artelrye . . .” In de dikte van den wand, welke de artilleriekamer van de groote zaal scheidt bevindt zich een trap naar de verdieping.

Met eenige treden daalt men uit de gang af in de voormalige kapel.

De *kapel* is in een rechthoekige ruimte aangelegd; hiervoren hebben wij al gezien, dat de lengte-as van het gebouw eigenlijk niet in de lijn Oost-West ligt, maar in de lijn Zuid-Oost—Noord-West; welnu, wilde men de kapel georiënteerd hebben, wilde

Afb. 13. Kerk van de H. Barbara en den N. Nicolaas te Valkenburg. Middenschip gezien naar het Westen.

Afb. 14. Houten corpus van een Kruisbeeld te Valkenburg in de Kerk van de H. Barbara en den H. Nicolaas.

gelegen stadje met in het verschiet de heuvelruggen van Haasdal, Hulsbergen Klimmen. De vroegere bestemming dier vertrekken zijn mij niet bekend; wel meent men, dat in het zuid-westelijk gedeelte van het hoofdgebouw het vrouwenkwartier zich bevond, waaraan de naam „vrouwenerker” zijn herkomst dankt. Een bijzonderheid dient hier te worden vermeld; de bouwmeester heeft n.l. aan de mogelijkheid eener geheime ontvluchting gedacht. Hij heeft daartoe in de holte boven de twee gewelfschilden, die samenkomen aan het andere eind van de diagonaal, waarop de koorsluiting werd opgetrokken, den toegang van een koker aangebracht, welke gelegenheid bood zich door den zuidwand op den binnenhof te laten afzakken; de uitgang is er nog zichtbaar, maar aangezien de bodem er thans minstens tot op manshoogte boven het middeleeuwsch peil is gelegen, is het zeer aannemelijk, dat men vroeger ongemerkt nog verder kon ontkomen. De vondst van nadere aanwijzingen hieromtrent behoort tot de verrassingen, welke het moeizame werk eener nauwgezette restauratie

men het altaar in het Oosten plaatsen, dan moest dit opgesteld worden in een der diagonalen. In den hoek, welke gevormd wordt door den noordgevel van het gebouw en den wand, waar de artillerie-kamer achter ligt, werd een koorsluiting van vijf zijden van een achthoek gebouwd en de middelste zijde kwam haaks op de diagonaal te staan. Door twee zuilen werd de tweebeukige ruimte in drie traveeën verdeeld, maar om wille van de symetrie werd (later?) de oostelijke travee in den zuidelijken beuk doorschuiving in de hoek meer gelijkvormig gemaakt aan de koorsluiting. Van de geprofileerde ribben zijn eenige stukken aanwezig, gelijk ook van de kapitelen en basementen der zuilen.

In de dikte van den westwand der kapel voerde een steenen trap naar de boven gelegen verdieping. Volgens het meer genoemd schilderij gaven een negental vensters licht aan de vertrekken boven ridderzaal en kapel; van dit hooge punt moet men genoten hebben van het uitzicht over het aan den voet van den berg

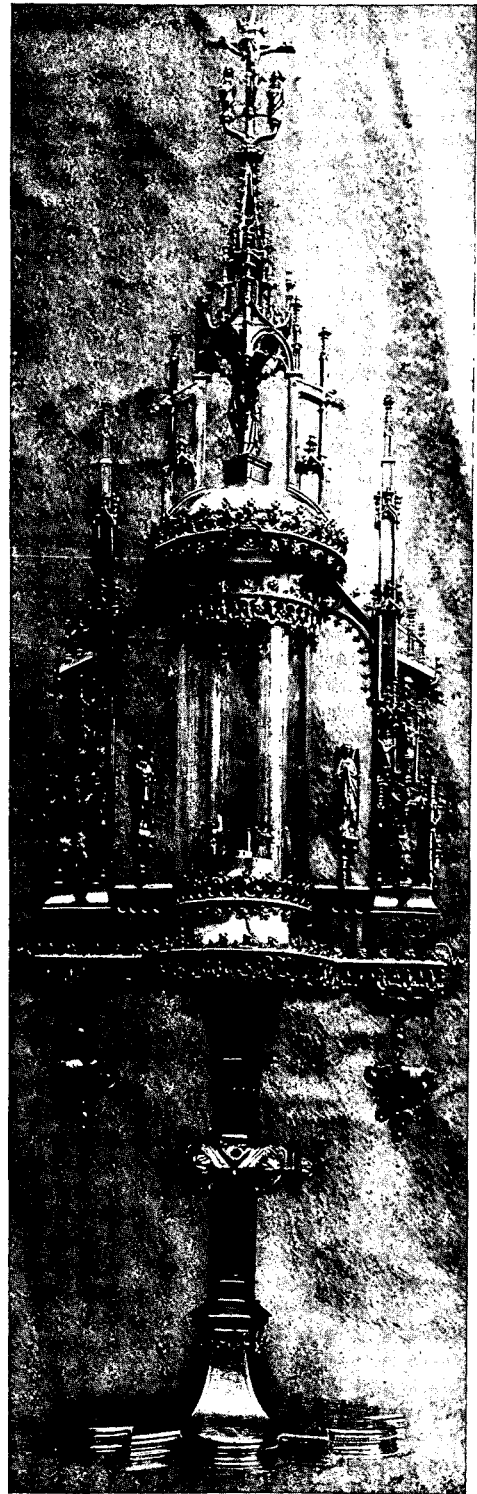
Afb. 15. Tafeltje in de Kerk te Valkenburg.

kan veraangenamen en tevens het bewijs kan leveren of de veronderstelde bestemming de werkelijke is geweest.

Aan de zijde van het binnenplein, even oostelijk van het midden van de groote zaal is een gedeelte muurwerk behouden van een vierkanten toren, welke een der voornaamste factoren van een werk van middeleeuwsche krijgskunst bevatte: de *put*, zonder welke het uitgesloten geweest zou zijn een beleg van eenigen duur uit te houden. Bij het vernielen van den burcht was dan ook een der eerste en voornaamste zaken, waar aan gedacht werd, het onbruikbaar maken ervan. Bij de restauratie is het er ingeworpen puin verwijderd; het grondwater werd bereikt op een diepte van omtrent 29 M.; daarna is de put weer volgestort tot op een diepte van 7 M., waar de tegenwoordige bodem in verbinding staat met een der uitgeholde gangen, welke uitkomt buiten den berg aan den weg naar Sibbe. Om zich een denkbeeld te vormen van de eischen, welke een goede watervoorziening aan den bouwmeester stelde, bedenke men, dat de tegenwoordige bodem van den put ligt op een hoogte tuschen het niveau van den weg aan de Birkelpoort en den Dwingelweg. Een tweede put bevindt zich in den zuid-westhoek van het hoofdgebouw, maar deze werd nog niet van het ingeworpen puin gezuiverd.

De namen van eenige vertrekken, welke vroeger in den oostvleugel lagen, noemden wij hiervoren reeds. Van de bevoering zijn eenige fragmenten bewaard, waar op in een geometrische verdeling zwarte Swastika-kruisen voorkomen; de gebruikte tegeltjes zijn overigens geel en paars. In de kelder-verdieping bevatte deze vleugel vertrekken, welke vensterloos en door koepels gedekt waren; in het puin op den bodem werden kruiken gevonden, zoodat de gevolgtrekking is gemaakt, dat men hier te doen had met gevangenissen, het „verlies”. Zoodat gezegd is, lag even verder de Wolfstoren, welks puin bij de instorting een gedeelte van den lager gelegen dwingel heeft gevuld; van den onderbouw is waarschijnlijk in den grond een gedeelte aanwezig, dat te zijner tijd wel zal worden blootgelegd.

Er werd terloops gesproken over de plaatsing der „*neerhuizing*” of, zoodat men in Limburg zegt, de „*oeconomie-gebouwen*”; deze lagen langs de westzijde en wel langs den weermuur, en op het plateau (bij den huidigen opgang), waar men aankwam over den voetweg, die vroeger langs den noordwand van den berg op ging; deze in het Zuid-westen gelegen hof heette de Hazelderhof, zoo

Afb. 16. Monstrans van verguld zilver te Valkenburg in de Kerk van de H. Babara en den H. Nicolaas.

Afb. 17. Het huis „Quaedvlieg” te Valkenburg.

genaamd naar het dorp Haasdal, dat de verplichting had voor het onderhoud te zorgen.

Hoewel er nog overblijfsels van den voor-XIVe eeuwischen burcht tot ons gekomen zijn in den vorm van kapiteeltjes en andere fragmenten, toch kan men den omvang van den burcht uit den tijd der Goswijnen niet met zekerheid aangeven; vermoedelijk is, naar het karakter en den opzet van wat tot ons kwam te oordeelen, de burcht in de XIVe eeuw opgebouwd, misschien na een der verwoestingen, waarvan wij immers in de eerste helft dier eeuw lazen.

De geheel in mergelsteen opgetrokken, aan de H.H. Nicolaas en Barbara gewijde R.K. kerk is de opvolgster eener in 1228 gestichte kapel; ten jare 1281 werd Valkenburg afgescheiden van de moederkerk te Schin-op-Geul en tot een eigen parochie verheven. Het is nauwelijks denkbaar, dat de kerk bij de herhaalde belegeringen van het stadje of van den burcht er zonder beschadigingen zou zijn afgekomen. De rekeningen van 1483—1484 spreken van geld, dat men Peter Beyer schuldig was; „noch totten Kirchenbuwen dat Peter Beyer betaillt hait...”; ook schijnt het, dat in het laatst der XVe eeuw de kerk werd ontheilgd, want in de stadsrekeningen

van 1487—1488 komt een declaratie voor van den burgemeester Johan Spee, wegens reis- en verblijf kosten naar Luik: „Item ich war te jair van de stat weggen te Luytgen gesant omme te werven dat wir in der stat wider meisse hadden...”(Slanghen, blz. 33).

Van de XIIIe-eeuwsche kerk is waarschijnlijk alleen de toren over en talrijke verbouwingen hebben gemaakt, dat de beschrijving vrij ingewikkeld is geworden. De plattegrond nu laat zich als volgt omschrijven:

In het Westen een vierkante toren, waarschijnlijk uit den tijd der stichting, een in 1891 voorgebouwd portaal; te weerszijden van den toren moderne kapellen. Achter den toren een driebeukig schip (XIV), van drie traveeën, waarvan de middelste de kruising vormt; het dwarspand (XVb) werd in 1904 naar het Noorden en Zuiden uitgelegd en met twee zijden van een zeshoek gesloten. De uitgelegde noord- en zuidarmen zijn aan de oostzijde van een absis voorzien, die in den noordarm met zes zijden van een tienhoek, in den zuidarm met drie zijden van een zeshoek gesloten is. Bij de uitbreiding van 1904 werd het schip over zijn drie beuken met een travee naar het Oosten verlengd, waarvoor het toenmalige (XIXa) koor, dat reeds het XVe eeuwische verving, werd gesloopt. Tenslotte werd een modern koor van twee traveeën en met een sluiting van vijf zijden van een tienhoek gebouwd; aan de zuidzijde werd bovendien een sacristie met traptoren toegevoegd.

De in mergelsteen opgetrokken toren telt twee geledingen, heeft gedruktspitsbogige galmgaten met omlopend rondstaafprofiel en een achtkante met leien bekleede spits.

De kerk met haar iets hooger en middenbeuk is met kruisribgewelven overkluisd, behalve in de kruising, waar netgewelven toepassing vonden, en wordt door een over de zij-

beuken doorgetrokken zadeldak gedekt.

Van het kerkmeubilair verdienen vermelding: het eikenhouten corpus (XV) van een Kruisbeeld (het bevindt zich in den zuidelijken arm van het dwarspand), een Marianum uit de XVIe eeuw, waaraan bij de restauratie de maansikkel moest worden toegevoegd. Tegen den oostwand van den toren, naast de ingang bevinden zich in de kerk twee beelden uit het begin der XVIIIe eeuw; zij stellen waarschijnlijk de patroonheiligen der kerk voor (vgl. afb. 13). In den middenbeuk is boven een der scheibogen aan de noordzijde een H. Drievuldigheid op den muur geschilderd; deze van \pm 1600 dagteekenende muurschildering werd in 1884 gerestaureerd.

Een verguld zilveren monstrans, waarvan voet en top vernieuwingen ondergingen en een gesneden eikenhouten tafel (of expositietroon?) uit de eerste helft der XVIIe eeuw zijn in de afbeeldingen 14 en 15 weergegeven.

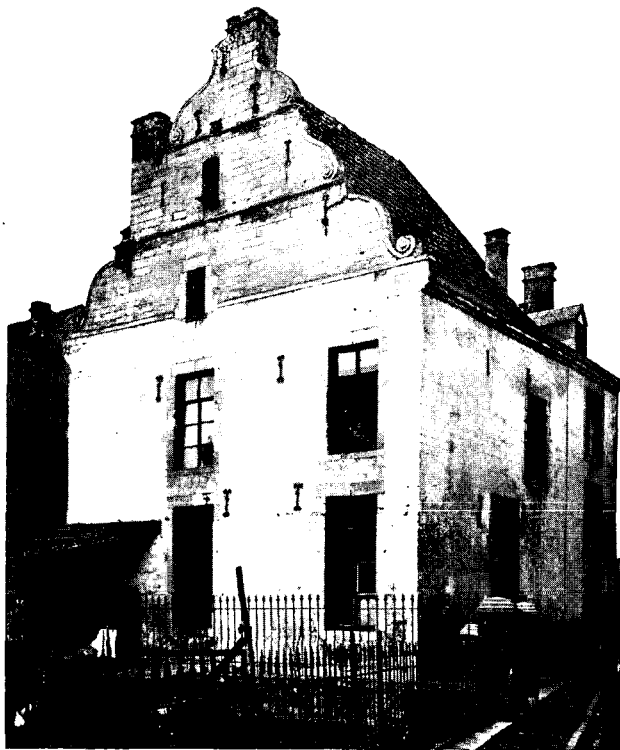
Het stadje bezit nog eenige woonhuizen, waarvan de navolgende, de bespreking waard zijn; zij behooren tot de XVIIe eeuw en zijn meer of minder goed bewaard.

Groote straat Nr. 26. Het Hotel de l'Empereur, dat volgens de overlevering zijn naam dankt aan een verblijf van Napoleon, bestaat thans uit twee aan de straat gelegen gebouwen, welke door een koetspoort verbonden zijn; de poort is gedekt met een rondboog en bevat een sluitsteen met het jaartal 1687 en een wapenschild: drie hoorns, geplaatst 2 en 1, van het geslacht van Ghoir. Het noordelijk gebouw is het oudste en behoort gedeeltelijk tot de eerste helft der XVIIe eeuw; de nu gesausde voorgevel is vroeger waarschijnlijk gelijk geweest aan den naar het Westen uitgebouwd vleugel, welke in zijn topgevel nog bestaat uit baksteen, die door toepassing van mergel aan banden en vensteromlijstingen en door halve kruiskozijnen wordt verlevendigd.

In de Gosewijnstraat ligt het huis Quaedvlieg, tegenwoordig dépendance van het er tegenover gelegen hotel La Croix de Bourgogne — een naam, welke den tijd in het geheugen roept, toen een Bourgondisch kruis op een huis geteekend werd om aan te geven, waar het Spaansch gebied begon en het Staatsch ophield. Het bestaat uit een met een topgevel aan de straat opgetrokken vleugel, waaraan onder een rechten hoek een tweede vleugel werd toegevoegd. De (top)gevel ervan is voor kort teruggelegd om den ernaast liggenden tuin te verbreedden; wel werd hij weer opgebouwd met zijn in- en uitgezwenkten top en de verdeling ervan door pilasters.

Aan de tuinzijde ligt langs den langen gevel een bijgebouwtje onder gebroken kap. Inwendig zijn van een schouw twee wangstukken in Naamsche steen bewaard gebleven, terwijl twee caryatiden met het jaartal 1631 thans in een tuinhuisje het blad van een wandtafeltje dragen.

De voorgevel, in het gelijkstraats van een moderne winkelpui voorzien, is in

Afb. 18. Het huis „De Guasco” te Valkenburg.

zijn bovengedeelte vrij gaaf; op afb. 17 is de indeeling door pilasters, welke het jaartal 1661 vermelden, zijn de kroonlijst op consoles en de deftige schoorsteenenvoldoende te zien.

Op den hoek van de Grootte straat en de smalle Walraven straat ligt het huis De Guasco; het bestaat uit twee vleugels, welke een rechten hoek met elkaar maken; in dien hoek stond een traptorentje, dat in het begin dezer eeuw gesloopt is, omdat de gemeenteraad toen nog de opvatting toegedaan was, dat het verleenen van geldelijken steun aan particulieren niet op zijn weg lag, al werd het stadsbeeld van Valkenburg door die slooping verarmd. Aan de oostzijde heeft het een hoogen gevel met in- en uitgezwenkten top bewaard (afb. 18).

VALKENBURG'S OMGEVING.

Wij gaan zoo aanstonds het stadje verlaten om een tocht te maken door een streek, waar de natuur het landschap op een zeer bijzondere wijze heeft beoordeeld; de dalen van Geul en Gulp, de heuvelruggen langs onze zuidgrens, van waar uit men heerlijke vergezichten heeft over glooiende velden, zij vormen de stoffeering, waartussen oude kerkjes, kasteelen en boerderijen getuigen van vervlogen tijden. Een toelichting zij hier op zijn plaats.

Bij het verhalen van eenige bijzonderheden zal ik om twee redenen zeer beknopt zijn; vooreerst, omdat ik slechts een toelichting wil geven en vervolgens, omdat — voor wat de kasteelen vooral betreft — een beschrijving, die slechts streeft naar volledigheid, meer tijd vergt dan mij gegeven is: die beschrijving is niet te maken zonder de bestudeering van archivalische bronnen, reden genoeg om een gretig gebruik te maken van de gelegenheid, die de Heer J. van de Venne, commies ten Rijksarchieven in Limburg, mij bood om mijne aantekeningen aan te vullen met wat hij bij zijne onderzoekingen heeft gevonden.

Het geele landhuis, dat wij even na het verlaten van Valkenburg aan onze linkerhand aan de overzijde van de Geul zien liggen is het kasteel Oost, dat met de „Heerlijkheden ende Dorpen van . . . Alt Valckenburgh, Strucht, Schin op de Geul . . . (als het Huys Oost op de Geul” vermeld wordt ten jare 1661, bij de definitieve verdeling der landen van Overmaze tusschen den Koning van Spanje en de Staten-Generaal. Behoudens eenige oudere gedeelten dagteekent het in zijn tegenwoordige gedaante uit het tweede kwart der vorige eeuw.

Even verder verheft het grijze Schaloen zijn leien spitsjes en zijn hooge dak met de te fraaie steenen dakvensters. In het voorbij gaan doet het geheel bekoorlijk, vriendelijk aan, maar bij nauwkeuriger bekijken, betreurt men de restauratie van 1894. Van de geschiedenis is maar weinig bekend en dit weinige wordt ons door een gevelsteen meegedeeld, waarvan het opschrift met den wensch begint: *Pax inviolata tibi*, en verder melding maakt van een grondige verwoesting ten jare 1575 en een wederopbouw door het echtpaar Joannes Hoen de Cartyls en Joanna de Merwick, heeren van Oud-Valkenburg en Schin op Geul, in 1656 (vgl. Habets, Public. XVI (1879), blz. 275). Van het oudere gebouw is in het oostelijk gedeelte eenig muurwerk over, dat nog tot de XVe eeuw kan behooren.

Bij Habets (de Leenen van Valkenburg, blz. 313) lezen wij, dat een vierde van de middele en lage heerlijkheid Strucht altijd in het bezit geweest is van het geslacht Hulsberg genaamd Schaloen, welk geslacht ook met het huis Schaloen is beleend geworden; in het midden der XVIIe eeuw komt de bezitting aan de Hoen's van Cartils, van wie het goed in 1823 door vererving kwam in het geslacht de Villers-Masbourg, een

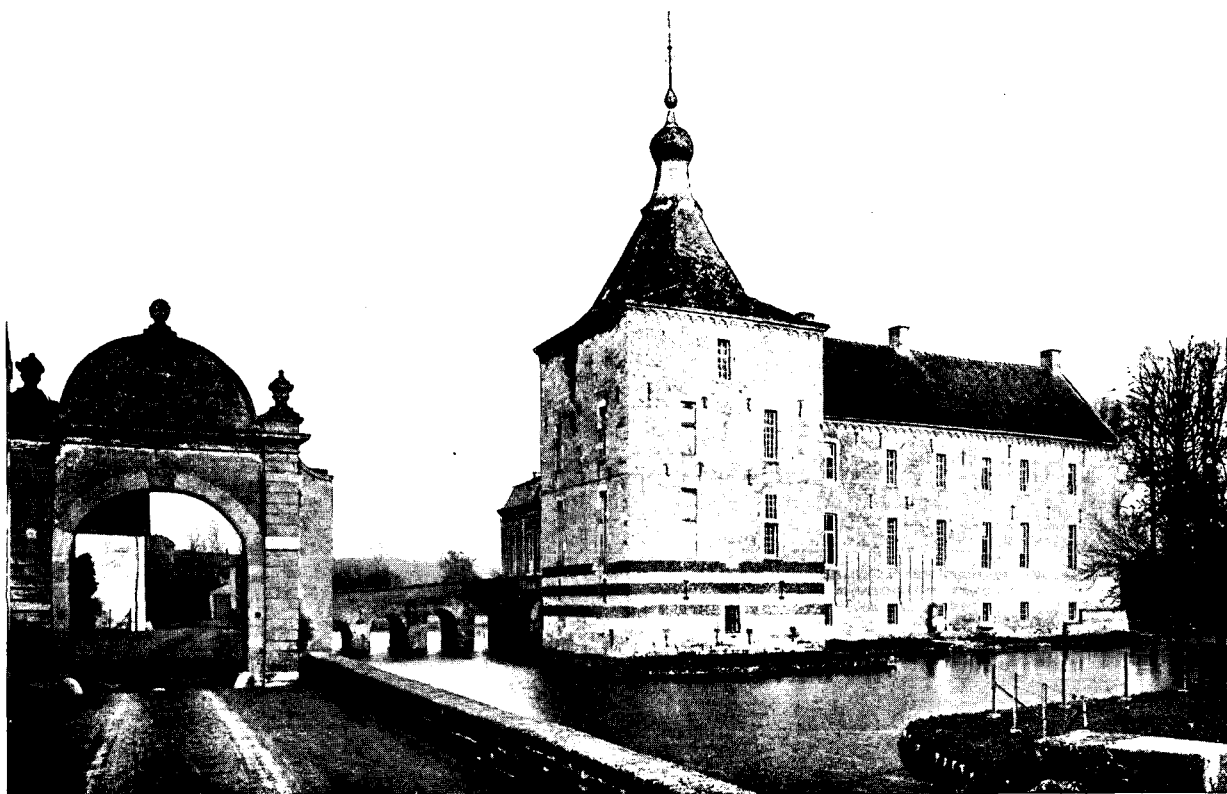

Afb. 19. Kasteel Schaloen, Oostgevel.

naam, waar wij op bladzijde 67 kennis mee gemaakt hebben. Het naburige Oost heeft ook aan een geslacht de Villers toebehoord; het is echter een ander, dat tot den Nederlandschen adel behoort. Het goed is thans nog bewoond door de laatste van haar geslacht, barones douairière von Schrader, geboren jonkvrouwe de Villers de Pité.

Even verder voor ons ligt het landelijk Oud-Valkenburg; een paar oude boerderijen, een eenvoudig kerkje met een vierkanten toren in mergelsteen, gedekt door een leien spits; daar achter rijst de peer op, welke de afsluiting vormt van de torenspits van het kasteel.

De geschiedenis van dit plaatsje is nog niet opgelost; op bladzijde 57 en 60 werd gewezen op de mogelijkheid, dat het stadje Valkenburg van hier uit gesticht zoude zijn. Intusschen behooren de oudst-bekende heeren van Oud-Valkenburg niet tot het geslacht der Goswijnen; het zijn geen Heinsbergen, tenzij te zijner tijd mocht blijken, dat het geslacht, waartoe zij behooren een zijlinie der Heinsbergers is. De oudste vermelding, die ik tot nu toe mocht tegenkomen is er een van 1241; als getuige van Dirk van Valkenburg komt voor Gerardus miles de Aldenualkinburgh (Franquinet, St. Gerlach, nr. 6). Drie jaren later komt wederom een Gerard voor; van der Chijs (De munten der leenen van de voormalige hertogdommen Brabant en Limburg, (1862), blz. 73 e.v.) vermeldt bij de bespreking der munten van Bunde eenige leden van een geslacht, dat zich van Bunde noemt; hij noemt ons een Willem met zijn broeder Gerard in 1217 als getuigen bij een stuk, dat van Diederik van Heinsberg uitgaat en verwijst naar Lacomblet's oorkondenboek; daar leest men echter „Walthelmus de Bunde, et Reinardus frater

Afb. 20. Kasteel Genhoes, gezien van uit het N.W.

suus, Gerardus de Bunde, et alii quam plures”, verder noemt hij een Gerard van Bunde als getuige in 1263 en 1270. Een aan deze geslachtkundige gegevens toegevoegde mededeeling van Habets is in verband met het boven-genoemde van veel belang. In 1244 getuigen de drie gebroeders Gerard van Oud-Valkenburg, Gosewijn, Kanunnik van St. Servaas te Maastricht en Giselbrecht, dat hun vader Reinard van Bunde, Ridder, den Proost van Meerssen zijnen molen te Valkenburg voor zekere tiende had overgedragen. Het zou een geheel nieuwe zienswijze mede brengen, indien kwam vast te staan, dat de heeren van Bunde den stam der vermeende stichters zouden hebben voortgezet. Zekerheid bestaat intusschen hieromtrent nog niet, hoewel er wel voor pleit, dat Habets ons in zijn Leenen van Valkenburg als eerste beleening van de helft van het leen Oud-Valkenburg op geeft: 1383 Arnold Franke Struvers soen van Bunde, welke Arnold van Bunde mede beleend wordt met den Haller (vgl. blz. 70), twee jaar dus na de beleening van Heynric van Birclær. De andere helft wordt in dat zelfde jaar 1383 verheven door Johan van Alden-Valkenborch; deze heeft dan den hof van Alde Valkenborch met allen sijnen toebehooren in zijn part. De onverdeeldheid of juist de twee-heerigheid maakt het geven eener overzichtelijke geschiedenis zeer moeilijk; ik wil die dan ook verder laten rusten en mij bepalen tot eenige bijzonderheden over het huis.

Het Kasteel van Oud-Valkenburg, in de wandeling Genhoes (het Huis) of naar den eigenaar ook wel Pelsers genoemd, bestaat uit twee haaks op elkaar gerichte vleugels, terwijl op den buitenhoek een bijna geheel vrijstaande vierkante toren van drie verdiepingen is uitgebouwd. De toren is van mergel en ten deele misschien nog uit de XVe eeuw; een der vleugels uit den overgang van XVe op XVIe en gedeeltelijk

ook uit de eerste helft der XVIe eeuw; zij zijn beiden versierd met een kroonlijst van driepasboogjes op consoles. De andere vleugel dagteekent uit het midden der XVIIIe eeuw.

Gelijk Schaloen is ook Genhoes in het water gelegen en een brug verbindt het kasteel met den grooten hof er voor.

Zonder ons verder met al de bezitters te gaan bezig houden, wil ik toch melding maken van een Zweed, die om het jaar 1700 hier woonde; het was baron van Tunderfeld, die den 12 April 1701 „het adelyck casteel ende adellijcke leenen van Aldenvalkenborgh met den hoff..." voor 35.000 gulden brabantisch kocht. Zijn huwelijk met Anna Barbera de Lamberts-Cortembach, gesloten in 1696, was de aanleiding tot dien koop, want een der voorwaarden voor het huwelijk was, dat van Tunderfeld zich zou ontdoen van zijn Zweedsche bezittingen en er andere voor in de plaats zou kopen, welke hier in de streek moesten liggen; in hetzelfde jaar 1701 blijkt hij dan ook meer grondbezit te hebben en wel onder Voerendaal en Heerlen. In 1749 koopt Leonard Thimus uit Aken de bezitting; na den dood zijner vrouw Catharina Thimus, erfdochter van Oud-Valkenburg, wordt Johann von Pelsler-Berensberg, drossaard van Wittem, in 1754 er mee beleend. Sedert verbleef het goed in het geslacht von Pelsler-Berensberg.

Het aan den H. Joannes den Dooper gewijde kerkje behoort tot het type der eenvoudige landelijke kerkjes, zooals er hier nog meerdere worden aangetroffen; al is er uitwendig niet veel te bewonderen, het draagt er het zijne toe bij om ons een herinnering mee te doen nemen aan een landelijk dorpsgeval vol vreedzaamheid.

De weg voert ons verder door Strucht naar Schin op Geul; hier weer een soortgelijk kerkje, dat echter met het Oud-Valkenburchsche door een uitbreiding op groote schaal niet meer in een adem genoemd kan worden.

Wij gaan de Geul over en de weg maakt een bocht over den heuvelrug, waarop ook het kerkje ligt; aan de binnenzijde van den bocht liggen eenige boerderijen, van welke de laatste aan de rechterhand van sierlijke topgevels is voorzien (1733). Van hier slingert de weg in zuidelijke richting naar Wylre, waar wij wederom de Geul over gaan en dan voor ons zien liggen een der vriendelijkste goedjes uit het Geuldal; met zijn door een gracht omgeven moestuin en zijn bosch op den achtergrond, ligt het kasteeltje daar ter zijde van den weg, rustig en vreedzaam. Een paar hooge boomen leggen de voorpoort in den schaduw, terwijl de zon den smallen gevel doet blaken; een slagschaduw op den gesausden gevel verraadt hoe ver het leien dak oversteekt. Tegenover de eene lange zijde liggen de lagere dienstgebouwen met hun gebroken kap; de andere lange zijde ligt aan een vijver, maar de weg buigt om naar Gulpen en wij krijgen den achtergevel niet meer te zien.

Afb. 21. R. K. Kerk te Oud-Valkenburg.

Afb. 22. R.K. Kerk te Schin op Geul, gezien van het Westen.

De bouwheer van dit XVIIe-eeuwsch kasteeltje is niet bekend; wel weten wij welke geslachten er Heer geweest zijn. De reeks begint met de van Wylre's, waarvan een onder een grooten zerk begraven lag in de voormalige Franciscanenkerk te Maastricht; die steen, waarop de afgestorvene in wapenrusting is afgebeeld, dagteekent uit het laatste kwart van de XIIIe eeuw. Na de van Wylre's, die te Woeringen en te Baesweiler mede streeden, kwamen de Scheyfart's (van Merode), op wien de Nesselrode's en de Dobbstein's volgden. In de XVIe eeuw brengt zekere Agnes van Nesselrode de bezitting door huwelijk aan het geslacht van Binsfeld, dat er tot omtrent 1650 blijft; ten slotte komen de Wachtendonck's door aanhuwelijk in het bezit van Wylre. Na gedurende korteren tijd aan de geslachten Bodden, de Bounam, Kerens en andere gekomen te zijn, behoort het heden aan Jhr. van der Maesen de Sombreff, Nederlandsch consul te Brussel.

Uit het dal voert de weg ons den heuvel op, waar van de kerk van Gulpen nog maar de toren is blijven staan; een nieuwe kerk werd beneden in het dorp opgericht. Wij gaan nu Gulpen door en de richting Aken op; straks komen wij hier terug en dan komt de geschiedenis dezer plaats beter aan de beurt. Wij krijgen nu aan onze linkerhand het kasteel van

Wittem; wij zien het van den achterkant. Het bestaat thans uit twee in een winkelhaak aangelegde vleugels met een uitgebouwd ronden toren aan den buitenhoek; het dagteekent vermoedelijk uit de XVe eeuw; het materiaal bestaat uit blokken kolenzandsteen; oostelijk ervan is de kasteelpoort bewaard, thans verbonden met een woonhuis.

Het kasteel van Wittem heeft in de geschiedenis dezer streek een zeer belangrijke rol gespeeld: uit van Heelu's kroniek van den slag van Woeringen zijn de heeren dezer plaats ons al bekend. Van Gerard van Wittem uit het huis Julemont, die kinderloos was en Gulpen bezat, kocht Jan I van Cosselaer de bezitting; onder zijn regeering (1344—1373) werd het grondbezit uitgebreid doordat Philippa van Montjoie hem haar gedeelte van Mechelen en Wahlwilre geeft (1352), terwijl de hertog van Brabant hem kort daarop zijn helft in de genoemde dorpen afstaat. De Cosselaers stonden in hooge gunst bij het Brabantsche huis; zij waren door bastaardij uit Brabant gesproten en sedert 1390 staat Johanna aan Jan II (1373—1406?) toe den bastaardstreep uit zijn wapen weg te laten. Deze Jan had den strijd bij Baesweiler mee gestreden, was in 1381 drost van Brabant, in 1388 raadsman van Johanna. Uit zijn huwelijk met Catharina Hoen zoe Broeck (Hoensbroeck) wordt Jan III, de leenvolger geboren; uit zijn tweede huwelijk de stamvader van een in de zuidelijke Nederlanden roemruchtige tak. Jan III stond eveneens in hoog aanzien en zijn opvolger, Frederik, reisde in 1450 naar het H. Land; op een tornooi te Parijs verwerft hij „la lance d'or garnie de 3 diamants, assises en pointe en manière de rocket”.

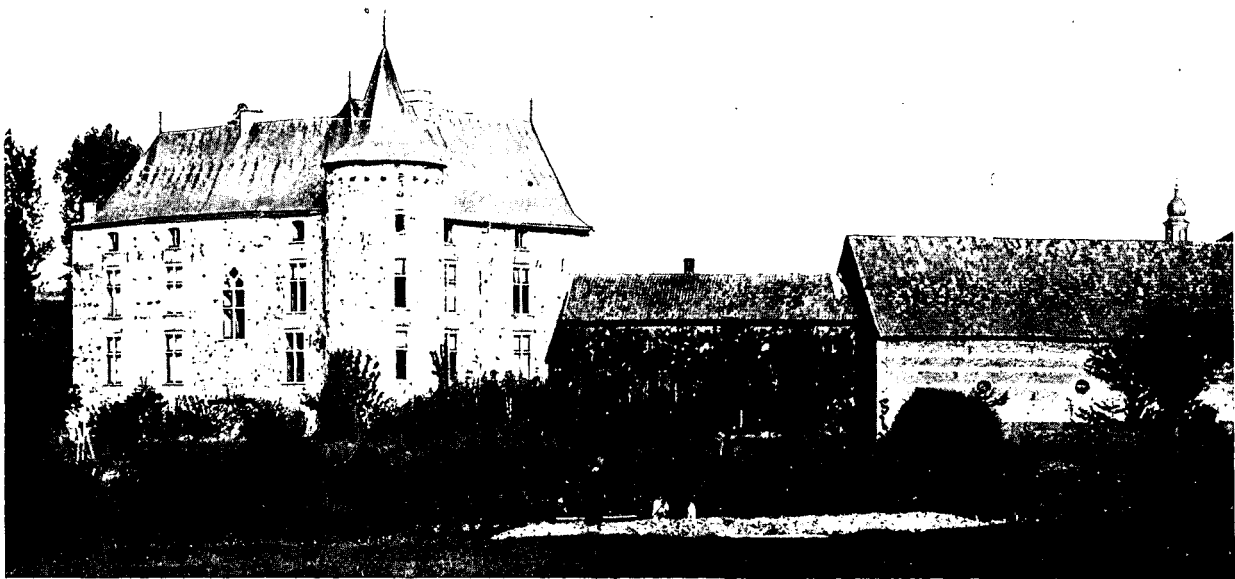
Op het „banquet du faisant” te Rijssel, was Frederik mede aanwezig en het was bij die gelegenheid, dat hij de gelofte deed Philips van Bourgondië ter kruisvaart te

Afb. 23. Kasteel Wijlre, gezien van uit het Oosten.

vergezellen (17 Febr. 1454). Er verliepen echter tien jaren eer die belofte werd nagekomen; den 21en Mei 1464 zeilde een gedeelte van het expeditiekorps uit van de haven van Sluis; ten gevolge van den dood van Paus Pius II verliep de onderneming, maar Frederik maakte nog gedurende „ung an la guerre auc Sarasins”. Gelijk zijn voorganger eindigt ook Frederik zijn bewogen leven als hoogschout te Maastricht. Met Frederik eindigt de reeks der Cosselaers op Wittem. In 1466 verkocht hij de bezittingen aan zijn neef Diederik van Pallant; deze was van 1442—1463 hoogschout van Brabantsche zijde te Maastricht, verdedigde, zooals wij hiervoren zagen, het slot van Valkenburg tegen de Luikenaars, werd in 1468 ridder geslagen en stond Philips en Karel den Stouten krachtig ter zijde. In 1472 werd zijn huwelijk op den Valkenburg gevierd; hij sterft in 1481, werd te Valkenburg begraven, maar zijn grafzerk dient thans als stoep van een hoeve te Vilt onder Berg.

Zoo zien wij, dat de positie door de Heeren van Wittem ingenomen onder de van Pallant's wordt gehandhaafd. Zij staan bij hun vorst goed aangeschreven en tijdens de minderjarigheid van Erard, Diederik's kleinzoon verkrijgt zijn moeder, Anna van Culemborg, in 1520 de verheffing van Wittem tot Vrijheerlijkheid. Erard's zoon Floris I (1540—1598) koos in de bewogen dagen der godsdienstwoelingen aanvankelijk de zijde zijns vorsten en was een bevorderaar der Katholieke zaak; later (door sommigen toegeschreven aan zijn huwelijk met een gravin van Manderscheidt) werd hij voorvechter der nieuwe richting. Het kasteel werd in naam des Konings in beslag genomen en een Spaansche bezetting er in gelegd. Floris' zoon en naamgenoot verzoent zich in 1604 met Aartshertogin Isabella en wordt in zijn rechten op Wittem hersteld. Door ver-

Afb. 24. Kasteel Wittem, gezien van het N.W.

erving komt Wittem aan het gravelijk huis van Waldeck; men kan zich voorstellen hoe Georg Frederik, de beroemde krijgsman, graag een dagje op het goed Wittem zal hebben doorgebracht, toen hij eenmaal in het naburige Maastricht het gouverneurschap bekleedde! Een zijner dochters brengt de bezitting aan een graaf van Erbach. In 1717 wordt Wittem verkocht en komt in 1722 aan het geslacht van Plettenberg, waarvan de eerste vertegenwoordiger zijn naam verbonden heeft aan de stichting van het Capucijnenklooster (nu Redemptoristenklooster), dat wij even verder dan het kasteel onder de boomen aan de linkerhand zien liggen.

De komst der Franschen had de opheffing ten gevolge van de vrijheerlijkheid, waaruit de tegenwoordige gemeente ontstaan is. In dezen tijd werd de bezitting door den toenmaligen pachter van den kasteelhof, Merckelbach, (Adolf Merckelbach is in 1764 pachter van den hof) aangekocht, in wiens familie het goed heden nog is. (Mossmans, de Heeren van Wittem).

Nu gaan wij voort in zuidelijke richting, om straks tot ruim 200 M. te stijgen; wij rijden door Mechelen, alwaar wij de Geul over gaan om nu nog een gedeelte van het dal op den linkeroever te volgen; langzamerhand stijgt het terrein en aan onze linkerhand zien wij de beboschte heuvelruggen aan welks voet malsche weilanden liggen. Over Epen bereiken wij Eperheide, waar van de heide weinig meer terug is te vinden; wij zijn hier aan het hoogste punt van den tocht genaderd en kunnen van een breed vergezicht genieten; naar het Oosten zien wij in de richting Aken over de begroeide hoogvlakte naar Vijlen en Vaals; het dal strekt zich uit in noordelijke richting. Naar het Zuiden ligt voor ons het door de middagzon beschenen, zacht oplopende Belgische land; vóór de boschranden, die het uitzicht afsluiten, verheft zich uit de glooiing een kasteel met zwaren toren, hoge daken en een glinstering van water; het is Beusdael, waarvan wij den naam reeds vroeger (blz. 70) tegenkwamen en dat even goed zijn aandeel had in de geschiedenis der landen, welke tusschen Aken, Luik, en Maastricht gelegen zijn, als eenig ander slot, dat binnen de huidige rijksgrens ligt.

De overlevering maakt er een jachtslot van Karel den Grooten van; in zijn tegenwoordige gedaante is er wel niets meer uit dien tijd; de zware toren kan intusschen

nog tot den echten riddertijd behooren. De vroegst bekende heeren noemen zich naar het goed (of het goed heet naar hen) in de XIVe eeuw komen van Boesdael's voor, maar voor het eind dier eeuw kwam de bezitting door huwelijk aan het geslacht van Eys, (bij Wittem), aan Johan van Eys, die in den slag van Baesweiler in 1371 onder Wittem mee vecht, gevangen genomen wordt en eerst in 1374 uit zijn gevangenschap ontslagen wordt. In 1558 wordt Beusdael ten gunste van Gerard van Eys tot een hooge heerlijkheid

Afb. 25. Boerderij te Overgeul.

verheven; zijn dochter brengt de vaderlijke goederen aan Johan Colijn, den zoon van Aken's burgemeester Melchior Colijn. Dit geslacht blijft twee eeuwen in het bezit van Beusdael, dat in 1760 van baronesse Maria de Colijn de Beusdael vererft op Frans, graaf van Hoensbroeck, die den bisschopsstaf van Luik heeft gedragen; hij draagt het goed echter over aan den graaf de Méan et Beurieux in 1785. Van hem kwam het aan de familie van Stockhem-de Méan, later aan den graaf d'Oultremont. Na den oorlog verkocht Joseph graaf d' Oultremont de Wégimont et de Warfusée de bezittingen, welke kwamen aan den huidige eigenaar, den Heer Huysen.

Wij zijn nu op de hoogvlakte; zoo aanstonds gaat het weer dalwaarts langs een „haarspeldbocht" bergaf naar het beneden in het dal gelegen S l e n a k e n, welks eenvoudig en sierlijk kerkje (1792) wij van af de hoogte al tusschen het groen zagen liggen. Vlak voor het dorpje gaan wij de Gulp over en volgen den linkeroever maar even; Gulpen staat nog niet op het program; daarom slaan wij den weg in naar Hoog Cruts. Een moderne transformator heeft afbreuk gedaan aan het stemmige geval, dat een wegkapel onder het lommer van eenige hooge boomen op dezen driesprong bood.

Men kan zich heden moeilijk voorstellen, dat het kleine plaatsje in vroeger eeuwen een belangrijke heerlijkheid geweest is; in 1272 komt een Adam van Slenaken als getuige voor, in 1466 schijnt het aan de heeren van Gronsveld gekomen te zijn; tenslotte werd Slenaken een vrije Rijksheerlijkheid (het tijdstip der verheffing is echter onbekend), terwijl de heer van Slenaken met de abdis van Thorn en de heeren van Gronsveld, en van Wittem in den Rijksdag stem had (De Wit en Flament, Public. XLVII (1911) blz. 43 en 45). Voor den afstand van zijn grondgebied aan de Fransche Republiek werd toegekend „Au comte de Golstein pour Slenaken: une rente annuelle de mille huit cent cinquante florins, dont mille sept cent sur Buxheim, et cent cinquante sur Schussenried" (als voren, blz. 175)

Op de hoogte gekomen, volgen wij een langen muur aan den rechter kant van den weg; deze behoort tot het voormalige klooster van H o o g - C r u t s. De paters Sepulchrijnen stichtten hier in de XVe eeuw een klooster bij een bestaande kapel; dit brandde in 1579 af, werd weer opgebouwd en in het midden der XVIIIe eeuw vergroot, in 1785 met een kerk uitgebreid en elf jaar later opgeheven; sedert kort wordt het weer door een kloosterorde bewoond.

Afb. 26. R. K. Kerk te Noorbeek, gezien van het Z.O.

Afb. 27. Boerderij te Houtem St. Gerlach

Een paar kilometer verder en wij hebben het koor van het kerkje van Noorbeek voor ons met de aan de H. Brigida gewijde, vrij staande kapel; ernaast de hoge Brigida-boom, welke door de jonkheid in een naburig bosch wordt „weggehaald.” Het dorpje kan er zoo zondoorstraald liggen, beschut als het is tegen den noordenwind door een vrij hoogen heuvelrug, die het scheidt van het naburige Mheer; de helling is steil en als wij boven gekomen zijn, zien wij Noorbeek te midden zijner vruchtboomen achter ons in de laagte, vóór ons op eenigen afstand 't breede front van den kasteelhof van het op den top van een volgenden heuvel gelegen kasteel van Mheer; de kerk ligt er naast. Tusschen ginds en hier ligt het dorp met zijn talrijke in vakwerk opgetrokken huizen.

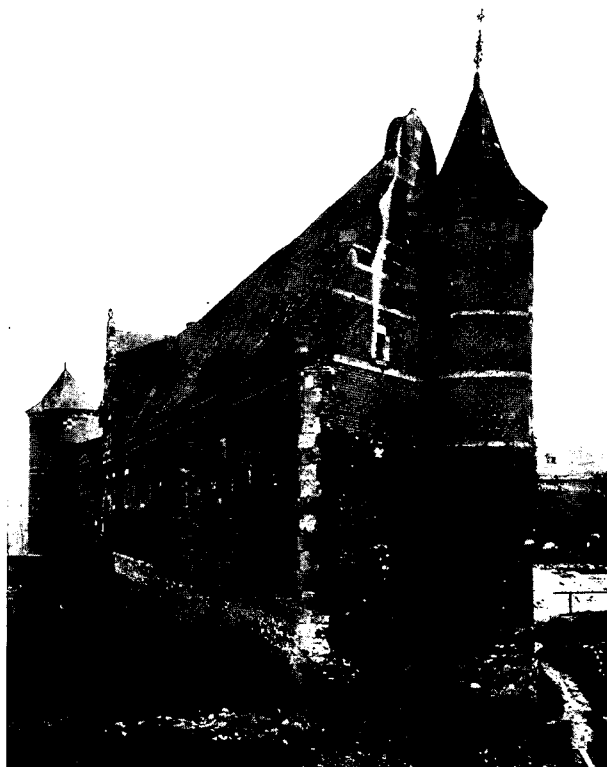
Snorrend zijn de wagens de steile helling opgetrokken en wij staan voor de inrijpoort van het kasteel. Het zijn lange gevels, welke met drie zijden den voorburcht omsluiten; de twee evenwijdige vleugels worden door tegenover elkaar gelegen poorten doorbroken; de voorste heeft een sierlijken topgevel met een meezenkooi, waarop dezelfde wensch wordt uitgesproken als wij al vernamen bij Schaloen (blz. 82): *Sit pax inviolata tibi 1612*. Lager, vlak boven de poortomlijsting, is een sierlijke wapenstein aangebracht met de wapens van Imstenraedt Mheer. Op den ruimen voorhof gekomen, zien wij het kasteel met zijn zwaren ronden toren aan den eenen, zijn wat luchtigen, wat vernieuwden vleugel aan den anderen kant.

De geschiedenis dezer heerlijkheid is nog onvolledig; in de XIe eeuw is er sprake van een allodium, waartoe Mheer en Noorbeek behoorden; bij sommige vermeldingen is het moeilijk uit te maken welke plaats bedoeld wordt, wanneer er b.v. sprake is van „Mere”. Het schijnt wel zeker, dat het „steenen huis” een direct leen van Limburg,

het grondgebied een direct leen van Daelhem geweest is (Eversen, blz. 341). De oudste heeren — deze bezaten heerlijkheid en kasteel in het begin der XIVe eeuw — noemden zich van Mheer.

Een erfdochter uit het geslacht van Mheer bracht de bezitting aan de van Imstenraedt's; de laatste uit dezen stam schonk Mheer bij testament aan zijn echtgenoot, Christine de Loë, die het goed overdeed aan haar neef, Philippus, baron de Loë van Wissen; sedert (XVIIc), is het kasteel van Mheer aan de de Loë's gebleven.

Over Banholt en Reymerstok gaan wij nu op Gulpen; te Reymerstok krijgen wij aan onze linkerhand een grooten boerenhof met schilderachtigen binnenhof; uit afb. 30 hebben wij dezen voldoende kunnen bekijken om er nu niet voor te hoeven ophouden. Even verder ligt een nieuwe, een moderne kerk naast de oude, simpele Waterstaatskerk; geene met een teveel, deze met een te weinig aan karakter. De smalle weg slingert verder en brengt ons langs de zuidhelling van een onlangs geroiden heuvelrug in de richting van Gulpen; een bocht, een kleine daling, een kleine stijging en . . . wij zien aan onze

Afb. 28. Kasteel Mheer.

rechterhand over het glooiend veld in de diepte het machtige woonhuis met den kloeken toren van Neuborg liggen. Aan de eene zijde liggen om een hof de gebouwen eener boerderij; aan de andere, om een voorplein, die van den door vierkante torens geflankeerden voorburcht; de gebouwen zijn gedekt met leien daken, de leien spitsen der torens zijn ingesnoerd en de met een buik breed uitlopende en in een peer eindigende spits van den zwaren hoektoren vangt het licht op met talrijke glanzende lichtkanten.

Het kasteel bestaat uit een in de lijn Noord-Zuid aangelegd rechthoekig gebouw, in den zuid-westhoek versterkt door een zwaren uitspringenden vierkanten toren. Naar het Oosten zijn er twee vleugels aan toegevoegd, welke een binnenplaats omsloten; de vleugels werden in de vorige eeuw door een vierden vleugel met topgevel en hooge stoep verbonden en de binnenplaats door een glazen dak tot een zaal gemaakt. Aan de verbouwingen van 1734 werkte de Akensche architect J. Couven mede; omstreeks 1770 hadden wederom verbouwingen plaats, terwijl in de vorige eeuw en nu onlangs het gebouw werd gerestaureerd.

In het midden der XVIIe eeuw werd aan de noordzijde een rechthoekigen voorburcht opgetrokken; in den voorgevel bevindt zich een poort en op de hoeken vierkante torens; aan het eind van den zuidvleugel ligt de moderne huiskapel, waarin een altaar met gebeeldhouwden retabel uit de tweede helft der XVe eeuw.

Gulpen is een oud plaatsje; in de XIe eeuw komt het reeds voor onder den naam Galopia. In de XIIIe eeuw was het tweeheerig; het eene gedeelte zou toen aan het huis van Wassenberg hebben toebehoord en hiervan over het huis Limburg aan Brabant gekomen zijn; de andere helft zou toen aan het kapittel van O. L. Vrouw te Aken hebben toebehoord en daarvan aan de heeren van Neuborg zijn gekomen. Kerke-

Afb. 29. Kasteel Nieuwburg met poort, gezien van het Westen.

lijk vormde Gulpen een parochie, waaronder Margraten en Wylre ressorteerden; beide dorpen werden in 1262 zelfstandige parochies (Eversen, blz. 165 e.v.).

Van de heeren van Neuborg is het volgende bekend: in 1314 kocht Gerard van Julemont (zie over hem bladzijde 86) de eene helft der heerlijkheid Gulpen; hij bezat er een molen, den tol en het „domum de Nuwenberghe cum fossatis” (Mosmans, blz. 28). Is deze lezing van den naam juist, dan zou hieruit af te leiden zijn, dat het oudere slot op den berg gelegen heeft en dat het in het dal gebouwde nieuwe kasteel in zijn naam de vroegere plaatsaanduiding heeft bewaard; hiervoor pleit eene mededeeling van Dr. Goossens, den rijksarchivaris in Limburg, volgens wiens beweren een oude kaart de benaming „Ouborgh” geeft aan een

stuk grond op de hoogte, oostelijk van den alleenstaanden toren, dien wij op onzen weg van Wylre naar Wittem hebben gezien. Later kwam van zelf het begrip burcht in de plaats voor dat van berg en wordt er gesproken van Nieuwburg en Neuborg.

Volgens Eversen (blz. 166) komen als eerste heeren van de plaats voor leden van het geslacht van Gulpen, dat het getande kruis der Schavedrieschen voerde. Zij zouden op het kasteel Neuborg gewoond hebben, maar jammer genoeg geeft de schrijver geen data. Was het vóór Gerard van Julemont?

Als Gerard sterft vererft zijn bezitting op verschillende erfgenamen, om na aan vier generaties van erfgenamen te zijn gekomen weer in één hand te worden vereenigd. Door het huwelijk van Jan van Heppenart's dochter Joanna, erfdochter van Neuborg, kwamen de goederen aan Jan van Eynatten (1398), in wiens geslacht zij verbleven tot het jaar 1715. Toen verkocht Jan Philip van Eynatten zijn bezitting aan den Akenschen lakenfabrikant Johann Adam Clermont voor 75.000 Thaler. Na zijn dood verkoopt zijn weduwe het goed in 1732 aan den graaf van Plettenberg, dien wij bij de behandeling van Wittem al tegen kwamen. Voor het laatst wordt Neuborg weer verkocht in 1769 en komt dan van de Plettenberg's aan Léonard, baron de Hayme-Houffalize. Na doode van zijn zoon Michel brengt Marie, barones de Hayme, de goederen aan haar echtgenoot Romain, graaf de Marchant et d' Ansembourg, in welk geslacht Neuborg heden nog is.

Nu gaat het weer in de richting Valkenburg; over Ingber, Yzeren en Sibbe nadert de tocht zijn einde. Wij krijgen nog eenige van die schilderachtige echt-Limburgsche boerenhoeven te zien (vgl. afb. 25 en 32); van buiten denkt men met een

kasteel te doen te hebben, maar binnen de poort gekomen verraden waakhond, kippen en mestvaalt het boerenbedrijf.

Het torentje, dat wij voor ons uit aan de rechterzijde van den weg zien liggen met het lange dak en de grijze muren van mergel er naast, behoort tot het Sibberhuuske; het torentje, het hooge woonhuis en het tusschengelegen muurwerk is opgetrokken in baksteen, welke verlevendigd wordt door banden van mergel en een kroonlijst op consoles van hetzelfde materiaal, terwijl aan de vensteromlijstingen Naamsche steen toepassing vond.

In het voorbij-gaan zien wij tusschen de knotwilgen door de halfronde inrijpoort, waarboven een gebeeldhouwde wapenstein is aangebracht met het jaartal 1704 met de wapens: Du Portal—van Volkershoven.

Het Sibberhuuske is onder den naam van Villartshof bekend in de leenboeken van Valkenburg. In 1381 wordt Willem van Herck beleend met de „hoeve te Subde”; in de XVIe eeuw worden er de van Ghoir's en later vele andere geslachten, waarvan in verband met den gevelsteen voor ons op het oogenblik van belang is te weten, dat in 1696 Johan Bernard van Volkershoven, generaal kwartiermeester in dienst der Staten, en in 1705, een jaar dus na den op den wapenstein vermelden datum, de overste Du Portal er mede beleend worden.

Wij hebben het aan afwisseling rijke Zuiden van Limburg doorkruist en kunnen genieten van wat de natuur er biedt; talrijk waren er ook de bouwwerken, welke ons

vervlogen tijden in het geheugen riepen; op onzen tocht van morgen zullen wij zien — al is het in het voorbijgaan — wat er van Gerberga's stichting tot ons kwam, om te eindigen in het aan herinneringen uit vroeger dagen rijke Maastricht. Een beschrijving ervan wordt hier niet gegeven, omdat deze uitvoerig te vinden is in de gedeeltelijk reeds verschenen uitgave van de Monumentenzorgen omdat de Vereeniging voor Vreemdelingen-verkeer aan degenen, die aan de tocht naar Limburg's hoofdstad deelnemen, een korte be-

Afb. 30. Boerderij te Reymerstok, Gulpen.

Afb. 31. Het Sibberhuuske te Sibbe.

schrijving zal aanbieden, waarvan de inhoud schrijver dezes thans nog onbekend is, maar waarvan hij toch mag aannemen, dat zij de gewenschte inlichtingen zal bevatten, zoodat hij voor Maastricht naar de uitgaaf van de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer meent te kunnen verwijzen.

April, 1929.

E. VAN NISPEN TOT SEVENAER.

LITERATUUR OPGAVE.

Bij het opstellen van de hiervoren gegeven beschrijving van Zuid-Limburg is voor de geschiedenis in 't algemeen gebruik gemaakt van het artikel, dat Jos. Eversen en Joannes Mulleners in deel XXXV van de Publications de la société historique et archéologique dans le Limbourg" publiceerden onder den titel: *De Limburgsche gemeentewapens*, aangehaald als: Eversen. Mede van belang is het artikel, dat Mr. J. J. de Witt, rechter i.d. Arr. Rechtbank en A. J. A. Flament, Rijksarchivaris in Limburg, wijdden aan *De vorming der heerschappijen op het Grondgebied in Limburg . . . tot het ontstaan der provincie Limburg*, megedeeld in deel XLVII (1911) van voormelde Publications (aangehaald als: de Witt en Flament). Over het verleden van de proostdij van Meerssen schreef Jos. Habets in deel XXV van de Publications (1888) zijn „beknopte" geschiedenis van 160 blz. met 42 nummers bijlagen.

Hoewel eigenlijk handelend over de heerlijkheid Wittem, is er in *De Heeren van Wittem*, van de hand van H. Mosmans, C. SS. R. (Venlo, 1923) toch ook voor de geschiedenis dezer streek, buiten Wittem, veel te vinden (aangehaald als: Mosmans).

Het historisch feitenmateriaal, waaruit in vorenstaande verhandeling de geschiedenis der kasteelen en heerlijkheden werd opgebouwd, werd vooral geput uit *De Leenen van Valkenburg*, door Jos. Habets megedeeld in deel XXI van de Publications (1884), aangehaald als: De Leenen van Valkenburg; uit Franquinet's *Beredeneerde Inventaris der oorkonden en bescheiden . . . van het klooster van St. Gerlach te Houthem*, aangehaald als: Franquinet, Inventaris St. Gerlach; uit Lacomblet's *Urkundenbuch* (Dusseldorf, 1840 e.v.) aangehaald als Lacomblet, terwijl voor Valkenburg veel te halen was uit de door Ed. Slanghen in zijn *Bijdragen tot de geschiedenis van het tegenwoordig Hertogdom Limburg* (1865) meedeelde Valkenburgsche rekeningen, aangehaald als: Slanghen.

De wapen- en geslachtkundige gegevens over de Heinsbergsche en Kleefsche Valkenborgers ontleende ik aan het artikel van Dr. E. J. Thomassen à Thuessink vander Hoop in het *Maandblad van het genealogisch-heraldisch Genootschap „De Nederlandsche Leeuw"* (1923).

Voor de reconstructie van het kasteel van Valkenburg bood J. v. d. Venne's *Beleg van Valkenburg door de Luikenaren in 1465* in deel LXII van de Publications (1926) meerdere gegevens

Afb. 32. Boerderij te Sibbe.

De afbeeldingen der Monumenten van Valkenburg en Omgeving zijn alle naar foto's en teekeningen van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg, met uitzondering van afb. 10 en 28.

OFFICIEELE BERICHTEN.

Ledenvergadering der Vereniging van Directeuren. Den 3den April 1929 hield, onder voorzitterschap van Dr. C. W. Lunsingh Scheurleer, de Vereniging van Directeuren van Nederlandsche Musea een ledenvergadering in het Ned. Hist. Scheepvaart-Museum te Amsterdam. Deze vergadering was belegd ter bespreking van het ontwerp-brandpolis, opgemaakt door de bekende commissie voor verzekering der Nederlandsche musea tegen brand- en andere schade. De voorzitter der commissie Dr. H. P. Coster, lichtte het ontwerp toe, en legde er den nadruk op, dat, hoe ook voor elk museum bijzondere clausules aan dit ontwerp zullen zijn toe te voegen, het voor de commissie de bedoeling is geweest, een ontwerp-polis aan te bieden, waarin tegenover zeer gunstige bepalingen een maximum van waarborgen verkregen is, zoodat het ontwerp als een veilige leidraad kan dienen voor museumdirecteuren bij het sluiten of hernieuwen hunner museum-polis. Aan het einde der discussie, welke over sommige punten alsnog werd gevoerd, onderstreepte Dr. Lunsingh Scheurleer nog eens de bedoeling, die de commissie met haar ontwerp heeft voorgehad, en bracht haar dank voor hare nauwgezette werkzaamheid, waar-

mee zij, zoo al niet aanstonds, op den duur zal blijken voor onze musea nuttig werk te hebben verricht.

De vergadering werd in den namiddag voortgezet door een bijeenkomst, waarin de heer Gordijn, Commandant der Amsterdamsche Brandweer, voor de leden een voordracht hield over het nemen van maatregelen tegen brand in openbare gebouwen. In zijn voordracht wees spreker er op, dat eenvoudige brandblusmiddelen, zooals een waterton met brandemmers, een slang op de waterleiding e.a. verre de voorkeur verdienen boven allerlei bluschapparaten, die de meeste menschen op het onverwachts bij brand niet weten te gebruiken. Een brandschel en een automatische brandmelder zijn de aanvullende middelen om de brandweer onmiddellijk ter plaatse te doen zijn. In 't bijzonder beval spreker nog den aanleg van z.g.n. sprinklers, welke op buizen der waterleiding geplaatst, bij brand automatisch water geven. De voordracht van den heer Gordijn vond een zeer aandachtig gehoor. De heer van Erven Dorens, die bij ontstentenis van den voorzitter, deze namiddagvergadering leidde, bracht den spreker hartelijk dank voor zijn belangrijke voordracht.

M. A. E.

BOEKBESPREKING.

Voorloopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst deel VII, de gemeente Amsterdam. Wij maken gebruik van het uitvoerig verslag, dat in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* is verschenen, dat we uit plaatsgebrek bekorten. De historische gegevens voor dit deel zijn door Dr. E. J. Haslinghuis bijeengebracht uit de topografische en historische literatuur over de stad Amsterdam waarbij Van Arkel en Weissman's „Noord-Hollandsche Oudheden” (1891—1905) een geschikt grondslag vormde. Aangezien de XVIIIe-eeuwsche bouwkunst in dit werk niet tot haar recht komt en de stelselmatige beschrijving van particuliere binnenhuizen, van schilderijen, van kerkzilver en liturgisch gerei e. d. buiten het werkplan der genoemde schrijvers viel, moest het materiaal der „Oudheden” aanmerkelijk worden uitgebreid. Voor de woonhuisgevels kon verder dankbaar gebruik worden gemaakt van een rapport in 1920 door den heer C. Visser aan de vereniging „Hendrick de Keyser” uitgebracht.

De aldus verzamelde stof bracht men voorloopig op schrift en bewerkte ze op de volgende wijze:

Nadat eene subcommissie voor de inventarisatie der monumenten van Amsterdam” was gevormd, bestaande uit de afdeellingsleden J. A. Frederiks, dr. C. Hofstede de Groot, mr. dr. J. C. Overvoorde, den voorzitter jhr. ir. B. W. F. van Riemsdijk, A. W. Weissman en dr. E. J. Haslinghuis, den secretaris, werden de belangrijkste gebouwen door deze commissie in haar geheel, of althans door eenige harer leden bezichtigd.

Het materiaal betreffende de woonhuisgevels, bracht men op steekkaarten, die zoo waren ingericht, dat zij zich gemakkelijk lieten schikken, zoowel naar de volgorde der straatnamen als chronologisch, alsook naar (althans de voornaamste) geveltypen.

De binnenhuizen werden voornamelijk door jhr. ir. G. C. Six te Amsterdam, die zijne medewerking daartoe welwillend verleende, opgenomen.

De schilderijen, zoowel die in particuliere woningen als in openbare gebouwen, kerken en gestichten van liefdadigheid, en inbegrepen de glasschilderingen, beschreef het lid dr. C. Hofstede de Groot.

De aldus bewerkte, d.w.z. stuk voor stuk gecorrigeerde en aangevulde fiches, vermeerderd met de nieuwe ter plaatse opgemaakte, en met eenige honderden potloodschetsjes, geteekend door den heer Van Riemsdijk, vormende tezamen het materiaal voor de beschrijving van ongeveer 4000 gevels, fragmenten, details en interieurs, werden nu gerangschikt in de alphabetische volgorde der straatnamen en de inhoud vervolgens in persklare redactie overgebracht door den hoofdcommies den heer F. A. J. Vermeulen en de assistente, mej. M. Kossman, nadat een terminologie voor de verschillende geveltypen was vastgesteld.

Voor de dateering der gevels van de Heeren- en de Keizersgracht bewees het bekende grachtboek van Philips goede diensten.

Tijdens het ter perse leggen van den tekst is het materiaal daarop stelselmatig gerangschikt naar de geveltypen.

Uit het hiervoor gezegde blijkt reeds, dat in dit bijzondere geval is afgeweken van het in de voorloopige lijsten gevolgde stelsel: dat in den tekst de woonhuisgevels in elke gemeente chronologisch worden gerangschikt met inachtneming van de typen en dat hierop de rubrieken „fragmenten en details”, „gevelsteenen”, „ankers”, „binnenarchitectuur”, elk weder met een schikking naar tijdsorde, plegen te volgen. Voor een aan oude gevels en fragmenten zoo rijke stad als Amsterdam zou zulk een indeeling te weinig overzichtelijk, de lijst dus voor den gewonen raadpleger onpractisch zijn.

Daarom zijn de gevels, fragmenten en details enz. tezamen genomen, gerangschikt naar de alphabetische orde der straatnamen, en

van een doorlopende cursieve nummering voorzien. Het historisch beginsel komt dan tot zijn recht in het achteraan geplaatste typologisch chronologisch overzicht, waar de gevels, aangeduid met het cursieve nummer, naar hun kenmerkende trekken zijn gegroepeerd en in elke groep naar tijdsorde geschikt.

Voor het overige is vastgehouden aan de gebruikelijke indeeling: verdedigingswerken; bruggen, sluizen, standbeelden en andere gedenkteekenen, kruisen, pompen, grensstenen, enz.; wereldlijke openbare gebouwen; kerkelijke gebouwen; gebouwen van liefdadigheid wetenschap en kunst; particuliere gebouwen; musea, particuliere verzamelingen, varia.

Volledigheidshalve zijn achter de monumenten der oude stad Amsterdam nog in het kort opgenomen die van de voor eenige jaren geannexeerde buitengemeenten welke reeds in het in 1921 verschenen eerste stuk waren behandeld. De tekst van 1921 is hiervoor op enkele punten bijgewerkt (Gemeentlandshuis te Oud-Diemen, raadhuis en toren van Ransdorp).

Behalve het reeds vermelde overzicht der gevels zijn achterin nog opgenomen eenige andere chronologische overzichten, registers van kunstenaars en ambachtslieden van geslachts- en persoonsnamen en van plaatsnamen.

Wat men van deze lijsten mag verwachten, is betrouwbaarheid van de historische gegevens en de dateeringen, volledigheid, en bruikbaarheid van de registers.

Het voorwoord herinnert er nog eens aan, dat het werk „voorloopig” is en er zal zeker aanleiding zijn, gelijk wij op een paar punten zelf ondervonden, te voldoen aan het verzoek der Rijkscommissie, die zich aanbeveelt voor verbeteringen.

Het is een heuglijk feit en geeft voldoening, dat thans een zoo belangrijk hoofdstuk in de Voorloopige Lijst voltooid voor ons ligt.

DE INRICHTING DER KLEINE MUSEA VAN OUDE KUNST IN ITALIË.

In het tweede deel der „Mededeelingen van het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome” (1922) werden in een afzonderlijke beknopte bijdrage door schrijver dezes enkele opmerkingen gemaakt betreffende de nieuwe inrichting der musea „Brera” te Milaan en „Uffizi” te Florence. De reorganisatie dezer beide groote musea is sedert gereed gekomen. Zij is over het algemeen geslaagd; wat de rangschikking der kunstwerken en de inrichting der zalen betreft uitstekend geslaagd zelfs. Minder gelukkig moet de in Italië vrij algemeen gevolgde stelregel genoemd worden, volgens welke de directies der openbare verzamelingen zoo lang mogelijk wachten vóórdat zij tot het herstellen van schilderijen overgaan. De beduchtheid, om bij eventueele beschadiging (of wat „men” daarvoor zal aanzien) aansprakelijk te worden gesteld, weerhoudt van ingrijpen. Is de herstelling eenmaal onvermijdelijk, dan moet in sommige gevallen een zoo „grondige” restaureering plaats vinden, dat het betrokken kunstwerk daardoor van zijn oorspronkelijkheid inboet. Het moet gezegd worden, dat de restaureering meestal met groote deskundigheid en prijzenswaardige toewijding geschiedt: men redt wat er te redden valt, maakt schoon, werkt bij; doch voorbehoedende werkzaamheden zouden stellig verkieslijker zijn geweest. Met dit voorbehoud — dat zoowel voor musea in groote als in kleine steden geldt — moeten de maatregelen, die in Italië zijn genomen om ook in kleinere centra de aanwezige kunstverzamelingen behoorlijk te huisvesten, in menig opzicht voorbeeldig worden genoemd.

De voorzieningen worden in menig geval bevorderd, soms zelfs uitgelokt, door bepaald gunstige plaatselijke omstandigheden: Ten eerste zijn er ook „in de provincie”, kunstwerken van goed gehalte meestal aanwezig; ten tweede zijn in de steden en stadjes geschikte localiteiten — hier in een oud raadhuis, daar in een monumentaal kloostergebouw — doorgaans beschikbaar. De kunstwerken vinden aldus een „waardig” onderdak en daarbij een omgeving, waarbij ze voortreffelijk passen. Er behoeft geen sfeer geschapen te worden; deze *is* er en men behoeft zich slechts af te vragen, hoe er partij van te trekken.

In sommige belangrijke steden, zooals te Parma en te Bologna, was het de Plaatselijke Academie van Schoone Kunsten, die zich het lot der kunstwerken aantrok. Directe aanleiding bestond daartoe na het tijdvak der Fransche overheersching, toen door secularisatie van kerken en gestichten een groot aantal schilderijen en beelden „vlot” raakten. In 1816 kwam er ook heel wat plundergoed uit Parijs terug en kon niet onbeheerd blijven. De Academie te Bologna deed reeds in 1808 met machtiging van den Senaat de schilderijen, waarvoor men geen andere bestemming had, in de ruime zalen van het ex-noviciaat der Jezuiten onderbrengen, waar de Pinacothek zich nog steeds bevindt (1).

Te Parma verkreeg de Academie in 1812 zeggenschap over de schilderijen der hertogelijke verzameling en over die welke het eigendom van opgeheven godshuizen en instellingen waren geweest. In 1835 werd besloten met de aanwezige doeken de nieuwgebouwde aula der Academie en een paar andere zalen te versieren; maar het werd 1855 tot men tot een behoorlijke inrichting daarvan overging. Zelfs toen werden de schilderijen voornamelijk als wandbedekking gebezigd, overeenkomstig de denkbeelden, die destijds werden gehuldigd. Eerst in de jaren 1893-'96 werd, onder leiding van Dr. Corrado Ricci, een meer doelmatige indeeling aangebracht,

(1) A. Guadagnini, R. Pinacoteca di Bologna. Catalogo, 1907. Inleiding.

Afb. 1. Zaal van het stedelijk museum (Raadhuis) te Prato verlicht door niet minder dan negen groote vensters.

waarbij ook met belichting rekening werd gehouden (1). De reorganisatie werd toen zeer bevredigend gevonden, doch wie thans de pinacothek te Parma bezoekt, zal haar zeker geen museum vinden, dat ingericht is volgens moderne begrippen.

Prijzenswaardig voorbeeld voor de conserveering der openbare stedelijke verzamelingen in Italië is al sedert negentig jaar de pinacothek van het „Museo Civico” te Vicenza. Reeds in 1838 besloot de gemeenteraad, dat de belangrijke schilderijen, uit opgeheven kerken en van elders afkomstig, bijeengebracht zouden worden in het paleis Chiericati, eigendom van de stad en een beroemd, indrukwekkend bouwwerk van Andrea Palladio. In 1855 waren de verschillende verzamelingen der gemeente aldaar volledig opgesteld en kon de inwijding plaats vinden. Er was langzaam, maar er was goed gewerkt. In andere steden bracht men in dezen zelfden tijd wel een dergelijke concentratie tot stand, doch nergens (bij mijn weten) werd zoo oordeelkundig te werk gegaan als te Vicenza, en nergens ook werd in verloop van tijd aan het onderhoud der verzamelde kunstschaten zoo nauwlettend de hand gehouden. De pinacothek te Vicenza was ook de eerste, die in 1910—'12 volgens moderne inzichten werd gereorganiseerd, waarbij een nieuwe schifting plaats vond en de opstelling der stukken aanmerkelijk werd verbeterd. De directie kreeg de geheele eerste verdieping van het monumentale paleis tot haar beschikking. Wie 334 schilderwerken over 17 meest goed verlichte zalen en vertrekken kan verdeelen en over de middelen voor behoorlijke „aankleding” beschikt, heeft de mogelijkheid iets goeds tot stand te brengen. Te Vicenza is van die mogelijkheid ook gebruik gemaakt, toen in de meeste andere steden van Noord-Italië met het pakhuissysteem

(2) Corrado Ricci, *La R. Galleria di Parma*. (Parma, 1896). Catalogus met uitvoerige inleiding.

nog niet was gebroken en een museum in de eerste plaats „als bergplaats” werd beschouwd (1).

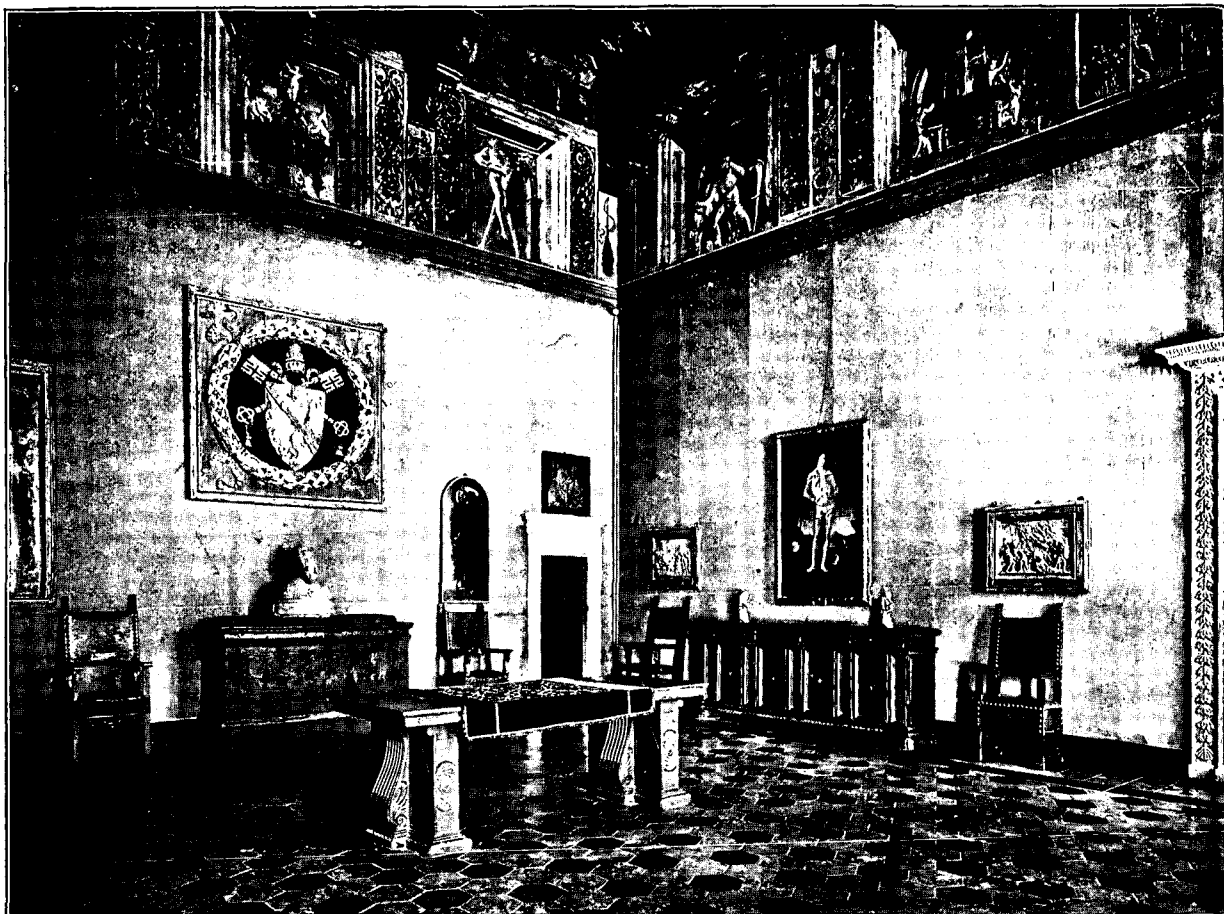
Te Treviso is de gemeentelijke verzameling van schilderijen door een nalatenschap pas in 1851 gevormd. Zij werd in 1874 en 1891 aanmerkelijk uitgebreid. De beschikbare localiteiten in het oude bibliotheeksgebouw lieten echter niet toe van deze pinacothek veel anders dan een opslagplaats te maken. Eerst na den oorlog verwierf de gemeente het paleis Zuccareda, een fraai gebouw uit de 16de eeuw, en besloot daar de schilderijen, die zich in stedelijk bezit bevinden, onder te brengen. In alle opzichten geschikt kan deze nieuwe woning niet worden genoemd, daar de verlichting van sommige vertrekken te wenschen overlaat, doch een goede verdeling en een bevredigende opstelling konden tenminste worden verkregen. In 1926 kwam de reorganisatie van deze belangrijke verzameling gereed. Een moeilijkheid moest daarbij worden overwonnen: Het gemeentebestuur wenschte, dat zou worden vastgehouden aan de oude indeeling volgens de herkomst der stukken, d. i. volgens de nalatenschappen. De Rijks-superintendentie, die krachtens de wet van 1909 het toezicht heeft over *alle* kunstverzamelingen, verlangde een logische rangschikking, volgens scholen en naar tijdsorde, met bevoegdheid aan de directie te verleen, om minder belangrijke stukken naar het depôt te verwijzen, ten einde een goed gehalte te verzekeren en overlading te voorkomen. Gelukkig heeft de Venetiaansche Superintendentie na eenige ruzie haar wil kunnen doordrijven (2).

Na den oorlog heeft men ook elders in Italië de hand aan het werk geslagen. Wat Toskane aangaat, is het te Siena bij den pakhuis-toestand uit de vorige eeuw het langst gebleven en ook hier is een Academie van Schoone Kunsten voor de bestending daarvan verantwoordelijk. Van verwaarloozing der provinciale en stedelijke pinacothek kon men eigenlijk niet spreken, maar het conserveeren werd tot „bewaren” beperkt, zonder dat met eischen van zaalindeeling of belichting meer dan terloops rekening werd gehouden. Daardoor bleef de geheele belangrijke „galleria” wat groezelig en naargeestig van voorkomen. Tusschen de vele goede stukken hangt nog steeds allerlei rommel. De toeschrijvingen zijn niet alle betrouwbaar. Een catalogus ontbreekt.

Het voornemen bestaat evenwel de geheele pinacothek naar geschikter localiteiten over te brengen en wel in twee belendende monumentale paleizen: Buonsignori en Brigidi. De provincie bekostigt de nieuwe inrichting van 't complex dezer gebouwen, doch is die inrichting voltooid, dan zal het geheele nieuwe museum, met inventaris en al, aan den Staat in beheer worden overgedragen. Een reorganisatie zal dan niet uitblijven en het is te verwachten, dat men daarbij ook hier met overleg en deskundigheid zal te werk gaan (3).

Een frissche wind waait er bijna overal, waar de „comune” zelf de zorg voor de haar toebehoorende kunstschaten ter hand neemt. Locale trots moge daarbij in het spel zijn, of zelfs de drijfveer wezen, het resultaat is steeds bevredigend en in sommige gevallen zelfs verrassend. Te Prato werd een verdieping van het middel-eeuwsche raadhuis als museum ingericht. Met oordeel werden de kunstwerken over twee monumentale zalen en enkele kleinere vertrekken verdeeld. Bij de aankleding werd soberheid betracht. De reorganisatie werd hier opgedragen aan den inspecteur Roberto Papini, die te Rome eenigen tijd onder den superintendent Federico Hermanin had gewerkt, en die van hetgeen hij door dezen in het Palazzo Venezia tot stand had zien brengen, op uitnemende wijze partij heeft weten te trekken. „Van den goeden boom komen goede vruchten.” Eén enkele blik op de hierbij gevoegde

(1) De gegevens over Vicenza zijn ontleend aan den zeer goeden catalogus der pinacothek, in 1912 anoniem verschenen. (2) De gegevens over Treviso zijn ontleend aan een artikel van L. Coletti in „Bollettino d'Arte del Ministero della Pubblica Istruzione”, V bl. 468-479 (April 1927). (3) Een bericht in de dagbladen van 12 Oct. 1928 kondigde de overbrenging als aanstaande aan.

Afb. 2, Zaal van het museum van Palazzo Venezia te Rome (appartement van paus Paulus II).
Bespanning en tegelvloer zijn sedert gewijzigd.

eerste afbeelding is voldoende om te doen zien, naar welke criteria Papini te Prato is te werk gegaan. Hij was bovendien geschoold door het bezoeken van buitenlandse musea. Zijn wijze van zaalinrichting is er een van gezonde aanpassing. In de kleinere vertrekken heeft hij, tengevolge van plaatsgebrek, volte niet geheel kunnen vermijden. Ook dit stedelijk museum werd een model voor andere.

Te Pisa had men voor het museum van ouds de beschikking over het gewezen klooster van St. Franciscus, met goede zalen, ofschoon deels te smal. Een voordeel was, dat hier ook in twee zeer breede gangen schilderijen konden worden opgehangen, welke gangen zelfs door een weinig kostbare verbouwing van bovenlicht konden worden voorzien. De expositie moest hier met geringe middelen geschieden. Voor wandbekleding was geen geld beschikbaar en de muren werden eenvoudig in een neutrale kleur gesaust. De primitieve „aankleding” biedt echter in een geval als dit geen geringe voordeelen! De schikking der kunstwerken geschiedde ook hier met overleg, maar ook hier diende met de ruimte gewoerd te worden, zoodat over het algemeen de stukken te dicht op elkaar hangen. Het plaatselijk patriottisme brengt overal mee, dat men er op gesteld is *alles* te toonen, wat men bezit en in de veelheid een kinderlijk behagen scheidt. En niet iedere superintendentie maakt van hare bevoegdheden een zoo „tyranniek” gebruik als die van Venetië! In

Toscane beperken zich de rijksambtenaren tot het houden van „toezicht”, zooals de wet dat voorschrijft.

In het welvarende Lucca heeft men voor het beheer van de stedelijke pinacothek een bevoegd directeur kunnen aanstellen. De verzameling is uitstekend in orde. Te Arezzo bevindt de „Pinacoteca Comunale” zich sinds 1893 in het paleis Barbolani da Montauto (Fraternita dei Laici), waar zij tien zalen omvat. Deze zijn goed verlicht, maar de inrichting is voor verbetering en „moderniseering” nog alleszins vatbaar. De pinacothek is onder één directie vereenigd met het rijke „Museo della Confraternita dei Laici” (verzameling van oudheden), reeds in 1822 gesticht.

Prachtig werk heeft de superintendentie van de Marken te Urbino verricht. Het rijksmuseum aldaar, de „Galleria Nazionale delle Marche” is wel niet klein, en heeft ook heel wat meer intrinsieke beteekenis dan een „museo civico”, maar het vertoont toch het type eener *locale* verzameling van oude kunst. 't Is echter een verzameling van den eersten rang en de wijze, waarop zij is gehuisvest, mag voorbeeldig worden genoemd (afb. 3). Ondergebracht in het historisch paleis, dat Federico II da Montefeltro voor zich liet optrekken, bevinden de kunstwerken zich in een omgeving, suggestief als geen andere. De inrichting is van de grootste soberheid, de rangschikking bij uitstek smaakvol en doelmatig, de verlichting daarbij uitmuntend. Het gaat hier om een museum-schepping of herschepping, die den superintendent Luigi Serra de grootste eer aandoet (1).

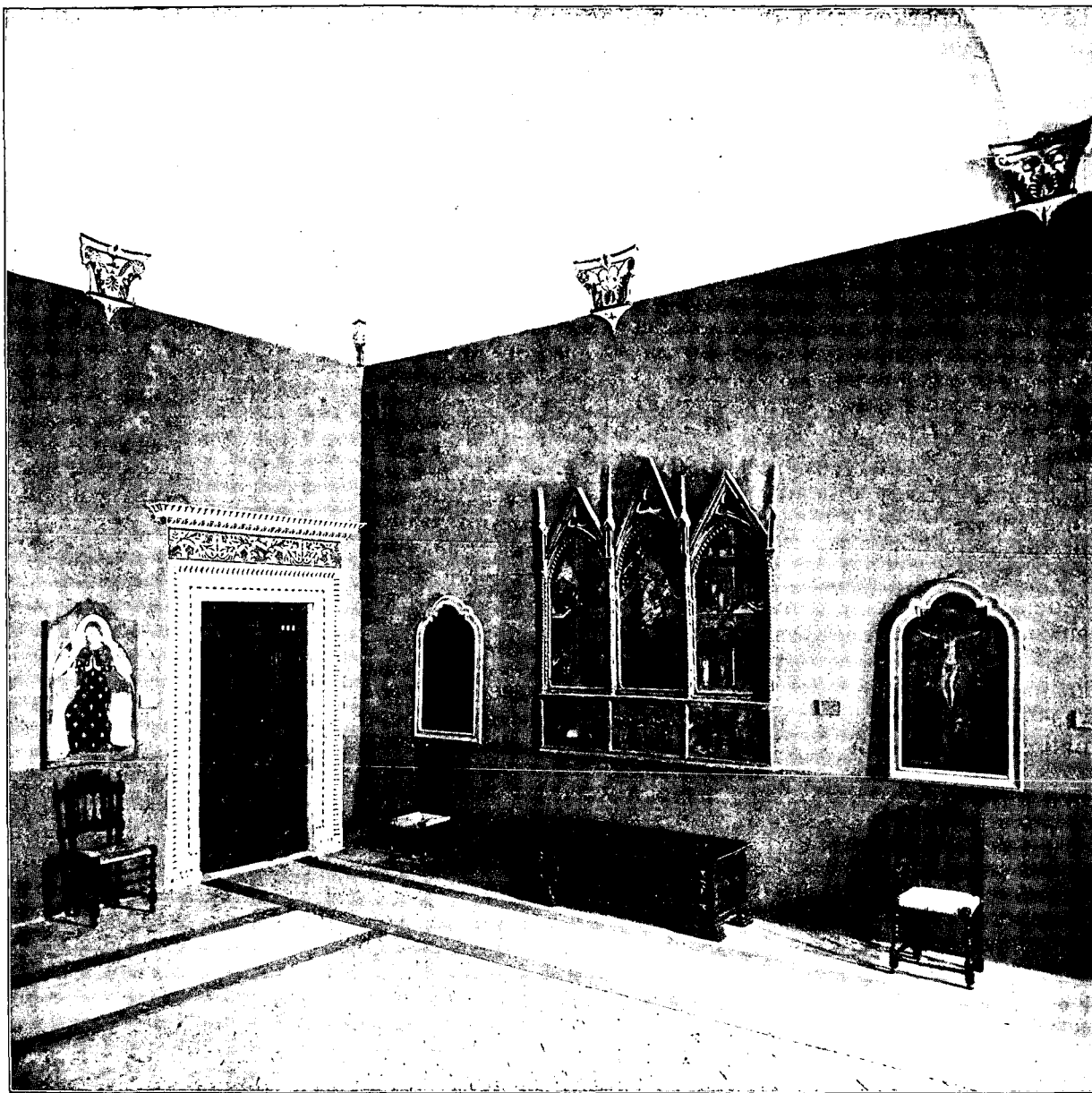
Het werk van dezen organisator heeft zich ook uitgestrekt over de eigenlijke stedelijke verzamelingen in het gebied, waarover hij aangesteld is. De Marken tellen 23 „musei civici”, waarvan wij de voornaamste willen vermelden.

De hoofdstad, Ancona, heeft haar stedelijke pinacothek, gevormd in 1884, en in 1919 door de zorgen der superintendentie opnieuw ingericht (2). Met de lokalen was men echter niet tevreden, zoodat onlangs tot de overbrenging naar het voormalig klooster van „San Francesco alle Scale” werd besloten.

Ascoli Piceno bezit zoowel een stedelijk museum van oudheden als een stedelijke pinacothek. Het eerstgenoemde is in het voormalig „Palazzo del Capitano del Popolo” zeer goed ondergebracht. De pinacothek, die in 1861 werd opgericht, heeft in twaalf zalen van het ruime, zeventiende-eeuwsche raadhuis een waardig onderdak gevonden. Ook hier werd een moderniseering, na deugdelijke schifting der kunstwerken door de superintendentie, in 1919 voltooid (3). Te Fabriano werd de „Galleria Comunale”, verzameling van uitstekend gehalte, in 1862 gevormd en sedert geleidelijk uitgebreid. Een nieuwe inrichting werd hier in 1920 tot stand gebracht en een goede catalogus verscheen. De oude kustplaatsjes Fano en Pesaro bezitten respectievelijk sedert 1915 en 1920 elk hun stedelijk museum. Te Loreto werd het „Museo della Santa Casa”, eigendom der gemeente, in 1919 door de superintendentie gereorganiseerd. De „Galleria Comunale” van Camerino, die van 1903 dagteekent, is in de oude kerk der Annunziata ondergebracht. Ook onder de hier niet vermelde kleinere stedelijke collecties zijn er verscheidene, die kunstwerken van beteekenis bezitten en de huisvesting laat, een enkele uitzondering daargelaten, niet te wenschen over.

Een goed denkbeeld van Comm. Luigi Serra was het, om in het door hem geredigeerde tijdschrift „Rassegna Marchegiana” beknopte rapporten over de verschillende locale musea op te nemen. Van de meeste werd zelfs een catalogus geredigeerd en openbaar gemaakt. Ten slotte werd in 1928 deze geheele collectie van nuttige catalogi in een flink deel van 329 blz. met 80 afbeeldingen herdrukt (4).

(1) Luigi Serra: Il Palazzo Ducale di Urbino e la Galleria Nazionale delle Marche. Milano z.j. Dezelfde: Bollettino d'Arte del Ministero della Pubblica Istruzione V (November 1918). (2) Bollettino d'Arte del Ministero della Pubblica Istruzione VII (Januari—April 1920). (3) Bollettino d'Arte Januari—April 1919). (4) Luigi Serra: Le Gallerie Comunali delle Marche. Rome z.j. Een dergelijke poging tot collectieve catalogiseering werd reeds

Afb. 3. Vertrek in het museum (hertogelijk paleis) te Urbino, „Galleria nazionale delle Marche”.

Het geschetste voorbeeld is zeker navolgenswaardig en het zou m. i. overweging verdienen, als de bestuurders der stedelijke musea en oudheidkamers in Nederland, in het „Jaarboek van den Oudheidkundigen Bond”, na overleg met de Redactie, een korte geschiedenis der aan hun toevertrouwde verzameling met een sommaire catalogus het licht deden zien. Een bepaald type dient dan te worden gekozen en als model aanbevolen. De publicatie der gezamenlijke catalogi zou eventueel later overwogen kunnen worden. In elk geval zou men bevinden het gemeentelijk

in 1906 gedaan door G. Bernardini: „Le Gallerie Comunali dell’Umbria”, in het Bolletino Ufficiale del Ministero della P. I. Supplement bij dat jaar.

kunstbezit beter bekend en gewaardeerd, zelfs meer „toegankelijk” te hebben gemaakt. Zelfs al zouden maar enkele museum-besturen aan de roepstem gehoor geven, dan zou er reeds veel gewonnen zijn. De omstandigheid, dat het wel niemand voldoening kan schenken de collectie onder zijn beheer „obscuur” te houden, zal er zeker toe bijdragen, dat geen plaatselijke collectie voor de andere zal willen achterblijven, zich daarmee een brevet van onbenulligheid uitreikend. Bij verzamelingen, waarvan reeds een catalogus bestaat (Boymans, Lakenhal, Middelburg, enz.), kan aan 't slot van het historisch overzicht daarnaar worden verwezen.

Wanneer van musea in Romagna en Emilia gesproken wordt, denkt men, behalve aan de hoofdstad Bologna (waarvan reeds sprake was), in de eerste plaats aan Ravenna. Daar zijn de verwachtingen, zoo ergens, hoog gespannen, doch daar juist wordt men deerlijk teleurgesteld. De zorg voor de monumenten en kunstwerken te Ravenna is opgedragen aan een bijzonder bureau („ufficio staccato”, zooals het ook officieel genoemd wordt), dat wel ondergeschikt is aan de superintendentie, die te Bologna zetelt, doch waaraan bij het nemen van maatregelen, en in het algemeen bij beleid, een aanmerkelijke zelfstandigheid is toegekend. Bovendien is te Ravenna het museum van schoone kunsten van een Academie afhankelijk, en geharrewar met het bestuur daarvan heeft de rijks-ambtenaren niet bepaald aangemoedigd, om te trachten hier hun wil door te zetten. Zij lieten Ravenna gaarne aan zijn illuster lot over. Het gevolg was, dat er in het plaatselijk museum een wat zonderling mengelmoes ontstond, dat door opneming van niet al te verdienstelijk modern schilderwerk nóg heterogener werd. Men verlaat het luguber, stemmingloos gebouw zoo spoedig mogelijk.

Van andere stedelijke musea in dit gebied kan gelukkig meer goeds, zelfs veel goeds worden gezegd. Hier kan de superintendentie meer haar gezag doen gelden. Te Faenza kwam de nieuwe inrichting al in 1921 gereed, doch werd in de laatste jaren nog aanmerkelijk verbeterd. Het museum, gesticht in 1866, is in een oud klooster ondergebracht. Een hooge, overwelfde middenzaal, vermoedelijk het vroegere reeffer, bleek zeer geschikt om de groote doeken uit opgeheven kerken te ontvangen. De architectuur is sober. Bovenlicht kon worden aangebracht, al was het niet op de allergunstigste wijze (afb. 4). De verwarming echter is hoogst primitief!

Voorts waren eenige aardige, kleinere vertrekken van kloosterachtig voorkomen beschikbaar. Hier werd onlangs een stofbespanning in zachte tinten boven een lage lambriseering aangebracht. De vlakke zolderingen bleven wit gekalkt. De vloeren bestaan uit dofroode tegels, die zoo goed als geen reflex-licht veroorzaken. In de ruimten heerscht een rustige en aangename stemming. Van volte kan niet gesproken worden (zie afb. 5). In een bijzonder achterzaaltje met grijs geverfde wanden en één venster zijn de „stranieri” (waaronder een prachtige „Judith” van Lan Lijs, vroeger aan Tiepolo toegeschreven) bijeengebracht. De „aankleeding” van alle deze ruimten is geschied met wat antieke meubels, een oude hemelglobe; ernstig en smaakvol.

Te Forlì werd de stedelijke pinacothek in 1838 gesticht en ondergebracht in het statige „Palazzo degli Studi”, dat van 1713 dagteekent. In hetzelfde gebouw zijn de stedelijke „Biblioteca Saffi” en het Archeologisch Museum gehuisvest. De pinacothek beslaat er drie, bij elkander aansluitende, flinke zalen, die in T-vorm gerangschikt zijn. Door hooge vensters valt een overvloedig licht. De decoratie van „stucco” is de oorspronkelijke: van een wat koude, ongenaakbare plechtstatigheid; doch juist doordat de versiering zoo koel is en afgemeten, is zij (gegeven de overwelfde ruimten) niet hinderlijk. De groote schilderijen komen hier goed tot hun recht.

De reeks kleinere vertrekken van het museum zijn voor een deel heel wat minder gunstig van ligging en van belichting. Het best is nog de z.g. „Sala dei Mo-

Afb. 4. Stedelijke pinacothek te Faenza; hoofdzaal.

numenti" met haar gemengde inventaris (zie afb. 7). Van andere kamers was niet veel te maken, ook al werden de kunstwerken zoo goed mogelijk gerangschikt en werd ook hier overlading der wanden op de meest loffelijke manier vermeden. De eer der reorganisatie van de pinacotheken te Faenza en te Forlì komt toe aan Fr. Malaguzzi Valeri, onlangs overleden.

Het stedelijk museum te Rimini, eveneens in een nieuw gebouw gevestigd, werd kort geleden gemoderniseerd en heropend. Schrijver dezes heeft het nog niet kunnen bezoeken, doch over de inrichting veel goeds vernomen.

In Umbrië is de pinacothek te Perugia sedert 1879 in de ruime zalen van het monumentale raadhuus ondergebracht, wel allermint modern, doch over het geheel genomen wel op een aannemelijke wijze ingericht. Helaas heeft men hier echter vele schilderijen in gangen moeten ophangen, waar zij maar onvoldoende licht ontvangen. 't Dient echter gezegd, dat de voornaamste werken in de hoofdzaalen goed te bezichtigen zijn. Boeiend kon dit museum, door zekere eentonigheid, welke de plaatselijke school nu eenmaal kenmerkt, onmogelijk worden. Sedert 1923 is in de opstelling geen wijziging gebracht.

Aantrekkelijker zijn de musea in sommige kleinere stadjes van deze landstreek, zooals die te Assisi, te Gubbio, te Nocera, of te Spello, welke musea door hun gehalte bovendien wezenlijk belangwekkend mogen worden genoemd. In hun natuurlijke omgeving komen daar de kunstwerken op eigenaardige wijze tot hun recht, zonder dat van de opstelling heel veel werk behoefde te worden gemaakt. Te Foligno werd de stedelijke verzameling onlangs naar het gerestaureerde Palazzo

Afb. 5. Stedelijke pinacothek te Faenza; een der kleinere zalen.

Trinci verplaatst. Te Spoleto heeft men zijn best gedaan om van een paar salons in het stadhuis een presentabel museum te maken; het staat echter reeds vast, dat de collectie naar het oude hertogelijk kasteel zal worden overgebracht, dat tegenwoordig als gevangenis een nog al te onwaardige bestemming heeft. Te Montefalco had men een betere mogelijkheid, doordat de oude, goed verlichte kerk van St. Franciscus (gotische basiliek van één schip), met aanwezige fresco's en al, tot museum werd ingericht. Men heeft daarbij gepoogd het kerkelijk karakter eenigszins te handhaven.

In Latium kent men schier geen gemeentelijke musea. Viterbo bezit een stedelijke verzameling, die evenals die te Montefalco in een gewezen kerk (die van Santa Maria della Verità) werd opgesteld: een interessant allegaartje, dat men onmogelijk beter tot zijn recht kad kunnen doen komen. Het museum te Tivoli, bij de water-vallen, is een kunstmatige schepping en feitelijk niet anders dan een depôt van de Galleria Nazionale te Rome. Velletri heeft zoowel een bisschoppelijk als een stedelijk museum, beide goed ingericht.

In Zuid-Italië bevatten de stedelijke verzamelingen meest oudheden, die, hier beter en daar slechter, hier overzichtelijk, daar rommelig, zijn gerangschikt. Het organiseeren bepaalde zich meestal tot een aanpassen bij de beschikbare ruimten. Soms is die aanpassing redelijk wel geslaagd, doch van moderniseering kan niet worden gesproken. De volgende aantekeningen mogen volstaan:

Aquila, hoofdstad der Abruzzen, bezit, behalve een belangrijk kapittel-museum, een „museo Aquilano” in het raadhuys. In den binnenhof en langs de monu-

Afb. 6. Stedelijk museum te Forli; een der drie hoofdzalen.

mentale trap is een archeologische verzameling opgesteld (ingemetselde inscripties, enz.), terwijl in enkele ruime zalen een verzameling schilderwerk, voor 't meerendeel uit het tijdvak van middeleeuwen en vroegrenaissance, is tentoongesteld. De inauguratie vond in 1908 plaats, doch de inrichting werd eerst in 1925 voltooid.

Teramo heeft sedert 1895 een klein museum, dat eveneens in het „Palazzo Comunale” is ondergebracht; Foggia alleen een weinig omvangrijke collectie antiek vaatwerk, die in de lokalen der stedelijke bibliotheek wordt bewaard. Ook elders bleek de gemeentelijke boekerij de voor de hand liggende instelling om er oudheden en enkele schilderijen doelmatig te conserveeren; te Barletta en te Cosenza moest men zich echter met een paar bovenzalen der stadsschouwburg tevreden stellen. In laatstgenoemd plaatsje wordt overbrenging der weinige kunstschaten naar het buiten de kom der gemeente gelegen „Castello” overwogen. Te Brindisi is de toestand evenmin bevredigend, wijl hier het stedelijk museum van oudheden in de gewezen kerk van San Giovanni al Sepolero is ondergebracht en in die weinig geschikte localiteit werkelijk „begraven” is. Schuld der onpractische huisvesting was het, dat enkele jaren geleden de geheele verzameling gouden munten uit de primitieve vitrine ontvreemd werd! Te Reggio Calabria bevinden de stedelijke oudheden en enkele schilderijen zich „tijdelijk” in 't gebouw der technische middelbare school.

Op Sicilië bezit vooral Catania een „museo civico”, dat de moeite waard is. De verzamelingen, waaruit het bestaat werden in 1866 aan de gemeente overgedragen en ondergebracht in eenige zalen van het klooster van San Niccolò, het grootste convent ter wereld na dat van Mafra in Portugal. Behalve belangrijke oudheden uit den Grieksch-Romeinschen tijd, ziet men hier een mooie middeleeuwsche kunst-

Afb. 7. Stedelijk museum te Forlì; „Sala dei Monumenti”.

verzameling, terwijl twee zalen met schilderijen zijn gevuld, die van ouds eigendom van de stad waren. Een groote, oude bibliotheek is annex.

Te Girgenti was voor het bewaren der oudheden en kunstwerken, die aan de gemeente toebehooren, een zaal in het voormalig Dominicaner-klooster beschikbaar, doch de ruimte is veel te klein en het museum maakt een verwaarloosden indruk. Zeer belangrijk is het ook niet, want bijkans alle opgegraven voorwerpen worden door de Superintendentie, die te Palermo zetelt, naar het groote Rijksmuseum aldaar overgebracht.

Op Sardinië zou men geen gemeentelijke kunstverzamelingen van beteekenis verwachten en toch is er een: de „Quadreria Comunale” te Sassari, gevormd in 1877. Zij telt een 300-tal schilderstukken, die in het „Palazzo degli Asinari” (raadhuis) doelmatig en met zorg zijn opgesteld. Cagliari heeft een rijksmuseum.

Bovenstaand overzicht maakt geenszins aanspraak op volledigheid en het zou ook geen nut of zin hebben om op deze plaats alle de stedelijke musea van Italië te bespreken. Het zijn er ruim 200! Daarbij komen nog veertien provinciale verzamelingen (1).

Bij dit overzicht werd ook geen melding gemaakt van de bescheidene maar soms gewichtige verzamelingen, die in enkele kleine, zelfs afgelegen, oorden bij een

1) Over al deze collecties vindt men beknopte aantekeningen in Francesco Pellati: *I musei e le gallerie d'Italia, notizie storiche e descrittive*. Roma 1922.

kathedraal, kapittelkerk, seminarie of klooster zijn ingericht. Dat zijn er bij benadering 40. In sommige gevallen is de inrichting dezer kerkelijke musea voortreffelijk en de toewijding, waarmede de conserveering wordt betracht, te meer opmerkelijk, wijl zij omgekeerd evenredig is met het aantal bezoekers. Anagni en Pienza leveren hiervan goede en typische voorbeelden. Ook Atri en Empoli, mogen naast Orvieto, met eere worden genoemd. Door de kerkelijke overheden wordt deze zorg voor kerkelijke, buiten gebruik gestelde voorwerpen steeds hóóg gewaardeerd. De samenwerking met de wereldlijke autoriteiten is daarbij perfect: Zoowel te Anagni als te Pienza b.v. is de kanuniek, die het dom-museum beheert, tevens rijks-inspecteur der oudheden en kunstschaten in het betrokken district. Door het verlenen van kerkelijke en wereldlijke bevoegdheden aan één persoon is ook elders de zorg voor de monumenten verzekerd.

Verder wordt er nogmaals op gewezen, dat de omvangrijke gemeentelijke musea in groote steden als Venetië, Genua, Milaan en Rome buiten het voor dit overzicht gekozen bestek vallen.

Zooals men uit het bovenstaande gezien heeft, is in de meeste gevallen de reorganisatie der locale collecties te danken aan het initiatief der plaatselijke autoriteiten of der superintendenties. Zij wordt niet van Rome uit gecommandeerd. De genomen maatregelen zijn dus ook niet over het geheele land uniform: Het groote voordeel hiervan is, dat de musea bij de plaatselijke omgeving blijven aangepast, ook daar waar de bereikte resultaten niet in ieder opzicht bevredigend waren. Hierbij komt, dat men zich allerwege naar de mogelijkheden, die de uiteenlopende localiteiten boden, heeft moeten richten en niet zelden van den nood een deugd diende te maken.

Eén ding blijkt echter duidelijk: waar in Italië de zin voor goede zorg der kunstschaten aanwezig is (de *liefde* daarvoor ontbreekt *nooit*), daar uit zich deze met een toewijding die, wanneer de omstandigheden wat gunstig zijn, wonderen weet te verrichten. Wee alleen, als de sleur eener verwelkte Academie een maffe atmosfeer bestendigt en het initiatief belemmert of bluscht!

Doch al gaat het initiatief van de gewestelijke centra en niet van Rome uit, Rome onthoudt haar waardeering niet. Het is vooral de tegenwoordige fascistische regering, die maatregelen tot verzorging en opleving allerwege aanmoedigt.

Al denkt men dus niet aan een gelijkvormige inrichting naar eensluitende voorschriften, wél denkt men aan het van staatswege doen drukken van gelijkvormige catalogi voor *alle* musea. Wat de musea van oudheden en de pinacotheken betreft is het meest doelmatige type reeds vastgesteld. Allereerst wil men met het publiceeren van een „corpus catalogorum” der *staatsverzamelingen* beginnen; doch het ligt wel degelijk in de bedoeling dat daarna ook de *gemeentelijke* collecties aan de beurt komen. De kerkelijke autoriteiten blijven in dezen vrij te doen en te laten wat zij willen.

DE RAZERNIJ OF DOLHUISVROUW.

Het meer dan levensgrootte beeld van een krankzinnige vrouw, die zich, vrijwel geheel naakt, met slechts een doek los geslagen om de lenden en over het linker been, in half zittende houding met beide handen aan de haren trekt, met een geheel verwrongen gezicht en geopenden mond, waarin de dikke tong zichtbaar is, de Razernij of Dolhuisvrouw, is in den loop der jaren aan verschillende meesters toegeschreven geworden. Niet alleen de figuur zelf, maar ook de vier verschillende koppen van krankzinnigen, die ieder aan een zijde van het voetstuk als uit een raampje grijzen, hebben steeds een sterken indruk gemaakt op allen, die het beeld bestudeerden. Maar het is hen niet gelukt uit den stijl te weten te komen wie toch wel de meester van zulk een krachtig en expressief werk is geweest.

Reeds in het Bulletin van den N. O. B. (1) heeft Dr. A. Pit het beeld besproken en het „gruwelijk-prachtig realisme” geprezen. Pit had het werk in zijn kracht erkend en het een waardige plaats in het Rijksmuseum gegeven. Eigendom van de gemeente Amsterdam, was het afkomstig van de binnenplaats van het vroegere „Dolhuys”. De prent van Jacob van Meurs, die Commelin in het vierde boek van zijn Beschrijving van Amsterdam afbeeldt, toont het ons ter plaatse. Vooral de strenge, eenvoudige profielen van het voetstuk gaven Pit aanleiding om het beeld, zoo het niet reeds bij de uitbreiding van het gesticht in 1591 was geplaatst, toch niet al te ver in de 17de eeuw te dateeren. Vervolgens noemde hij den naam van Hendrick de Keyser, zonder zich aan een toeschrijving te wagen, en wees er op dat het voetstuk overeenkomst vertoont met dat van den Erasmus te Rotterdam.

Toen wijlen A. W. Weissman kort na 1900 zijn overzicht van het beeldhouwwerk in „Amsterdam in de 17de eeuw” (2) schreef, en daarbij ook zijn aandacht aan de Razernij wijdde, achtte hij het beeld vermoedelijk in het laatst der 16de eeuw gemaakt, maar De Keyser's manier vertoonde het volgens hem niet.

In den Catalogus van de Beeldhouwwerken van het Nederlandsch museum van Geschiedenis en Kunst, Rijksmuseum, te Amsterdam (3), heeft Dr. Pit vervolgens het werk gedateerd „omstreeks 1600 en niet vóór 1591”. Van het noemen van een meestersnaam of meestersrichting heeft hij zich daar onthouden.

Wijlen Prof. Jhr. Dr. J. Six heeft, in zijn bekende verhandeling over de beeldhouwwerken van Hendrick de Keyser, die is toegevoegd aan het Jaarverslag van het K. O. G. van 1910, de „Dolheyt” aan dien meester toegeschreven. Uit Commelin's beschrijving van Amsterdam (4) besluit hij, dat het beeld van de verfraaiing van het gesticht in 1615 kan dagteekenen (5) en hij meent dat ook uit stylistisch oogpunt dit „meesterwerk” beter in het jaar 1615 of 1617 past dan in 1591, toen De Keyser pas begon als helper van Bloemaert, en er ook aan de gebouwen van het „Dolhuys” is gewerkt. De overeenstemming, maar ook de sterkere uitbeeldingskracht brachten Six er toe in het relief van het Spinhuis een vroeg werk, in de Dolhuisvrouw een werk van 1615 of nog liever 1617 te zien. Invloed van Rubens achtte hij hier aanwezig, en hij noemt even den naam van „Jean de Boulogne”, of Giovanni da Bologna, ja gaat zelfs een oogenblik terug tot den Laokoon. Niet zonder reden echter, want een werk, aangehaald als „den Laocoon”, vinden wij in het testament van de weduwe van Hendrick de Keyser vermeld. Het is vermoedelijk een copie door De Keyser zelf gemaakt, waarvan de invloed op de „Dolheyt” merkbaar is, in de houding van de vrouw, die in enkele opzichten het spiegelbeeld is van den Laokoon.

(1) I (1899—1900) blz. 151. (2) 3 blz. 91. (3) 2de druk 1915. (4) IV blz. 150—152. (5) „In 1615 is 't ghetal van de Dolhuyskens tot XXVIII toe vermeerdert, de wooninghen en de Galderij herbouwt, ten aanzien van fraayheit ende timmeragie merkelijk verbeterd.” enz.

Afb. 1. De „Razernij”, Rijksmuseum, Amsterdam.

lang de gelegenheid hebben gehad om de Razernij te vergelijken met de terracotta ontwerpen van Quellinus voor het Stadhuis, die immers in dezelfde zaal van het Rijksmuseum waren ondergebracht, tot toeschrijving aan Quellinus d. O. zijn gekomen.

Ik wil na deze nieuwste toeschrijving het beeld weer voor de Noordelijke Nederlanden terugwinnen en wel voor De Keyser en zijn werkplaats. Er is namelijk in die werkplaats een bekwaam beeldhouwersknecht, die tot nu toe vrijwel onopgemerkt is gebleven, al is ook zijn naam wel genoemd geworden. Het is Geraert of Gerrit Lambertsz of Lambertsen.

Bekend is de brief van den „Reuse-Rederycker” Ridder Theodorus Rodenburg aan den koning van Denemarken, voor wien hij — in verband met zijn opdracht om verschillende industrieën enz. naar dat land over te brengen — in 1619 een bezoek aan de werkplaats van De Keyser heeft gebracht, maar de mogelijkheid dat werk, dat aan De Keyser wordt toegeschreven, of waarover men om afwijkende trekken twijfelt, door den bekwamen knecht Geraert Lambertsz zou zijn uitgevoerd, daarop is nog niet in het bijzonder gelet. En toch meen ik dat dit een kwestie van beteekenis is. Laten wij eerst den brief van Ridder Rodenburg aan koning Christiaan IV, die bewaard is gebleven in een serie Memoriën van Rodenburg's hand lezen (2). Boven

Prof. Dr. A. E. Brinckmann (1) heeft onlangs het beeld toegeschreven aan een beeldhouwer uit den Rubenskring; hij beschouwt het dus als Zuid-Nederlandsch werk in Noord-Nederland gemaakt, zooals ook het beeldhouwwerk van Artus Quellinus de Oude voor het Stadhuis van Van Campen. En hij komt ten slotte er toe, vol bewondering voor de „Dolheyt of Razernij”, den naam van Artus Quellinus d. O. of diens atelier te noemen. Ook bespreekt hij de toeschrijving aan De Keyser door Six en deelt mede dat hij een brief van Six heeft, waarin deze hem de mogelijkheid van een dateering na 1621, na De Keyser's dood dus, toegeeft. Het is immers niet bekend in welk jaar het beeld op het binnenplein van het „Dolhuys” opgesteld is geworden. Vooral den invloed van studies naar krankzinnigen door Rubens acht hij groot.

Tegen deze toeschrijving zijn m. i. twee of eigenlijk drie groote bezwaren. 1°. De overeenkomst van de profileering van het voetstuk met dat van den Erasmus te Rotterdam. 2°. Artus Quellinus d. O. is pas geboren in 1609, is in 1640 nog in Rome en zet zich in datzelfde jaar in Antwerpen neer. Eerst omstreeks 1650 zien wij hem aan het Amsterdamsche stadhuis werken. Hiermede wordt het beeld wel wat heel laat gedateerd. 3°. Komt het mij zeer vreemd voor dat noch Six, noch Pit, die toch jaren

(1) Handbuch der Kunstwissenschaft, Barockskulptur, blz. 299. (2) „Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap Utrecht”, deel 23, blz. 231. Zie ook Oud-Holland 1884, Brederoo-album blz. 91.

den brief staat: „Geraert Lambertsen, beeldthouwer”. Dan volgt: „t' Amsterdam zijnde, heb ick wesen besichtigen het werkhuis van Mr. Hendrick, die besondere beelden en figuren voor u ko. mat. gemaect heeft en nog onderhanden heeft, so hy seyden. Welcke beelden en figuren alle ghehouden (1) zijn door een van zijn princepaelste knechts, ghe-naemt Geraert Lambertsen; en ick, met hem sprekende, bemerkten wel uyt zijn reden, dat hij van resolutie was om hem van Hollandt na Denemarcken te transporteren, als hij versekert (was, dat hij) in u ko. mats. wercken ghebruyekt mocht werden. Ick heb daer zonderlings niet op gheantwoordt; maer heb hem yets voor my zelve in houdt laten snyden, van zyn eyghen inventie, om zyn handeling en stelling van de figuren te moghen zien, hetwelck ick met my hebbe ghebracht, om aen u ko. mat. ootmoedelyck te vertoonen, op avontuur of so een persoon dienst zoude kunnen doen. (Ihre kon. maytt. wullen das kunststuk sehen und sich daruff ferner erkleren).”

Het is ook bekend welke de beeldhouwerken waren, die Theodorus Rodenburg in De Keyser's werkplaats was gaan bezichtigen. Het waren beelden voor de marmere arcade van Frederiksborg, welk werk naar ontwerp van Hans van Steenwinkel in De Keyser's werkplaats werd gehouwen. De beelden, die de galerij versierden, worden thans bewaard in de benedenste verdieping van de audiëntiezaal van Frederiksborg. Of de beeldhouwer Geraert Lambertsen nog naar Denemarken is geweest, hetgeen wel waarschijnlijk is, is voor ons van minder belang; hij woont trouwens, zooals wij straks zullen zien, in 1629 weer in Amsterdam. Van meer beteekenis is de overeenkomst, die beelden van de galerij van Frederiksborg vertoonen met . . . de Razernij of Dolhuisvrouw. Als de uitvoerder van een ontwerp van H. d. K. vóór het Dolhuis, lijkt mij de beeldhouwersknecht een rol te hebben gespeeld, die men hem tot nu toe niet heeft toegekend.

Dat Geraert Lambertsen zelf ontwierp en niet alleen uitvoerde, bewijst de passage uit Rodenburg's brief: „heb hem yets voor my zelve in houdt laten snyden, van zyn eyghen inventie”. En Rodenburg noemt dat zelfs een kunstwerk. Ook was

Afb. 2. Juno van de galerij van Frederiksborg.

(1) Gehouwen.

Afb. 3. Jupiter van de galerij van Frederiksborg.

komt met de Delftsche bronzen, maar niet minder is de gelijkenis van den Jupiterkop, met de strak getrokken wenkbrauwen en de borsteligheid van het haar, met een der krankzinnigen van het voetstuk (afb. 4.) En opvallend is dat zelfs bij die staande figuren dezelfde slip met dezelfde plooiën over de beenen valt als bij de Razernij. Uit alles spreekt dezelfde hand, er is een zelfde rythme, dat door de beelden gaat en, voor zoover ik naar de photo's kan oordeelen, komen ook de details overeen.

(1) Deze had evenals Geraert Lambertz relaties met Denemarken en heeft zelfs als tusschenpersoon voor De Keyser dienst gedaan. Zie Oud-Holland III, blz. 181.

Geraert Lambertsen geen geheel onbekend beeldhouwer, wat blijkt uit het feit dat op een veiling (van 22 Sept. 1626) van de schilderijen, beeldhouw- en boetseerwerken („rondwerck”) uit den boedel van den Amsterdamschen schilder Pieter Isaacksz (1) voorkomen: „Twee troniën en een root satertgen van Gerrit Lambertsz, beeldsnyder op de Brestraet”.

Het ontwerp van de Razernij is stellig niet van den beeldhouwersknecht, omdat ten eerste aangenomen moet worden dat bij dergelijke opdrachten Hendrick de Keyser zelf het ontwerp maakte. En duidelijk blijkt uit de boven aangehaalde woorden van Rodenburg over zijn bezoek aan het „werkhuis van Mr. Hendrick, die besondere beelden en figuren voor u ko. mat. gemaect heeft en nog onderhanden heeft,” dat De Keyser ook voor de beelden voor den Koning van Denemarken — en dit zijn dan de beelden van de marmeren arcade van Frederiksborg, waarvoor Hans van Steenwinckel toen de opdracht had — de modellen gemaakt heeft, terwijl Geraert Lambertsz de beelden heeft gehouden. Dezelfde samenwerking, De Keyser ontwerper, Geraert Lambertsz beeld„houwer” neem ik aan voor de Razernij of Dolhuisvrouw.

Laten wij een oogenblik nemen om de Razernij (afb. 1) met een paar van de beelden van Frederiksborg (afb. 2 en 3) te vergelijken. Wat het eerst opvalt, is de sterke actie, de heftigheid van beweging, die ook zelfs in een allegorische figuur als de Jupiter tot uiting komt en niet minder in den Saturnus. Maar ook de weekheid van lichaam vinden wij bij de Juno; o.a. zien wij die bij het indrukken van de vingers in de linkerborst, waarbij de hand een beweging maakt, die wij vaak bij de handen van De Keyser's beelden zien. In den kop van de Juno treft overeen-

Dat de Razernij, naar Six, die haar, zooals wij boven aanhaalden, als werk van De Keyser beschouwde, aannam, van het jaar 1617 zou zijn, komt mij zeer aannemelijk voor, omdat de beelden van Frederiksborg den indruk maken rijper werk te zijn; en die waren immers in 1619 in bewerking.

Samenvattend komen wij dus tot de slotsom: de Razernij is ontworpen door Hendrick de Keyser en uitgevoerd door Geraert Lambertsz omstreeks het jaar 1617.

Toen ik tot deze conclusie was gekomen, trof mij bij het doorzien van Dr. Fr. Beckett's Frederiksborg II Slottets Historie, diens opmerking dat de fragmenten van de beeldhouwwerken van de marmere arcade van Frederiksborg naar ontwerp van Hans van Steenwinckel, die in Hendrick de Keyser's werkplaats vrij wel zeker gemaakt zijn door „Geraert Lambertsen”, hem doen denken aan de Dolhuisvrouw (1). Is het te verwonderen, dat ik in deze opmerking een soort proef zag op de som, dat de Dolhuisvrouw is uitgevoerd door de forsche hand van De Keyser's bekwamen „principaelsten” knecht?

Niet echter door Hans van Steenwinckel, zooals men aannam, zijn de beelden van Frederiksborg ontworpen, maar door Hendrick de Keyser, en daarom bevond zich onder de teekeningen, die Salomon de Bray voor de „Architectura Moderna” verzamelde, de tekening van twee traveeën van de galerij door Hans van Steenwinckel. In den architectonischen opzet vertoont de galerij een ander meer Duitsch karakter dan het werk van De Keyser. Voor de beelden aan het vorstelijke Deensche slot wist Steenwinckel geen betere werkplaats te vinden dan die van Hendrick de Keyser te Amsterdam, waar hij in zijn jeugd al in het atelier was geweest. En aardig is het op te merken dat de tekening in de „Architectura Moderna” (pl. XLII) alleen bekronende beelden aangeeft en geen beelden in de nissen, die dan ook niet in Amsterdam zullen zijn gemaakt, en dat de tekeningetjes voor de twee aangegeven beelden niet als voorbeeld voor de beelden zelf hebben dienst gedaan. Men vergelijkte bijv. den stereotiepen Jupiter op de galerijtekening met het uitgevoerde beeld. Duidelijk blijkt dat Hans van Steenwinckel slechts heeft aangegeven dat hij een bekroning wenschte met beelden als Jupiter enz. Het ontwerp van de beelden liet hij over aan de Amsterdamsche werkplaats. Daar ontwierp Hendrick de Keyser de beelden en Geraert Lambertsz verzorgde de uitvoering.

Dat de Keyser's meesterknecht een beeldhouwer van beteekenis was, is m. i. bewezen door de moeite, die alle onderzoekers hebben gehad om den meester van de Dolhuisvrouw uit te vinden. Ook al zullen wij van de psychologische uitdrukingskracht in de Razernij en de krankzinnigenkoppen stellig Hendrick de Keyser de eer mogen geven, Geraert Lambertsz was toch een man, die niet slechts de ontwerpen uitvoerde, die hem werden voorgezet, maar hij drukte een eigen stempel op het werk, dat hij beeldhouwde. Daarvan getuigen niet alleen de beelden van Frederiksborg, maar ook de Razernij en de koppen die ons uit het voetstuk aangrijzen: de

Afb. 4. Kop in het voetstuk van de „Razernij”.

(1) Zie ook Ir. D. F. Slothouwer, *Bouwkunst der Nederlandsche renaissance in Denemarken* blz. 110, waar deze ook wijst op de beteekenis van de figuren van Frederiksborg „voor de nog onderschatte waarde der Nederlandsche beeldhouwkunst van de 17de eeuw.”

kaalhoofdige met de diepliggende oogen, met de lokken aan weerskanten van het hoofd, en de snor en baard om den open mond; de vrouwenkop met het gescheiden losse haar en de omliggende dikke tong; de man met de woeste uitdrukking, met den band om het hoofd; en de kop met den hoofddoek, met de sterk sprekende kin en de zichtbare tong.

Al ligt er voor ons gevoel iets lugubers in de gedachte dat een dergelijk beeld met zulke koppen werd ontworpen en gehouwen voor het binnenplein van een krankzinnigengesticht — dat men toen immers ook „Dolhuys” noemde — Hendrick de Keyser en Geraert Lambertsz hebben met de Razernij een werk geleverd van zeldzame beteekenis.

ELISABETH NEURDENBURG.

OFFICIEELE BERICHTEN.

ALGEMEENE VERGADERING VAN DEN NEDERLANDSCHEN OUDHEIDKUNDIGEN BOND, OP DONDERDAG 27 JUNI 1929, DES AVONDS TE 8.15 IN HOTEL TRIANON TE VALKENBURG (L)

Verslag der Vergadering door den Secretaris van den N. O. B. Aanwezig blijkens de presentielijst de navolgende leden en corresponderende leden: Van Bohemen, Croockewit, Van Dalen, Jkvr. Engelen, Dr. De Gelder, Dr. Van Geuns, Dr. Van Giffen, Jhr. Mr. Graswinckel, Dr. Knuttel, Mees, Jhr. Van Naerssen, Dr. Neurdenburg, Jhr. Van Nispen tot Sevenaer, Mr. Dr. Overvoorde, Ras, Mr. Dr. Van Rijkevorsel, Jhr. Ir. Six, Tresling, Dr. Vernhout, Vinhuizen, Mej. De Visser, Mej. Welcker, Jhr. Von Wrangel auf Lindenberg.

De voorzitter, Mr. Dr. A. B. G. M. van Rijkevorsel, opent te 8.30 de vergadering met het uitspreken van een rede, welke hierachter is afgedrukt. De notulen van de vorige vergadering worden goedgekeurd. Vervolgens leest de secretaris het jaarverslag van den Bond en van de verschillende aangesloten vereenigingen en commissies voor, welke alle achter de rede van den voorzitter gedrukt zijn.

De rekening en verantwoording van den penningmeester, welke door de kasnazieners, Dr. Goossens en Jhr. Van Nispen tot Sevenaer, is gecontroleerd, wordt goedgekeurd. Vervolgens komt de bestuursverkiezing wegens periodiek aftreden van de heeren Overvoorde, Van der Pluym, Vogelsang en Graswinckel aan de orde. Deze heeren worden bij acclamatie herkozen; hetzelfde is het geval met den voorzitter, den heer Van Rijkevorsel.

Als plaats voor de volgende vergadering wordt, in verband met een schrijven van Dr. Unger te Middelburg, dat voorgelezen wordt, Goes voorgesteld. De voorzitter merkt op, dat Goes evenals Valkenburg, waar thans vergaderd wordt, tamelijk ver van het cen-

trum van het land gelegen is. Aan den anderen kant is er te Goes en omgeving veel te zien. Als tweede vergaderplaats wordt Gouda genoemd. Het resultaat van eenige gedachtenwisseling is, dat het bestuur gemachtigd wordt de plaats voor de volgende vergadering te bepalen; indien tegen Goes ernstige bedenkingen worden gemaakt, zal Gouda gekozen worden.

Als leden van de commissie tot nazien van de volgende rekening worden gekozen de heeren Knuttel en Ras, beiden te 's-Gravenhage. De redactie van het Oudheidkundig Jaarboek wordt in haar geheel herkozen.

Bij de rondvraag deelt de heer Van Dalen een en ander mede over de verzakking van den toren van de Groote Kerk te Dordrecht en vraagt, of de Bond van de verwoesting van het huis Doelenstein op de hoogte is. Naar aanleiding van deze laatste mededeeling wekt de heer Overvoorde de leden op van alle schendingen van gebouwen enz. terstond kennis te willen geven, daar de Bond anders niet in staat is, tijdig in te grijpen.

Verder wijst de heer Overvoorde er op, dat in vele gidsen van Vereenigingen voor Vreemdelingenverkeer de plaatselijke monumenten niet voldoende tot hun recht komen; hij stelt voor, dat de Bond zich zal wenden tot de Algemeene Nederlandsche Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer, om te verzoeken bij de samenstelling van de gidsen hierop acht te slaan, waarbij de Bond zoo noodig voorlichting kan geven. Hiertoe wordt besloten. Niets meer aan de orde zijnde, sluit de voorzitter de vergadering.

Vrijdagochtend 28 Juni verzamelden de deelnemers aan de excursie zich bij den

ingang van de gemeentegrot te Valkenburg, welke onder leiding van den burgemeester werd bezichtigd, en waar vooral verschillende oude inscripties de aandacht trokken. De leden werden na dit bezoek op de ruïne ontvangen, waar de zon en de vriendelijk aangeboden morgendranken hen al spoedig de kilte van het onderaardsche Valkenburg deden vergeten. De heer Dorren was zoo welwillend bij het bezoek aan de ruïne van het slot der heeren van Valkenburg de noodige toelichting te geven. Na een kleine wandeling door de stad werd het noenmaal genuttigd en om twee uur vertrok het gezelschap in auto's in de richting Gulpen, om over Mechelen naar Eperheide te rijden, waar het schitterende panorama werd bewonderd. Vervolgens werd over Slenaken naar Mheer gereden, waar een aangename afwijking van het programma ons wachtte, doordat de bewoners van het kasteel, barones en baron Von Loë, de deelnemers uitnoodigden hun huis ook van binnen te bezichtigen. Dankbaar werd van dit aanbod gebruik gemaakt en aan vele schoone indrukken rijker reed het gezelschap vervolgens naar het kasteel Neuburg te Gulpen, waar graaf en gravin de Marchant et d'Ansembourg de vriendelijkheid hadden, het gezelschap te ontvangen en een thee aan te bieden. Het fraaie kasteel met zijn prachtige park wekte aller bewondering en de woorden van dank, welke de voorzitter bij het afscheid sprak, vonden algemeen instemming.

Langs een kleinen omweg werd vervolgens naar Valkenburg gereden, waar des avonds een opgewekte feestmaaltijd volgde en waar o. a. de burgemeester van Maastricht het woord voerde, die tot zijn en ons aller leedwezen verhinderd was de ontvangst in zijn gemeentehuis bij te wonen en daarom nu de gelegenheid aangreep, om eenige interessante geschiedkundige mededeelingen over het Maastrichtsche stadhuis te doen. De avond werd besloten met een officieele ontvangst door het gemeentebestuur van Valkenburg in het Pavillon, waar de burgemeester het gezelschap toesprak, en waar men tot laat in den avond bijeen bleef.

Den volgenden ochtend vertrokken de deelnemers naar Maastricht, waar men, wandelend over de aloude Maasbrug, te ruim elf uur op het stadhuis aankwam, en vervolgens, onder het aanbieden van den eerewijn, door den waarnemenden burgemeester werd toegesproken. Jhr. E. van Nispen tot Sevenaer, die in de voorbereiding van de excursie zulk een groot aandeel had gehad, deed vervolgens eenige

belangrijke mededeelingen over Pieter Post's fraai meesterstuk en over de verschillende schatten in het stadhuis.

Na het noenmaal in het restaurant Domincain werd de St. Servaaskerk bezocht, alsook de schatkamer en de keizerzaal, waar de heer Keuller zoo welwillend was verschillende toelichtingen te geven. Te vier uur werd de excursie, die steeds door prachtig weder was begunstigd, hetgeen niet weinig tot het welslagen had medegewerkt, ontbonden en keerden de deelnemers naar huis terug.

D. P. M. Graswinckel, Secretaris N. O. B.

Rede van den voorzitter op 27 Juni 1929. Dames en Heeren leden en corresponderende leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond! Ik heet U welkom in Valkenburg. Het zal U allen aangenaam zijn, de kennismaking met ons schoone Zuid-Limburg te hernieuwen — onder de gunstigste omstandigheden, dank zij de vriendelijke ontvangst die onzen Bond te wachten staat. De Gemeentebesturen van Maastricht en Valkenburg zullen ons officieel ontvangen. De stichting „Kasteel van Valkenburg” stelt de kasteelruïne voor ons open. Graaf de Marchant et d'Ansembourg zal ons gastvrijheid verleen en in zijn schoon kasteel Neuburg. Hen allen dank ik reeds nu voor hunne vriendelijkheid. Een bijzonder woord van dank ook aan Jhr. van Nispen tot Sevenaer voor de beschrijving van de Monumenten van Valkenburg en omgeving in het Jaarboek en voor zijn groote hulp bij de voorbereiding der excursie.

Sedert de vorige jaarvergadering ontvielen ons eenige leden, die ik hier wensch te memoëeren: mr. Bouricius, gemeente-archivaris en directeur van het Gemeente-museum te Delft; de heer Voûte, voorzitter van de vereeniging „Rembrandt”; de historicus dr. Huybers.

Ieder op zijne wijze hebben zij zich bijzonder verdienstelijk gemaakt voor de belangen, welke onze Bond voorstaat. Wij gedenken hen in dankbare herinnering.

Voor de Nederlandsche Musea was het een belangrijk jaar. Bij de Staatsbegrooting van 1929 werd het bedrag voor aankopen van het Rijksmuseum te Amsterdam en voor het Mauritshuis verhoogd met f 75000, onder andere met de bedoeling particulieren tot steun op te wekken. Op initiatief van de Vereeniging Rembrandt is daarna opgericht een Nationaal Comité, dat zich ten doel stelt een kapitaal van een millioen gulden bijeen te brengen, om de rente daarvan aan te wenden tot verhooging van het crediet voor aankopen.

Ieder onzer propageere in zijn kring den arbeid van dit Comité!

In dit verband wil ik met een enkel woord het schitterend succes der Tentoonstelling van Nederlandsche Kunst te Londen memoreeren.

Te Rotterdam hebben de plannen tot stichting van een nieuw museum vasten vorm aangenomen; den Haag, waar deze plannen nog zwevende zijn gebleven, ziet zich voorbijgestreefd!

Wellicht zal het tegenwoordig Museum Boymans dan in zijn geheel voor historisch museum bestemd kunnen worden, hetgeen de beste hulde ware voor den verdienstelijken aftredenden directeur, den heer Hoynek van Papendrecht.

Merkwaardig is de uitbreiding der Musea in de Provincie.

In het verlopen jaar is het interessante Oud-Katholieke museum te Utrecht geopend en is de bouw van het Rijksmuseum Twenthe te Enschedé aanbesteed.

Te Hulst werd een Oudheidkundige Kring voor Oost-Zeeuwsch Vlaanderen opgericht, te Goes een dergelijke vereeniging onder den naam „De Bevelande”.

De Oudheidkundige Bond nam deel aan de beide gehouden Monumentendagen. Deze nieuwe vorm van samenwerking tusschen de verschillende organisaties van beschermers van Monumenten in verschillenden zin is tot nog toe een succes gebleken.

Bij de Troonrede werd de langverwachte Monumentenwet aangekondigd. Het is geen geheim, dat de Minister van O. K. en W. gaarne nog in deze parlementaire periode de wet had ingediend. De laatste voorbereiding heeft blijkbaar langer geduurd, dan men had vermoed.

Moge dit uitstel van korten duur zijn en de wet spoedig tot stand komen!

De restauratie van den Domtoren te Utrecht werd beëindigd en gevierd met een bijeenkomst in de St. Michaëlskapel, vereerd met de tegenwoordigheid van het Koninklijk Huis.

Helaas is op deze vreugde het zwarte verdriet gevolgd van het afbranden van het Leidsche Stadhuis. Een troost en voldoening moet het voor Leiden zijn, dat nu is gebleken, welk een plaats zijn stadhuis in het Nederlandsche leven innam. Dat is ook een krachtige grond om te voldoen aan het algemeen verlangen den beroemden gevel behouden te zien. Nu de technische mogelijkheid vaststaat en de Rijksmonumentencommissie de wenschelijkheid heeft uitgesproken met een meerderheid van 10 tegen 2 stemmen, mogen wij verhoppen,

dat deze daad van piëteit tegenover dit monument van waarlijk niet alleen esthétische waarde, niet zal worden verzuimd.

Hoe zoude onze Bond in Zuid-Limburg kunnen vergaderen zonder zijn vreugde uit te spreken, dat de smadelijk bedreigde Maasbrug thans gered is. Wel doken zeer onlangs weder berichten op over verzakkingen, maar vooral nu het zware vrachtverkeer over de nieuwe brug zal worden geleid, is dat stellig te verhelpen, mits men tijdig ingrijpt.

Dit uniek sieraad, deze eeuwen oude glorie, mochten Maastricht en Zuid-Limburg ook niet verliezen!

J a a r v e r s l a g v a n d e n S e c r e t a r i s. Als naar gewoonte dient dit jaarverslag aangevangen met eenige mededeelingen over het ledenaantal van den Bond. Het aantal dergenen, die voor het lidmaatschap bedankten, stond ongeveer gelijk met dat van de nieuw toegetreden leden. Daarnaast valt te vermelden, dat ons door den dood ontvielen de heeren Prof. Huybers te Nijmegen, M. P. Voûte te Amsterdam, Baron van Voorst tot Voorst te 's Hertogenbosch, Camphuis te 's Gravenhage en Mr. Bouricius te Delft. Laatstgenoemde was een der trouwste bezoekers onzer vergaderingen en heeft gedurende tal van jaren de functie van kasnaziener vervuld.

Nog in ander opzicht onderging de ledenlijst wijziging, doordat namelijk eenige leden wegens wanbetaling moesten worden geschrapt. Deze maatregel bracht weliswaar eerder voordeel dan nadeel aan de kas, daar de geschrapte leden het hun toegezonden Jaarboek steeds in ontvangst hadden genomen, doch dit neemt niet weg, dat het aan te bevelen is de opengevallen plaatsen weder door anderen te doen innemen.

In het bestuur van den Bond kwam verandering, doordat de plaats van den afgetreden penningmeester, den heer F. A. Hoefler, werd ingenomen door den heer J. Mees te Rotterdam. De tijdelijke benoeming van Dr. J. J. de Gelder als secretaris van de redactie van het Jaarboek werd in een blijvende omgezet.

De stichting „Menno van Coehoorn” verzocht aan den Bond een lid in het bestuur te willen aanwijzen; als zoodanig werd gekozen de heer F. A. Hoefler, die deze benoeming aanvaardde. Voorts werd op de algemeene vergadering van 2 November 1928 de gouden bondspenning voor de eerste maal uitgereikt en wel aan den heer Hoefler, die sedert 1900

lid van het bestuur van den Bond was geweest en vanaf 1922 de functie van penningmeester had vervuld.

Overgaande tot de lotgevallen van den Bond dient in de eerste plaats vermeld te worden, dat bij Koninklijk besluit van 24 November 1928, no. 4 de koninklijke goedkeuring op de Statuten verlengd is voor een tijd van 29 jaren en 11 maanden.

In het afgelopen verenigingsjaar werden wederom eenige requesten verzonden. Naar aanleiding van eenige waarschuwendende woorden van den heer Bouricius op de vergadering van 2 November in den Haag, werd besloten een request te zenden aan den Raad der gemeente Delft met verzoek niet over te gaan tot demping van eenige grachten aldaar. Het request, bij welks opstelling Prof. van der Steur ons van advies diende, heeft met een aantal adressen van gelijke strekking tot gevolg gehad, dat niet tot demping is overgegaan.

In Januari van dit jaar wendde de Bond zich tot den Minister van Financiën om te wijzen op het gevaar, dat het ontwerp van wet tot herziening van de financiële verhoudingen tusschen het Rijk en de gemeenten, vooral door de instelling van een zoogenaamde „verteringsbelasting” voor de kunst zou opleveren. In een uitvoerig schrijven heeft het bestuur van den Bond uiteengezet, dat de bevordering van het vormen en in stand houden van verzamelingen van wetenschap en kunst door de aanneming van het aanhangige wetsontwerp gevaar zou kunnen looplen. Gelukkig is er gegronde reden om aan te nemen, dat in de „verteringsbelasting” alsnog de sedert jaren bestaande uitzonderingen, die verzamelingen van kunst en wetenschap beschermen, zullen worden opgenomen.

Eenige malen werd de hulp van den Bond ingeroepen. In de eerste plaats verzocht de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer te Zierikzee steun, om eenige oude klokken, die in het stadhuis hadden gehangen en versmolten zouden worden, aan te koopen. Door ons bestuur werd de Nederl. Klokken- en Orgelraad met een en ander in kennis gesteld en verder getracht een rijkssubsidie te verkrijgen. Dit laatste is echter om verschillende redenen niet verleend kunnen worden.

Evenmin was dit het geval met een subsidie voor herstellingen aan het huis Loowaard, een der weinige in den ouden staat overgebleven havezathen in de Lijmers, gelegen in de gemeente Duiven. De Provinciale Geldersche Archaeologische Commissie heeft echter voor het herstel van dit merkwaardige huis een

subsidie in uitzicht gesteld, zoodat er hoop is, dat de noodzakelijkste herstellingen kunnen worden uitgevoerd, waartoe echter de eigenaar ook zal moeten bijdragen.

De Rijksarchivaris in Zeeland, Mr. Meerkamp van Embden, verzocht onze tusschenkomst om te verhoeden, dat de eeuwenoude stichtingen Gasthuis en Weeshuis te Aardenburg zouden worden opgeheven. Uit historisch oogpunt gevoelde de Bond zeer veel voor het zelfstandig voortbestaan van deze beide inrichtingen, doch ons bestuur meende toch zich in het algemeen te moeten bepalen tot het ingrijpen bij vernietiging van gebouwen of andere monumenten. Aangezien hier van iets dergelijks geen sprake was, heeft de Bond zich van actie onthouden.

Van B. en W. van Amsterdam kreeg de Bond, op een daartoe gedaan adres bericht, dat in verband met den bouw van twee chirurgische klinieken op het terrein van het Wilhelminagasthuis, het voormalige Pesthuis zal worden afgebroken. Ook het opbouwen op een andere plaats schijnt thans geheel van de baan.

Op initiatief van den Bond is dit jaar tot stand gekomen de commissie van het Zeyerveld, welke beoogt het bestemmen als reservaat van een stuk heidegrond bij Zeyen in de provincie Drente, dat cultuurmonumenten van de vroegste tijden af bevat. Deze commissie is tot stand gekomen, nadat Dr. Van Giffen uit Groningen op de Algemeene vergadering van 2 November 1928 een lezing met lichtbeelden had gehouden, waarin hij heeft aangetoond, hoe noodzakelijk het is maatregelen te nemen, alvorens de steeds verder schrijdende ontginningen alle resten van praehistorica hebben vernietigd.

Verslag van de vereeniging topographisch repertorium van Nederland. Op de in het najaar gehouden algemeene vergadering werd het Bestuur als volgt samengesteld:

Paul Leendertz te Oosterbeek, Voorzitter; Jhr. H. Teding van Berkhout te Amsterdam, Penningmeester; Jhr. Ir. G. C. C. Six te Amsterdam, Secretaris; J. Geesink te Zwolle; Dr. J. J. de Gelder te Leiden; Mej. C. Ingen Housz te 's-Hertogenbosch; M. D. Henkel te Amsterdam; Jhr. E. van Nispen tot Sevenaer te Eysden (Limburg); Dr. H. A. Poelman te Groningen; Dr. W. S. Unger te Middelburg; M. W. Vieweg te Leeuwarden en werd tevens het reglement der Vereeniging definitief vastgesteld.

Sindsdien, is, zij het voorloopig nog op bescheiden schaal, een aanvang gemaakt met de werkzaamheden, die in de naaste toekomst geleidelijk aan uitgebreid zullen kunnen worden.

Nu ook het aantal leden in den loop van het jaar kon aangroeien tot 55 en van vele zijden aan het streven der vereeniging sympathie betoond wordt, kan de toekomst der vereeniging met goede verwachting tegemoet gezien worden.

Verslag van de Commissie voor de Carteerling van de Vóór- en Vroeghistorische monumenten in Nederland. De Commissie werd op 3 Maart 1928 benoemd door het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, met als leden de heeren Mr. A. B. G. M. van Rijkevorsel, Dr. A. E. van Giffen en Mr. J. Linthorst Homan. Op verzoek van de Commissie toonde de heer F. E. Baron van Heerdt zich bereid ook in de Commissie zitting te nemen. Voorzitter was eerst de heer Van Giffen en thans de heer Van Rijkevorsel. Secretaris-penningmeester is de heer Linthorst Homan.

De Commissie benoemde eenige (5) correspondenten in verschillende streken van het land, teneinde de Commissie bij te staan in het inkaart-brengen der gegevens. Dikwijls kan iemand, die in een streek goed bekend is, zulks beter bewerkstelligen dan een der Commissie-leden, die daar met land en volk onbekend is.

De Commissie en de Correspondenten konden echter niets verrichten, daar de benoedigde kaarten van den topografischen dienst 1:25000 niet gratis te krijgen waren, en de Commissie niet bij machte was ze te koopen. Door het zeer royale geschenk van den heer Van Heerdt en Mevrouw de Weduwe C. Kolff—Viruly, die alle kaarten van het geheele land aan de Commissie aanboden, werd dit echter op onverwachte wijze verholpen!

Friesland en Groningen zijn vrijwel gereed door het werk van den heer Van Giffen. De heer Van Heerdt werkt aan het Gooi en Utrecht en Mr. J. Linthorst Homan aan Drenthe. Laatstgenoemde moest zeer dikwijls ervaren, dat de kaarten zeer slordig werden ingevuld en dat zelfs Burgemeesters de grootste fouten maakten over hun eigen Gemeente. Daardoor zal het werk niet dan zeer langzaam kunnen vlotten.

Aangevangen werd met een bijdrage van den Oudheidkundigen Bond groot f 200.—,

terwijl het Bestuur van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap in November 1928 f 200.— subsidie toezegde.

Verslag van den Nederlandschen Klokken- en Orgelraad. In de samenstelling van den N.K.O. kwam eenige verandering. In de eerste Algemeene Vergadering van 1928 werd met algemeene stemmen besloten over te gaan tot de benoeming van Dr. J. Kalf, Directeur van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg te 's-Gravenhage. In de Algemeene Vergadering van 12 Mei '28 is Dr. Kalf geïnstalleerd en welkom geheeten.

De heer C. de Wolf, organist te Arnhem heeft als lid bedankt, nu zijn omvangrijke werkzaamheden te Amsterdam en te Arnhem hem niet den tijd lieten om zich aan den N.K.O. te wijden zooals hij zich dit in den aanvang had voorgesteld. Wij zijn den heer De Wolf ten zeerste erkentelijk voor de aan den Raad bewezen diensten en blijven ervan overtuigd, dat de aangename wederzijdsche verhouding ook in de toekomst gehandhaafd zal blijven.

Ondanks de even felle als ignoble bestrijding van de zijde van zekeren orgelfabrikant, die den N.K.O. als een overbodig kwaad beschouwt, neemt ons werk voortdurend in omvang toe. De aanvragen om advies en leiding bleven stijgende, zoozeer, dat de grenzen van ons kunnen reeds aanzienlijk overschreden zijn. Maatregelen zullen moeten worden getroffen om aan deze overstelpende werkzaamheden het hoofd te bieden, dan wel in de toekomst een deel der raadzoekende Kerkbesturen af te wijzen.

Het jaar 1928 begon onder gelukkige voortteekenen met eene belangrijke en welgeslaagde keuring op 3 Jan. 1928 van een klein, maar welluidend klokkenspel in den Raadhuis toren te Zierikzee. De toekomst der oude Zierikzeesche klokken is verzekerd, nu vaststaat, dat deze een Nederlandsch museum zullen versieren en althans niet in den smeltkroes of buitenslands zullen terecht komen.

Op 10 April '28 had een conferentie plaats met eene delegatie uit de Vereeniging van Kerkvoogden der Ned. Herv. Kerk in verband met een onderzoek, door deze Vereeniging ingesteld naar toestanden in den kerkorgelbouw in ons land. Het resultaat dezer besprekingen vindt men in de Maandbladen dier Vereeniging van Mei en Juni 1929, waar men lezen kan „dat de N.K.O. betrouwbaar is gebleken en dat men niet te veel waarde moet hechten aan hetgeen in zeker orgelblad tegen

den secretaris van den N.K.O. wordt aangevoerd.

Na velerlei wederwaardigheden is thans eindelijk Hattem in 't bezit gekomen van een klein, maar gaaf en fraai klokkenspel, zoodat de wensch van den heer F. A. Hofer, uitgesproken in de „Navorscher” XXXXIV, 1894 pg. 505 in vervulling is gegaan. Het werd in Aug. 1928 gekeurd en in de goede zorgen van het Gemeentebestuur aanbevolen, dat zich het lot der oude klokken tevens heeft aangeetrokken.

De Commissie tot overbrugging van den IJssel nabij het Katerveer te Zwolle droeg ons op plannen te ontwerpen voor het aanschaffen van eenige luidklokken op den Grooten toren te Zwolle.

Na rijp beraad is men een belangrijke stap verder gegaan door niet alleen een viergelui, maar daarenboven een carillon te plaatsen. Het zal worden afgestemd op de uitwendig graaie klok van Geert van Wou, welke in den

toren aanwezig is, en op welks historisch bezit Zwolle zich mag beroemen. De klokken zullen worden geluid en het carillon zal worden bespeeld op den dag, dat de nieuwe IJsselbrug in gebruik wordt genomen.

Keuringen hadden plaats, of raad en voorlichting werden verstrekt aan kerkbesturen te:

Abcoude,	Hattem,
Amsterdam,	Heerlerbaan,
Arnhem,	Linschoten,
Bilthoven,	Renkum,
Bloemendaal,	Roubaix,
Bolsward,	Scheveningen,
Borculo,	Sneek,
Bussum,	Tiel,
Delft,	Veenendaal,
Eibergen,	Zierikzee,
Enschede,	IJzendijke,
Groningen,	Zwolle.
Gorssel,	

Het archief verkeert in goeden staat, maar yordert meer plaats en zorg dan beschikbaar is.

LOTGEVALLEN VAN MONUMENTEN.

Batavia's Landhuizen. Het is een verblijdend verschijnsel, dat de Oudheidkundige Dienst na jaren van stilzwijgen op het gebied van opname en onderzoek van Nederlandsche oudheden in den Archipel, thans meer dan vroeger daadwerkelijk zijn aandacht aan deze onder zijn zorgen gestelde oudheden wijdt, zoowel in als buiten Java. Het onderzoek naar de aanwezigheid van de Compagnies-oudheden in Celebes in het afgelopen jaar, waarvan wij de voorloopige resultaten eenigen tijd geleden mededeelden, heeft weer eens bewezen hoe noodzakelijk in afwachting der Monumentenordonnantie de opname en de zorg van overheidswege voor deze vergeten monumenten waarvan velen nauwelijks het bestaan vermoedden, wel is. Wij kunnen dan ook niet anders dan toejuichen, dat thans, zooals wij vernamen, de opname van de landhuizen uit den Compagniestijd, de z.g. „thuynen”, in en om Batavia in voorbereiding is.

Het wordt waarlijk meer dan tijd, dat toch eindelijk eens onderzocht wordt, wat er nu van deze spacieuse woningen overgebleven is, waaraan onze voorvaders in Indië kapitalen ten koste hebben gelegd, voordat hetgeen overgebleven is verbouwd of gesloopt wordt. De kunsthistorische waarde van dit genre huizen, die een aparte bouwstijl in de tropen vertegen-

woordigen, behoeft niet nader onschreven te worden, oude prenten van Rach b.v. maken het ons duidelijk genoeg.

Het is een van de grootste verdiensten van den vorigen Lands-archivaris Dr. F. de Haan geweest dat hij in zijn Oud-Batavia, niet alleen in woord maar ook in beeld de aandacht vestigde op deze Compagniesgebouwen en velen nader bracht tot dit type van Compagnies buitenwoning dat aan het verdwijnen is, terwijl aan wijlen overste H. D. H. Bosboom de eer toekomt, het type van Compagnies stadswoning het eerst voor het nageslacht beschreven en geteekend te hebben. Beschrijvingen van beide typen zijn sedert niet overtroffen.

Degenen, die o.a. de statige pracht van het gebouw van 's Lands Archief (voormalige woning van den G.-G. de Klerk) uit eigen aanschouwing kennen, het zelfbewust karakter van het landhuis Tjenkarang, de landelijke eenvoud van het landhuis Rustenburg, de imposante gebouwenreeks van Tjililitan, de vriendelijke sfeer van den Chineeschen tempel bij Sentiong (voormalig landhuis van F. J. Coyett), de deftige façade van Tandjong Oost, zullen zich niet anders dan met ons verheugen, dat nu alles wat de overgebleven landhuizen en dat zijn er nog heel wat, aan pronkstukken van architectuur, beeld- en houtsnijwerk, oude

meubels etc. bevatten en in de eerste plaats de landhuizen zelf, opgemeten, afgebeeld en beschreven worden.

Aldus zal voor altijd worden vastgelegd hetgeen eens tot de voornaamste paarden van Batavia's stedekroon behoorde, terwijl ook

deze opname tevens tot bewijs moge strekken, dat de Oudheidkundige Dienst ook historische oudheden van eigen Nederlandschen stam een warm hart toedraagt en niet alleen zijn aandacht bepaalt tot de scheppingen van Hindoe-Javaansche kunst. *V. I. van de Wall.*

PERSONALIA.

Mr. L. G. N. Bouricius † 21 Februari 1929. Er is met Bouricius (geb. 8 April 1876) een eigenaardig figuur uit ons midden weggegaan, te vroeg weggegaan zouden wij willen zeggen, want zijn zeldzame goedhartigheid en voorbeeldigen ijver moest ieder, die met hem in aanraking kwam, waardeeren, en men zal ze thans noode missen. Ook wie zijn opvattingen niet deelde of zijn argumenten niet altijd steekhoudend vond, moest telkens weer getroffen worden door de oprechtheid van zijn toewijding en de onbaatzuchtigheid van zijn optreden.

Sedert Bouricius in 1908 als archivaris van Delft ook met de andere verzamelingen der Gemeente te maken kreeg en in het bijzondere milieu van de oude Prinzenstad de belangen der oudheidkunde nader trad, zocht hij gaarne in den Oudheidkundigen Bond en bij zijn leden individueel de hulp en voorlichting, waaraan hij in deze, voor hem nieuwe omstandigheden, behoefte gevoelde.

Toen hij er eindelijk in geslaagd was aan het archief althans voorloopig een betere bewaarplaats te bezorgen, kon hij er aan gaan denken ook beter te doen zorgen voor het museum — of eigenlijk de beide musea, want naast de historische vormt de ethnographische verzameling een volkomen afzonderlijk geheel. Allerlei moeilijkheden deden zich daarbij voor. Maar tenslotte groeide er toch wat van beteekenis: een algemeen plan tot reorganisatie en betere huisvesting, dat ook een herstel en waardig gebruik van het geheele Prinzenhof zou met zich brengen. Ik herinner mij zijn voldoening toen in een conferentie over de verschillende mogelijkheden dit plan gaandeweg als het meest logische geboren werd.

Dat hij de verwezenlijking maar weinig naderbij heeft zien komen zal hem hebben verdriet gedaan. Het plan toch opende hem den weg niet slechts tot een zeer begeerd en waarlijk belangwekkend historisch museum, maar ook tot de zoo hoog noodige verbetering in den toestand der ethnographica. Dat bovendien het Prinzenhof, verlost van de militaire instellingen

die er gehuisvest waren, in zijn karakter van nationaal monument zou erkend worden, zag hij als een voordeel. Hij had immers de Delftsche monumenten lief gekregen, en hij was altijd tot hulp bereid als in hun belang iets te doen viel. Voor het behoud van den grooten molen kwam hij op en hij was mede in het geweer als het om verdediging van Delfts grachtenschoon ging. Met woord en geschrift streed hij voor het karakteristieke en edele dat ons uit Delfts verleden nog gelaten is.

Hij zal dan ook zeker bij allen, met wie hij daarvoor samenwerkte, gemist worden. Ook in den ruimeren kring van den Bond, wiens vergaderingen hij getrouw bezocht. Wie herinnert zich zijn lange, ietwat linksche figuur niet, zoo als hij op een excursie de achterblijvers wist aan te vuren, gemakkelijker dan anderen instaat den „troep” te overzien? Maar wie herinnert zich ook niet zijn eenvoudige, goedmoedige hartelijkheid, zijn eerlijke, volkomen toewijding aan de belangen die hem waren toevertrouwd!

Den Haag, April 1929. *H. E. van Gelder.*

Dr. J. H. Holwerda, Directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, werd den tweeden April van dit jaar gehuldigd, naar aanleiding van het feit dat hij den 1sten April vóór 25 jaar als conservator werd verbonden aan deze instelling, die hij met groote energie heeft gemaakt tot het naar moderne opvatting ingerichte museum, dat thans in het gebouw aan het Rapenburg is gevestigd. Namens de Nederlandsche regeering ontving dr. Holwerda de Gouden Museum medaille, hem overreikt door jhr. dr. W. A. Beelaerts van Blokland, die als voorzitter van een uitgebreid Comité hem een beker van millefioriglas voor het museum aanbood. Het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam gaf ter plaatsing in het Museum een uit Zuid-Italië afkomstige Gnathia-vaas in bruikleen en een terracotta-beeldje (beide uit de 3e eeuw vóór Christus).

DE NEDERLANDSCHE OUDHEDEN IN CELEBES.*)

I. HET GOVERNEMENT CELEBES EN ONDERHOORIGHEDEN.

In de gewestelijke hoofdplaats Makassar worden weinig gebouwen uit den Compagnies tijd meer aangetroffen buiten het kasteel Rotterdam en de post Vredenburg. Zonderen wij de woonhuizen binnen het kasteel Rotterdam uit, dan worden nog slechts oude woningen aangetroffen in de Burgerwachstraat (naast het Oranjehotel, zwaar verminkt) en aan het Hooge Pad (verdiepingshuis in goeden staat naast het winkelgebouw Het Louvre), beide dateerende uit de 2e helft der 18e eeuw. Een fragment van een oude muur uit denzelfden tijd bevindt zich in de Belandastraat bezijden het achtererf van de gouvernementswoning.

Uit het begin der 19e eeuw dateeren de Gevangenis aan het Koningsplein met geblokte pilasters, 's Lands Pakhuis aan de Middenstraat, de verdiepingswoningen langs het Hooge Pad (respectievelijk geoccupeerd door het warenhuis Kanner, het pension Wieland met oude hekposten en de Motor Celebes Cy.), de gouverneurswoning, enkele pakhuizen aan de Wilhelminakade en de Pasarstraat, alle meest volgens het Java-type met voorgaanderij en kolommen. Het huis in de Tempelstraat met luifel als bedoeld door Mr. Dr. Overvoorde werd niet meer aangetroffen (1). Het dak van deze huizen is vooruitspringend en wat het gedeelte boven de straat uitstekend betreft, dit is van beneden horizontaal afgesloten.

Het belangrijkste complex gebouwen uit den Compagniestijd, niet alleen van Makassar maar van den ganschen Archipel, wordt echter, ondanks alle verminkingen van latere tijden, gevormd door het Kasteel Rotterdam. Het is een onregelmatige vierhoek met vier bastions en een orillon aan de zeezijde. Een grootendeels verzande gracht omringt het Kasteel alleen aan de landzijde. De Landpoort heeft een S-vormige toegang met gevelsteen voorstellende het wapen van Rotterdam. Het ravelijn uit 1679 voor deze poort is afgebroken. De Waterpoort heeft een toegang met twee poorten (er waren er vroeger drie), waarvan de eerste nog met nagels beslagen deuren heeft. Van de openbare gebouwen zijn nog overgebleven de kerk (2) en het stadhuis. Het eerste, in het midden van het slotplein heeft spitsboogramen en een lagen onderbouw. De massieve kruittoren die door een brandgang van de kerk gescheiden is, rust op een onderbouw met bogen en kruisgewelf. Het stadhuis met gevangenis is waarschijnlijk nog door de Portugeezen gebouwd. Van de huizen — met schuin aflopende daken en topgevels — zijn overgebleven de woningen van den gouverneur, den opperkoopman, den Predikant, den Kapitein en den Meester der ambachtsgezellen, alle uit 1686. Verdwenen zijn de Assistentwoningen, het Chirurgijnshuis, de Winkeliers- en Garnizoensboekhouderswoningen, de kombuis, het negotie comptoir, de secretarie met secretariswoning en de timmerloods. De wachten aan de poorten alsmede de pakhuizen bestaan nog, maar de wachthuizen der bastions en de kruittorens zijn onherstelbaar verminkt. Bijvoegsels zijn een magazijn met twee verdiepingen uit 1720, een arsenaal uit 1770, een wachtlokaal met verdieping uit 1791, bergplaatsen uit 1809 en 1820. Afgebroken in 1909 zijn de muren van de pakhuizen en het stadhuis, in 1926 een steenen gebouw uit 1686, dat als smederij der Genie dienst deed en in 1927 een steenen gebouw met ringmuur dat als logies voor doortrekkenden werd gebruikt, om van de kleinere verminkingen in den loop der tijden niet eens te spreken. Sedert dien zijn verdere afbraakplannen en andere bestemmingen tijdijk voorkomen.

*) Zie de mededeeling aan het eind van deze bijdrage, blz. 131. (1) Zie 9e Jaarverslag (1912) der Rijksmonumenten Commissie blz. 44—63 (Verkort in Bull. Ned. Oudheidk. Bond 1912, blz. 144—150). (2) Op aanbeveling van den Oudheidk. Dienst bij Gouvernementsbesl. van 10 Aug. 1927 v°. 31 gerestaureerd en 15 Juli 1928 ingewijd. Voor stijlvolle meubilering trad de Geref. Kerkeraad te Soerabaja met den Dienst in overleg.

Afb. 1. Kasteelkerk te Makassar.

Het gebouwen-complex wordt thans niet alleen door de militaire overheid, maar ook door verscheidene takken van den civielen dienst in gebruik genomen wat het ten goede komt, mits echter met duidelijk omschreven bouwverbod en verplichting tot onderhoud. Daar vooral het laatste te wenschen overlaat, kan niet gezegd worden dat het Kasteel Rotterdam er in allen deele welverzorgd uit ziet — behoudens de militaire verblijven. Het is hoogstnoodig dat aan het

onderhoud der door den civielen dienst geoccupeerde gebouwen veel strenger de hand wordt gelegd en het toezicht verscherpt wordt. Gedurende eeuwen was dit bolwerk het centrum van ons gezag in Celebes, het houdt de herinnering aan den grondvester van dat gezag, Cornelis Speelman, steeds levendig. Aan het Koningsplein bevindt zich het blokhuis Vredenburg, gebouwd in 1678, hersteld in 1702. Het heeft een zwaren onderbouw, en een bovenverdieping, bestaande uit een groote zaal en twee kamers, voorzien van een weergang met borstwering. Het vierkante spits toeloope dak steekt over dien weergang uit en rust middels steenen pilaren op de borstwering. Een gevelsteentje met jaartal 1702 is verdwenen. Sporen van de gracht zijn nog aanwezig. Een schildwachthuisje, dat in het begin dezer eeuw bij den toegang stond, is afgebroken. Alles in vrij goeden staat, in gebruik als clubhuis van de Padvinders.

Hier dichtbij bevindt zich het fraaie zoogenaamde oude kerkhof met oude graven, waaronder een indrukwekkend monument van Jacoba Martha Coop à Groen, echtgenoot van Gouverneur Roelof Blok en zoontje, gest. 1758 en de grafzerk met bronzen ringen van Gouverneur Paulus Godefridus van der Voort, gest. 1780. Uit den Engelschen tijd bevinden zich de bizarre monumenten o.a. van Resident Capt'n. R. Philipp, gest. 1814, Assistent-Resident Lnt. Th. Ch. Jackson, gest. 1815, Capt'n. W. Home, gest. 1815, Lt. Thos. Hunter Rous, gest. 1816. Lt. A. Irving? gest. 1816. Uit de eerste jaren der 19e eeuw dateren de grafzerken van Joachim Tramburg, gest. 1824; Baron van Coehoorn van Rauwerda, gest. 1826 en van Mr. Bernard Alexander Besier, gest. 1829. In de Prins Hendrikskerk aan het Kerkplein bevonden zich 13 ruitvormige wapenborden, te weten: van W. D. 1677; J. Steenberg 1711, Hk. Dl. Sautijn 1735; Thomas Vromans 1737; Willem van Beseler 1738; Jan Christoffel Wentschoe, 1748; Gabriël de Lopes 1760; Jan Philip Rick, 1746; Reynier Sinklaar, 1764; Johan Maurits Baserman, 1773; Johannes Dieterich 1777; twee naamloos. Het onderhoud van dit kerkhof laat te wenschen over. Onder het Avondmaalszilver zijn waardevolle stukken; koperen doopbekkenhouder op driepoot midden 18e eeuw; fraai gedreven doopschotel 2e helft 17e eeuw; 2 bekers 1e helft 18e eeuw; 1 broodschaal; 5 schotels. Het kerkelijk archief is hoewel belangrijk, niet geïnventariseerd, ook de bergplaats onvoldoende. Het oudste stuk is voor zoover kon worden nagegaan, daterend uit 1727.

Van de overige oudheden in Makassar noemen wij het zeer vervallen grafmonument van Cornelia van Sypestein, echtgenoot van gouverneur Cornelis Beernink,

gest. 1702 en dat van Alexander de Siso gest. 1832, beide op het voormalige landgoed Maurisso, vroeger „Het Nieuwe Loo” genaamd, waarvan de toegangspoort met versierde posten nog bestaat; het zwaar verbouwde landhuis Arendsburg uit het begin der 19e eeuw. Van het verblijf van Aroe Palakka (den vriend en bondgenoot der Compagnie) bij Bontoala is overgebleven een steenen poort zonder verband in zeer verwaarloosden

Afb. 2. Oud kerkhof te Makassar.

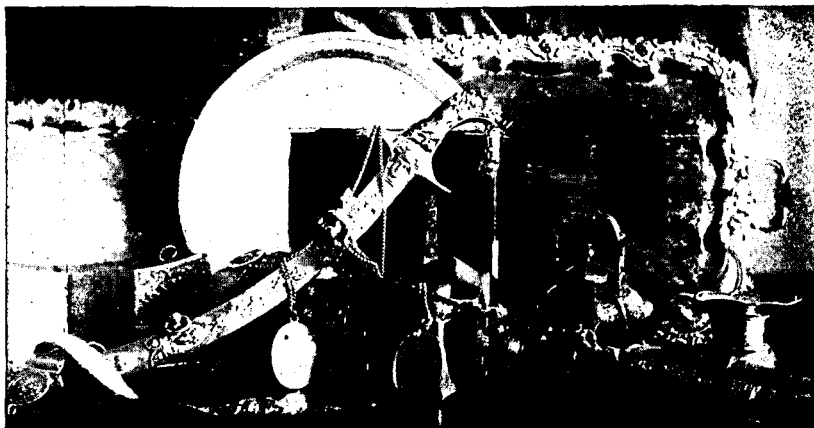
toestand. Stippen wij nog even aan, dat van de oude muren en poorten van de stad Vlaardingen geen overblijfselen van beteekenis meer werden aangetroffen. Het is hier echter de plaats niet om de grenzen dezer ommuring na te gaan; volstaan wij dus met de mededeeling, dat de Muurstraat, de Buitenmuurstraat en de Pintoe Doea nog herinneren aan de vroegere stadsmuren.

De omstreken der hoofdplaats bevatten vele historische herinneringen uit den strijd der Makassaarsche vorsten met de Compagnie, welke een onverbrekkelijk geheel met hare geschiedenis vormen, doch helaas meer in naam dan nog in werkelijkheid bestaan; deze bestaan behoudens enkele uitzonderingen uit overblijfselen van aarden wallen, fundamenteën, verzande grachten en oude kanonnen. Wij noemen in dit verband achtereenvolgens de Makassaarsche versterkingen Tallo, Oedjoeng Tanah, Galesong, Maurisso, Garasi, Samboppo, Barombong, en Panakoekang, de Strandmuur Samboppo—Oedjoeng Tanah, de vroegere hoofdstad Goa met oude koningsgraven, de heilige put, de kroningsplaats der vroegere vorsten, een heilig kanon en het indrukwekkende doch helaas schandelijk verwaarloosde mausoleum (1) van Aroe Palakka. Het ware te wenschen, dat meer piëteit wordt getoond voor de laatste rustplaats van dezen trouwen bondgenoot der Compagnie, met wien en door wien ons gezag in Celebes werd bevestigd en bestendigd. Men sla Valentijn en andere oude schrijvers er op na, om te beseffen welke groote rol bovengenoemde sterkten, vooral het vermaarde Goa en het geduchte Samboppo, in de geschiedenis des lands hebben gespeeld. Men wees mij Bongaja aan, een verhoogde open plek in de sawahs omzoomd door boomen en afgesloten door een bamboezen hek, waar het Tractaat van dien naam in 1667 gesloten zou zijn. Vermelden wij nog een landhuis van den vroegeren vorst van Goa, in oudhollandschen stijl te Patoekangan, een heilig kanon bij Larianbangi, dan hebben wij vrijwel alles opgesomd wat Makassar en omstreken aan historische herinneringen bezit, onder aanteekening dat van de eerste Hollandsche loge (1607) vermoedelijk bij kampong Lodji, niets meer over is gebleven evenmin als van de Engelsche loge (1615) en van de Deensche loge (1618), beiden benoorden Oedjoeng Tanah en van de versterkingen uit de 19e eeuw: de Faringstone-, de Amelung-batterij en de redoute Losari.

* * *

Te Soenggoe Minasa onder den rook van de hoofdplaats Makassar bevinden zich voor het kantoor en de woning van den Controleur vier fraaie bronzen kanonnen waarvan drie beschreven:

(1) Terwijl wij dit schrijven, worden van bestuurswege aldaar plannen geopperd om dit praalgraf te herstellen.

Afb. 3. Rijkssieraden van wijlen de leenvorstin van Tanette (gouvernement Celebes); in het midden 3 gouden penningen van 1743, 1751 en 1861.

1. Monogram V. O. C. bekrond door een H(oorn). J. N. Derck me Fecit Ao. 1733; 2. J. V. E. Ao. 1750; 3. Monogram V. O. C. bekrond door de letter D(elft) en een randschrift J. Verregen (?) Hagae No. 1755.

Onbeduidend zijn de overblijfselen van de redoutes te Taënga en te Parang Loë. Voor het Controleurshuis te Djeneponto liggen twee kanonnen beiden met dezelfde inscriptie: *Fait par Brezin à l'arsenal de Paris, an 1812*. Van het

fortje te Bonthain is niet veel meer over, evenmin als van de redoute Carolina te Boeloekomba. Op de kerkhoven van beide plaatsen worden oude, doch naamloze graven aangetroffen. Bij een particulier in laatstgenoemd plaatsje dat vrijwel vervallen en verlaten is, bevinden zich nog twee kanonnen, waaronder een van de Kamer Amsterdam 1779.

Van het blokhuis Defensie ter hoofdplaats Benteng van de Saleyer-eilanden, dat uit 1739 dateert is helaas slechts de put overgebleven. De kleine, goed onderhouden begraafplaats is niet zonder beking. Het voornaamste monument is een wit gepleisterd praalgraf omringd door een dito hek, uit 1780; de overige oude graven zijn naamloos. In het ornamentalshuis van het district Bontobangoen hangt een bronzen klok, fraai geornamenteerd, doch zonder randschrift, vermoedelijk afkomstig van het blokhuis Defensie.

Het fort te Balangnipa, een hecht bouwwerk uit 1864 verkeert in vervallen toestand.

Te Watampone (Bone), waar zich enkele herinneringen aan de krijgsbedrijven van het Indisch leger tijdens de laatste Bone expeditie bevinden, is nog maar weinig dat aan de Compagnie herinnert. Dit is te verklaren, omdat zij zich behoudens de expedities onder Admiraal Smout in 1740 maar weinig met dit rijk bemoeid heeft. Voor het huis van den Controleur bevinden zich twee bronzen kanonnen op affuiten respectievelijk van de Kamer Rotterdam met het jaartal 1790 en van de Kamer Amsterdam met randschrift: *Me Fecit Pieter Seest Amstelodami Ao. 1772*. Op den aloon-aloon liggen twee bijzonder groote ijzeren kanonnen, waaraan de bevolking namen geschonken heeft. Het nieuwe landschaps kantoor is versierd met fraai houtsnijwerk van het bekend Bonehuis (woning van den laatsten vorst van Bone) dat eertijds aan het Koningsplein te Makassar stond. Wat de rijkssieraden betreft (onder welke de Compagnies medailles met ketting van Aroe Palakka uit 1666 en 1672), deze bevinden zich in de goudkamer van het Museum te Batavia. Van de versterking aan de Tjenrana rivier door Smout opgericht is niet veel overgebleven; het is mogelijk, dat eenige fundamenten te Pirangan aan den linkeroever hieraan herinneren.

Onder de rijkssieraden van de leenvorstin van Loewoe te Paloppo moet zich een gouden plaque met ketting bevinden, afkomstig van het Engelsch Bestuur. Van de post Buren uit 1748 dicht bij de rivier van Tanette te Pentjana is niets overgebleven. Vermoedelijk is het huis der overleden Leenvorstin op de fundamenten gebouwd. Behalve tal van Oostersche sieraden en geschenken van het Gouvernement uit den nieuwen tijd bevinden zich onder de rijkssieraden: gouden penningen aan dito kettin- gen van de Compagnie uit 1743 en 1751 met inscripties in Hollandsch en Maleisch

(Arabische karakters) en haar symbool, een zeilend schip waarboven V. O. C.; een juweelkistje van wortelhout met zilver beslag; een kromzwaard, verguld zilver, rijk bewerkt met medaillon-portret van Koning Willem I, style Empire; een gouden penning aan dito ketting met inscriptie en Nederlandsch rijkswapen 1861.

Achter het kruithuisje der overleden vorstin bevinden zich vijftien oude kanonnen, waarvan één van de Kamer Zeeland met randschrift: M. Everhard 1754, Middelburg, en een met het monogram van de Kamer Amsterdam, zonder jaartal. Van de versterkingen te Segeri, Lebakkang en Pangkadjene uit de 2e helft der vorige eeuw is niets meer overgebleven. De rotsvesting Boeloe Sepong bij Maros uit den Engelschen tijd is merkwaardig, niet zoozeer om haar historisch verleden, waaraan maar weinig herinnert als wel om haar natuurlijke gesteldheid. Van de posten te Kassidjalan en te Lajang uit denzelfden tijd is niets meer blijven staan.

Van het fortje Valkenburg uit 1737 te Maros is de land-courtine behouden gebleven met de belendende gebouwen. De bastions aan de rivierzijde, alsmede de steenen brug zijn afgebroken ten behoeve van het kampement. De woning van den Assistent-Resident — voor op het erf drie bronzen kanonnen op affuiten waarvan een gegoten door Pieter Seest, zonder jaartal — is een type huis uit het midden der 19e eeuw met schuin aflopend dak en voorgaanderij met kolommen. Het kerkhof heeft geen oude graven meer.

Overblijfselen van het fortje Vosmaer uit 1832 te Kendari (Oost Celebes) zijn volgens ter plaatse ingewonnen berichten niet meer aanwezig.

Baoe-Baoe, de hoofdplaats van het eiland Boeton is rijk aan historische herinneringen van velerlei aard. Behalve een gedenkteken ter herinnering aan de ramp van de schepen De Tijger, Bergen op Zoom, Aagtekerke, De Luipaard en de Juffer, die in 1650 op het beruchte Sangoririf zijn vergaan, geflankeerd door kanonnen en ankers afkomstig van deze schepen, oude kanonnen voor het bivak, een bronzen klok zonder randschrift op het Assistent-residentiekantoor, bescheiden resten van een fortje met kanon aan den linkeroever der Baoe-Baoe rivier, overblijfselen van een put der sergeantswoning en eenige oude graven bij kampong Soreani, een bronzen klok in het tuinpaviljoen van de Sultansfamilie aan het strand, rijk versierd en relief met het wapen en de zinspreuk van Zeeland in randschrift: Johs. La Fort Fecit Medioburgii Zeelandorum Ao 1793, behooren onder de rijkssieraden van Sultan Laodé Hamidi belangrijke stukken. Hieronder bevinden zich enkele oude akten uit 1791, besloten in geelfluweelen etui met het Nederlandsche wapen in verguld zilver; stokken met zilveren knoppen uit 1791 en 1826; een gouden penning aan dito ketting en Maleisch opschrift in Arabische karakters, 1862; een oud geweer, achterlader, rijk versierd met Oudjavaansche motieven in brons met toebehooren; kopieën van V. O. C. vlaggen; een stormkap met kraag.

Het voornaamste is echter de kraton Bolyo, die zich op de heuvels achter Baoe-Baoe majestueus verheft en reeds ver uit zee te zien is. Volgens overleveringen is deze gebouwd door Sultan Djanoeih Sanoedin La Elangi onder Compagnies leiding in 1631. Later werd de bouw van dit reusachtige bolwerk van gemetselden karangsteen door de Boetonneezen voortgezet en beëindigd. De kraton telt ongeveer elf groote en kleine poorten, en niet minder dan zestien bastions en beslaat een oppervlakte van ruim 1 K.M.² De binnenruimte wordt ingenomen door eenige kampongs bewoond door Sultansafstammelingen. Gezien de constructie zijn de wallen en bastions aan de zeezijde vermoedelijk door de Hollanders gebouwd en die aan de landzijde door de Portugeezen zelf. Helaas zijn de vestingmuren gedeeltelijk vervallen en liggen enkele bastions geheel in puin. Een wandeling langs de wallen, welke prachtige vergezichten biedt over land en zee, geeft een goed denkbeeld van deze onneembare stelling. Aan de zeezijde bevindt zich de missigit, die door den eersten Sultan Marhoem gesticht

zou zijn. De plaats van de vlaggestok is sedert de aanraking met de Hollanders steeds dezelfde gebleven. Ter weerszijden van den moskee-ingang zijn eenige bronzen kanonnen opgesteld, zonder inscriptie. Op het pleintje ongeveer in het midden van den kraton liggen vier zeer fraaie bronzen kanonnen op houten rampaarden. Het eerste is versierd en relief met het monogram der Kamer Amsterdam en het randschrift: *Me Fecit Ciprianus Crans Enchusae 1734*. Het tweede vertoont een decoratie van meerminnen en golven, waarmidden *V. O. C.* en relief. In randschrift: *Batavia 1679*. Het derde is eenvoudiger en is behalve met het monogram der Compagnie ook nog voorzien van het randschrift: *Me Fecit Ciprianus Cransz Amsteldamme* (jaartal vermoedelijk uitgesleten), terwijl het vierde kanon met bandversiering van de Portugeezen afkomstig is.

Bezijden de plek waar deze kanonnen zijn opgesteld, bevinden zich nog een 8-tal, die zonder affuiten op den grond liggen. Een daarvan is kunstig gemodelleerd en bewerkt, een achterlader van brons, voorzien van de wapens van Jan III van Portugal (1521—1537), den meester van Vasco da Gama en heeft een lengte van 3 M. In kampong Lamangga bevindt zich een zeer groot anker ter lengte van 3.55 M., afkomstig van een verongelukt Compagnieschip, vermoedelijk van een der vijf schepen, die bij het Sangoririf zijn gezonken. Aan de andere zijde van de rivier van Baoe-Baoe, zichtbaar vanuit de muren van Bolyo verheft zich een andere kraton van hetzelfde type, doch veel kleiner in oppervlakte en onbewoond, zeer vervallen. Achter Bolyo, op een der heuvels, bevindt zich een derde kraton, doch nog kleiner dan de voorgaande en onbewoond. Boeton was dus wel zwaar versterkt tegen de zeeroovers, zoodat er betrekkelijk weinig gevochten is en de kratons zelden aan heftige aanvallen uit zee hebben blootgestaan. In kampong Sampolawa, Zuid-Boeton, moet volgens berichten een der woningen nog versierd zijn met houtsnijwerk van een der gezonken schepen. Te Raha op het eiland Moena en op de Toekang besi eilanden worden nog vele kanonnen aangetroffen.

II. DE RESIDENTIE MENADO.

De gelijknamige hoofd plaats is niet rijk aan herinneringen uit den Compagniestijd. Het fort NieuwAmsterdam ligt aan zee en is gebouwd als een vierkante steenen omwalling met een borstwering en vier bastions. De wallen aan de landzijde werden in 1910 gedeeltelijk afgebroken. Van de Landpoort staat nog het poorthuis met den naam en het jaartal 1703. De gebouwen op het fortplein zijn uit den nieuwen tijd. De oorsprong is een houten pagger uit 1655, versterkt in 1673, met een steenen ringmuur omringd in 1703, onbruikbaar in 1840, geheel vervallen in 1855 en door brand geteisterd in dat zelfde jaar. In 1864 kwam het nieuwe (tegenwoordige) fort gereed, waarbij vermoedelijk gebruik werd gemaakt van de ruïnes van de vorige versterking. Thans is er het kampement in ondergebracht, waardoor het zeer eenvoudig gehouden bouwwerk in vrij goeden staat verkeert. Uit een aesthetisch oogpunt is er weinig dat belangstelling verdient, terwijl uit den aard der zaak de oudheidkundige waarde gering is. Plannen tot afbraak in verband met den heerschenden woningnood zijn in voorbereiding.

Wat de kerkelijke oudheden betreft, daaronder bevinden zich belangrijke stukken zooals een zeer fraai gedreven doopschotel, versierd met voorstellingen uit de Heilige Schrift, 2e helft der 17e eeuw; drie zilveren borden uit 1672 (volgens inscriptie) en twee rijk versierde bekers voorzien van het kerkelijk signet. Voorts bevinden zich in de overigens als bouwwerk onbelangrijke Hervormde Kerk negen zeer fraaie, groote en kleine kaarsenkronen en twee muurappliques uit de 2e helft der 18e eeuw, eenige stoelen, style Empire en een klok einde 18e eeuw. Het kerkelijk archief is goed onderhouden en goed ondergebracht; volgens den inventaris dateert het oudste stuk uit 1829. Op het vrij goed onderhouden kerkhof bevinden zich geen oude graven meer.

Belangrijk is de kleine doch zeer waardevolle collectie Que, waaronder zich zeldzame zilveren schenkpirings bevinden volgens de inscripties respectievelijk ter herinnering aan Herweina Gilia Tolling, dochtertje van den Raad-ordinaar Mr. Laurens Tolling, overleden 1712 en van Maria Simonse van der Heyden, huisvrouw van den Raad van Justitie Mr. François van der Lee, overleden 1717. Verder nog een zeer mooi gedreven zilveren schotel, vermoedelijk afkomstig van eenstel Avondmaalszilver, 2e helft der 18e eeuw, een sirih-does van schildpad met zilver gemonteerd, waarin een compleet stel sirihgerei, 2e helft 18e eeuw; twee juweeldoozen van Japansch lakwerk, zeer fraai met zilver gemonteerd en een juweeldoos van schildpad met goud gemonteerd, alles 2e helft 18e eeuw. Deze zeldzame verzameling van gebruiksvoorwerpen uit den Compagniestijd welke te Ambon moet zijn bijeengebracht is uniek in haar soort. Als wij verder nog vermelden de collectie Kok waaronder Compagnies meubilair en oud porseleinen de collectie Jacobus (oud porselein), dan is vrijwel alles opgesomd wat de hoofdplaats aan oudheden biedt. Grijpgrage handen hebben zich helaas straffeloos kunnen vergrijpen aan het fraai bronzen kanon uit 1621, gegoten door Willem Wegewaert, Den Haag, en 26 bronzen lilla's, vermeld door Mr. Dr. Overvoorde in 1910.

Afb. 4. Bastion van de Kraton Bolyo te Bae-Bae (eiland Boeton).

Ook de Minahassa is niet al te ruim bedeed en voor zoover de bouwwerken betreft, zeer schaarsch als gevolg van de talrijke aardbevingen onder welke die van 1852, waardoor nagenoeg geen steen op den anderen bleef. Te Kema, Likoepang, Tanawangko, Atep en Belang is weinig meer overgebleven van de fortjes, die hier omstreeks het begin der vorige eeuw zijn gebouwd tegen de aanvallen der zeeroovers. Het fortje Nassau te Kema werd afgebroken bij den aanleg van den straatweg naar Menado. Op het eilandje Talisse bevindt zich een klok uit 1674 met een Latijnsche inscriptie. Opmerkenswaard is de verzameling van Oudalfoersche grafpotten te Sawangan Tonsea, welke onder Westerschen invloed schijnen gebeeldhouwd te zijn. Deze steenen urnen, afgesloten door een dakvormig deksel, zijn meest rijk versierd met menschelijke figuren, waarvan vele zijn afgebeeld in 18e eeuwse Westersche kleederdracht, welke dank zij de vaardige ornamentatie duidelijk is te herkennen. Daar het vermoeden voor de hand ligt, dat Compagnies dienaren als model dienden voor de figuren in de versieringen dezer grafmonumenten vestigen wij in dit verband de aandacht op het kerkhof van Sawangan Tonsea.

Koperen en bronzen kaarsen-kronen, dikwijls met bijbehorende muur-appliques, pronkstukken van Oudhollandsche kunst, vindt men in de overigens aanzienlijke kerkgebouwen van Tondano (de kleine kerk), Tomohon, Rembokkan, Koja en Amoerang. In de laatstgenoemde plaats bevindt zich nog een halve maan van gemetselde klipsteen met ijzeren kanonnen van de Kamers Amsterdam en Zeeland,

Afb. 5. Ruïne van Kota Mas te Kwandang (residentie Manado).

terwijl bij particulieren onder andere nog enkele bronzen sierkanonnen worden aangetroffen, zooals een van de Kamer Zeeland met het opschrift: Steen Borchardt Enchuyse 1769.

Belangrijker is de Tominibocht met Gorontalo en omgeving welke vele herinneringen aan de Compagnie bewaart. Daar zijn dan in de eerste plaats aan den ingang der baai van Gorontalo, tevens monding der rivieren Bone en Balango; de ruïnes van de fortjes Goerita (seinfortje op de plaats van den vuurtoren), Liasse of Leato en Monoarfa, de beide laatste ter weerszijden van den ingang. Aan de samenvloeiing der bovengenoemde rivieren stond vroeger het fort Nassau, dat echter in 1911 van overheidswege werd geslecht. Dit werd gebouwd in 1852 ter vervanging van een ander fort in 1756; het kruithuis wordt nog gebruikt door de gewapende Politie, welke aldaar haar kampement heeft. De steenen wallen van de oudste (Portugeesche) versterking zijn nog te zien bij de missigit, welke aan twee zijden door dezen ringmuur is omsloten. Vermoedelijk is hier sprake van de vesting Illodoa, die in 1755 nog bij de Compagnie in gebruik was. Gedeelten van dezen muur treft men nog aan op de erven van enkele particulieren; dit is ook het geval met het kruithuis en het hospitaal. Op het kerkhof bezijden deze missigit bevonden zich tusschen de Mohammedaansche graven ook enkele graftombes van Westerschen oorsprong, naamloos. In de voorgaanderij hangt een rijk versierde bronzen klok met het randschrift Ciprianus (C)rans, Me Fecit (En)chusae Ao. 1726. Vermoedelijk is deze klok afkomstig van het oude fort Nassau. Behalve een oud kanon, brons, thans voor de Controleurswoning, waarop V. O. C. vermelden wij nog, dat het zoeken vergeefsch was naar een grafzerk van Jan Wittewal of

Wttewaal¹⁾, welke omstreeks 1914 als waschsteen dienst deed bij een put op het erf van een particulier. Volgens berichten zou deze zerk thans in de rivier liggen en spoorloos zijn verdwenen. Wat de omgeving van Gorontalo betreft, naar de linkerzijde van den weg naar Batoedoea bevinden zich in elkanders onmiddellijke nabijheid, drie ronde bergforten op de toppen van verschillende heuvels, waaruit men een fraai uitzicht heeft op het begroeide meer van Limbotto. Van het grootste dezer fortten zijn de steenen omwalling en de poorttoegang met tongewelf nog vrijwel gespaard gebleven; in de binnenruimte liggen eenige oude kanonnen. De andere fortten zijn dichtbegroeid en in meer vervallen staat. In den strijd tusschen de beide Gorontalosche vorsten, waarvan Panipi de meest bekende is, hebben deze fortjes het laatst dienst gedaan.

Kwandang is merkwaardig om de ruïnes van de Kota Mas en van de redoute Leiden. De ruïne van de eerste versterking ligt in geheel ontredderden staat tien muilengaans van de woning van den overleden Marsoli. Hoewel geheel vervallen, maakt zij toch nog een indruk van grootheid en macht. Van de vier bastions zijn twee aan de landzijde nog te onderkennen. Temidden der wildernis staat massief de zware Waterpoort met de aangrenzende corps-de-guardes, de tonvormige toegang en de trappen naar den weergang zonder eenig verband, alles vervallen en verwaarloosd. De troosteloze aanblik wordt nog verhoogd door fundamente van gebouwen op het voormalige slotplein, fragmenten van muren, putten en poorten, achter een dichte vegetatie verborgen. Een ooggetuige verhaalde mij, dat in 1911 deze groote versterking, welke ongetwijfeld zeer velen tot woonplaats strekte, nog vrijwel intact was, doch dat de Inlanders haar hadden omvergehaald en de steenen gebruikt voor den bouw eener moskee. Door het fort liep een riviertje, dat zijn uitgang naar de zee vond; de bedding vormt thans nog moeraspoelen. In een waschhok van genoemde woning bevindt zich een fraaie koperen waschbekken van ongeveer 1½ M. middellijn (Hindoe-tijd?) met gedreven randversiering, welke omstreeks 1850 uit Goa is aangebracht.

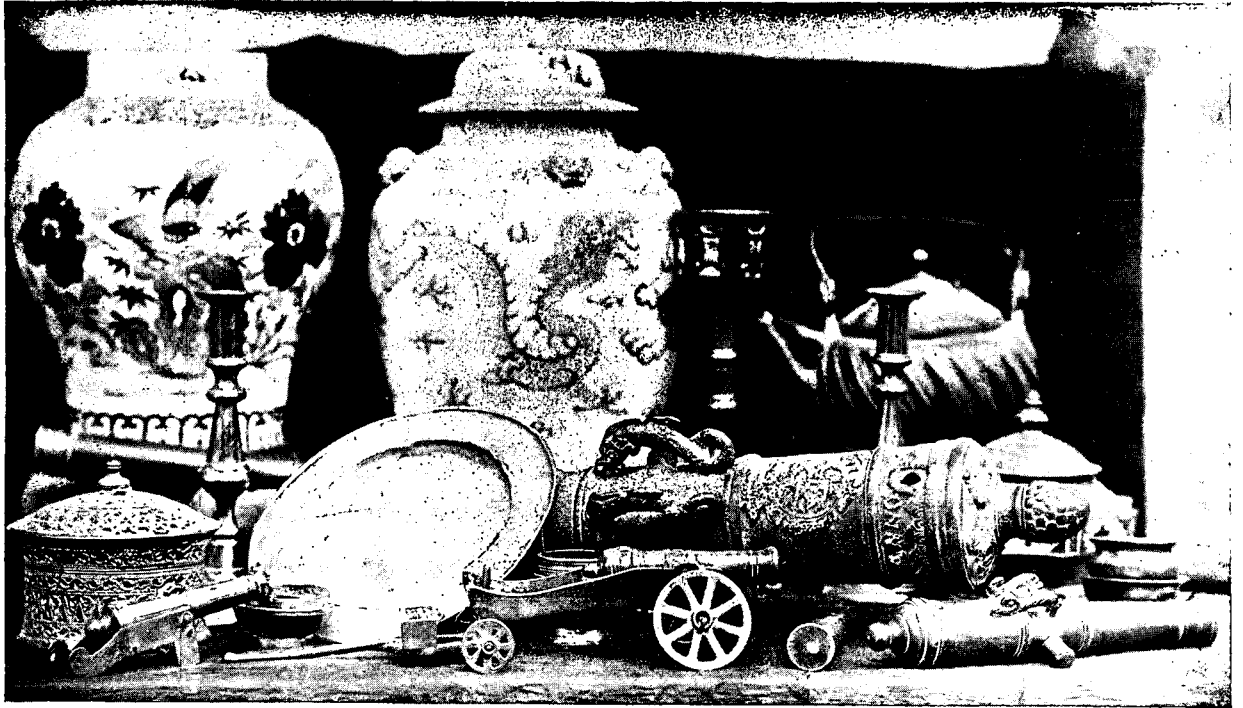
Van eenvoudiger, meer primitieve bouwconstructie getuigt het fortje Leiden uit 1766 in kampong Donabalo gelegen op een heuvel bij de monding van de Tji Kwandang. De vierkante ommuring met een rond zeebastion en ingevallen vertrekken is bij gedeelten nog vrij goed te volgen, al belemmert ook de geheel dichtgegroeide binnenruimte elk overzicht van deze versterking, waarbinnen nog eenige oude kanonnen liggen verspreid. Stippen wij nog even Soemelatta en Boeol aan, waar nog eenige onbeduidende resten van kleine versterkingen te vinden zijn en keeren wij naar de Bocht of Golf van Tomini terug, waar in de negorij Tomini de fundamente liggen van de post Het Goed Begin, de oudste vesting aan deze kust. Van de post te Parigi, welke in 1793 werd opgeheven zijn geen overblijfselen meer aanwezig, omdat ongeveer 1900 dit bouwwerk door een bestuursambtenaar zonder eenig kennelijk doel werd afgebroken. Paso heeft evenals de Schildpad-eilanden weinig vermeldenswaard, terwijl Donggala aan de Paloe Baai zich verheugen mag in het bezit van twee zeer fraaie koperen sierkanonnen van de Kamer Zeeland, gegoten door Borchard, Middelburg 1766. Bij kampong Goenoeng Balai bevindt zich onder een der op palen staande woningen een zeldzaam specimen van een Oudhollandsch kanon met bijbehooren op ijzerhouten rampaarden, zonder opschrift.

Het merkwaardigste deel van de residentie wordt echter gevormd door de

¹⁾ Onderkoopman en Gorontalo's Resident in 1755.

Afb. 6. Beschreven steen te Oeloe, landschap Siaoe (Sangihe-eilanden).

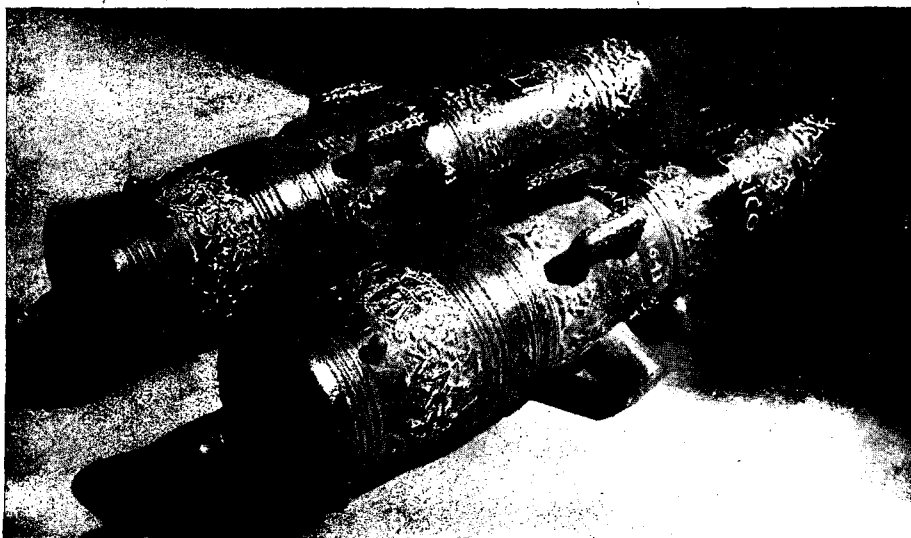
Afb. 7. Rijkssieraden van Radja Ponto van Kandaher (Sangihe-eilanden); in het midden een zilveren schenkbord van 1688.

Sangihe en Talaud-eilanden, welke nog betrekkelijk veel historische herinneringen bevatten. Daar is dan in de eerste plaats Tahoena, waar het familiebezit van Radja Ponto van Kandahar het vermelden waard is. Onder deze als poesaka vereerde voorwerpen zijn van belang een zilveren schenkbord, volgens de inscriptie in 1688 aan een zijner voorvaderen ten geschenke gegeven door Gouverneur Thim van Ternate, wiens wapen het middenvlak siert; een bronzen sierkanon met het Portugeesche wapen, 1759; een stok met zilveren knop, waarop V. O. C.; een bronzen voorlader met blanco-wapen. Buiten het plaatsje liggen twee gerestaureerde graven van de predikanten Franciscus Dionysius (gest. 1674) en Isaac Huisman (gest. 1675).

Voor het landschapskantoor van Taboekan te Enemawari liggen twee buitengemeen fraai bewerkte bronzen sierkanonnen uit Manila, 1643. Behalve bronzen kanonnen, waaronder een zeer lang exemplaar en een stok met zilveren knop uit 1816 bij particulieren, bevinden zich fragmenten van een klein steenen gebouw, vermoedelijk een post in de negorij Taboekan-lama, geheel begroeid. Het familie bezit van den Radja Sarafiel onder andere kanonnen, stormkappen en dergelijke bevindt zich in kampong Saloeran. Tot het familiebezit van Radja Moccodompis van Manganitoe te Tamako behoort een schotel van Chineesch porselein waarin het monogram V. O. C. voorkomt.

In het landschap Siaoë, ter hoofdplaats Oeloe bevindt zich aan het strand een merkpaal V. O. C., waarvan het monogram door het veelvuldig pleisteren gedeeltelijk is uitgewischt. Niet ver aflight de ruïne van het fortje Doornburg uit 1682, bestaande uit fragmenten van bastions, muren en trappen, waarvan de omtrek nog gedeeltelijk is na te gaan; alles opgetrokken van gemetselde klipsteen en zeer verwaarloosd. Aan den kant van den weg lag een beschreven Coromandelsteen, waarop: T(ahoena?) 168... V. O. C. D: 1: Janev... Volgens ouden van dagen lag deze steen vroeger voor den merkpaal V. O. C. Voor het kantoor van Radja Kamsil ligt een bronzen sierkanon met

inscriptie, 1758; in een huis van een particulier een ander sierkanon uit 1765. In het Landschap Tagoelandang, ter gelijknamige hoofdplaats werden rijk versierde bronzen sierkanonnen aangetroffen voor de woning van den Radja en voor de pasanggrahan. In de negorij Toeloesan bevinden zich de overblijfselen van 1 M. dikke muren, vermoedelijk afkomstig van een post; het geheel is dichtbegroeid.

Afb. 8. Sierkanonnen uit Manila van 1643, te Enemanari (Sangihe eilanden).

In de hoofdplaats Beo van de Onder-afdeeling Talaud-eilanden liggen voor het huis van den Radja twee bronzen sierkanonnen van de Kamer Zeeland, respectievelijk gegoten door L. L. Haverkamp, Hoorn 1784 en door P. Seest, 1788. Te Liroeng op het eiland Salibaboe ligt een bronzen sierkanon voor het huis van den Djoegoegoe (tevens pasanggrahan) van de Kamer Amsterdam, gegoten door Pieter Seest, 1756. In de negorij Salibaboe moet zich een oud kanon, onbeschreven, op affuit bevinden. Op het eiland Miangas zijn eenige oude bronzen kanonnen waarbij een achterlader. Volgens bekomen inlichtingen bevinden zich tenslotte op de hoofdplaats der Banggai-eilanden van de Kota Tjina — een versterking uit de 17e eeuw — onbeduidende resten evenals van de Kota Djin. Dit fort, dat volgens de legende door geesten zou zijn aangelegd, is vermoedelijk door de Portugeezen gebouwd.

Zooals het bovenstaand overzicht aangeeft, het resultaat van een oudheidkundig onderzoek in Celebes gedurende de maanden September—December 1928, verkeerden nagenoeg alle Nederlandsche oudheden op dit eiland in alleszins droevigen staat. Er is veel verloren gegaan. Daar deze oudheden echter behoudens het kasteel Rotterdam niet van grooten omvang zijn en restauratie in den zin van nabootsen van het oude in nieuw materiaal slechts bij uitzondering noodig zal blijken, behoeft geen belangrijk bedrag te zijn gemoeid met voorloopige maatregelen tegen dieper verval. In afwachting van de Monumenten-ordonnantie zal de Oudheidkundige Dienst in samenwerking met gewestelijke en gemeentelijke autoriteiten aldaar in dien geest nog veel in stand kunnen houden, mits een bepaald bedrag tot onderhoud der Nederlandsche oudheden in den Archipel in spoedeisende gevallen jaarlijks worde toegestaan, waartoe reeds voorstellen zijn ingediend.

V. I. VAN DE WALL.

Dit overzicht werd ook afgedrukt in het verslag van den Oudheidkundigen Dienst in Nederlandsch Indië over 1928 (bl. 109—119).

EIN IM AGNETENKLOSTER IN DELFT ILLUMINIERTES MISSALE VON 1460.

Für die Geschichte der holländischen Buchmalerei im 15. Jahrhundert ist jede genau lokalisierte und datierte Handschrift von Wichtigkeit. Es seien deshalb einige Notizen über ein bisher in der Literatur meines Wissens nicht bekanntes Manuskript gegeben, das sich in der Bibliothek von Trinity College in Dublin befindet, und dort die Signatur Ms. K. 2.32 trägt. Es ist ein Missale, das 1802 auf einer Auktion bei Christie in London aus der Bibliothek Fagel gekauft wurde, in deren Katalog es die No. 1579 bildete. Die Masse der in einem schwarzen Lederband des 19. Jahrhunderts befindlichen Handschrift betragen 39×29 cm., die Schrift besteht in schönen „lettres de forme“ in zwei Kolonnen. Auf dem vorletzten sonst leeren Blatt besagt eine Schrift des 15. Jahrhunderts: „Liber monasterii beate Agnetis virginis in Valle

Abb. 1.

Josaphat in Delf ordinis canonissarum regularissarum“. Den Anfang bildet ein Kalender, in dem besonders holländische und kölnische Heilige vertreten sind. Hervorzuheben ist am 28. August „Augustini episcopi patris nostri solemne“, als letzte Festlesung: „De Sancta Monica matre Augustini patris nostri“, als letzte Sequenz: „In natale Sancti patris nostri Augustini“. Geht aus diesen textlichen Bestandteilen schon hervor, dass die Handschrift nicht nur im Besitz des Agnetenklosters in Delft, sondern auch für dasselbe geschrieben war, da der hl. Augustinus als sein Vater genannt wird und die Nonnen von St. Agnes Augustinerinnen waren, so geben die Illustrationen und die Inschriften einen noch festeren Hinweis.

Den Anfang nach dem Kalender schmückt eine vollständige Bildseite, auf der der hl. Augustinus und die hl. Agnes vor gemustertem Goldgrund unter einer Architektur mit musizierenden Engeln nebeneinander stehen (Abb. 1). Der Bischof in blau und goldener, zinnober gefütterter

Kasel und grün und goldener Dalmatica hält in der Linken den Krummstab, in der Rechten das rote Herz, Agnes mit Blumenkranz in hellbraunem Haar, einem zinnoberfarbenen Untergewand mit goldenem Muster, einem Rock in Ultramarin und einem ebensolchen hermelinge-fütterten Mantel ist durch die Attribute des Palmzweiges und des Lammes zu ihren Füßen gekennzeichnet. Das Incarnat ist leicht gelblich, die Architektur rosa, der Fussboden schwarz und gelb, so dass die Farbigkeit des Ganzen ausserordentlich reich und kräftig wirkt. Ebenso auch in dem dichten ornamentalen Rahmen, der das Bildwerk umschliesst und aus Ranken mit rot und blauen oder grünen Tropfenblättern, gold und grünen Akanthusvoluten und naturalistisch gefärbten Distel- und Agleiblüten zusammen gesetzt ist.

Ein zweites Bild der Kreuzigung ist vor dem Beginn des Canon (Te igitur...) angebracht (Afb. 2). Auch hier herrscht auf dem gemusterten Goldgrund eine reiche Farbigkeit, aber von noch hellerem leuchtenderen Charakter, der an die Buntheit des späteren italienischen Trecento erinnert. Der Rahmen, bei dem die naturalistischen Bestandteile stärker hervortreten, enthält zahlreiche Spruchbänder.

Der übrige figürliche Schmuck ist an die Initialen gebunden, die ihrerseits aber häufig auch noch durch den gleichen Rahmenschmuck zu grösserer Bedeutung erhoben sind. In einem dieser Rahmen, der sich am Anfang des Osterfestes befindet (Abb. 3), wird der Text auf der rechten Seite von einem Spiralband begleitet, das die folgende Inschrift enthält, deren Abkürzungen hier aufgelöst sind: „factum est hoc opus in monasterio regulissarum sanctae Agnetis in valle iosaphat. Anno domine millesimo CCCCoLXo“. Ferner ist am Rande des Textes des Festes der „Margareta Virgo“ auf einem einfachen Schriftband geschrieben: „Anno domini moCCCCoLIXo Octobris ydibus est liber iste finitus, virgo quae scripsit nomen hujus habens“. Der Ort und die Zeit der Entstehung sind also deutlich genug gegeben. Allerdings sind zwei aufeinanderfolgende Jahre genannt, 1459 und 1460 als Zeitpunkt der Vollendung.

Abb. 2.

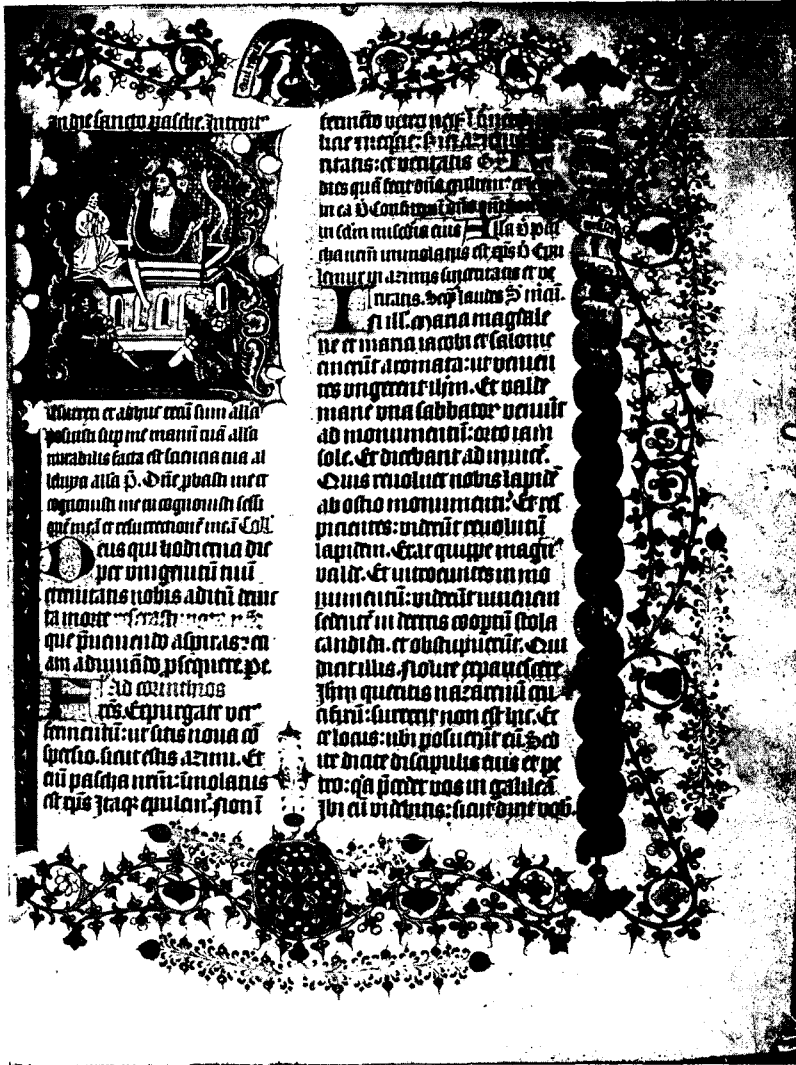

Abb. 3.

von einem Kalenderjahr bis zum nächsten hergestellt wurde, während man im allgemeinen über die Dauer solcher Leistungen im Ungewissen ist. Nur die kleinen Initialen, die nur in Rot und Blau mit den feinen Begleitschnörkeln ausgeführt wurden, sind der Hand der Schreiberin zuzuweisen, während die mittlere Gruppe, die in Grösse und Bedeutung zwischen diesen und den figürlichen Initialen steht und farbige Blatt- und Blumenornamente auf Goldgrund zeigt, das Werk der Malerin sind. Ihren Namen kennen wir nicht, dagegen lautete derjenige der Schreiberin vermutlich Margaretha, denn welche andere Bedeutung sollte sonst die Bemerkung haben: „virgo quae scripsit nomen huius (virginis) habens“, nämlich der „Margareta virgo“, welcher der daneben stehende Text gewidmet ist. Sollte es auch vielleicht ein etwas spöttischer Hinweis auf diese Selbstnennung sein, wenn die anonym bleibende Malerin daneben einen kleinen Zentauren mit Zipfelmütze (oder Kapuze?) und zwei Gocken in den Händen hinmalte?

Ueber die Handschriften der Nonnen von St. Agnes hat ausführlich A. W. Byvanck im Oudheidkundig Jaarboek 1923 p. 188 ff. gehandelt, und die Ornamentik

Wie ist dies zu erklären? Es werden offenbar die Daten des Schreibens und des Illuminierens unterschieden. Bei andern Handschriften des Agnetenklosters sehen wir dies deutlicher. In dem Manuskript in Krakau (Czar-torisky-Museum No. 2946) heisst es „iste liber scriptus et perfectus est in monasterio Vallis Josaphat“ und in der Brüsseler Handschrift (Bibl. Royale 21696) „iste liber scriptus et illuminatus est in monasterio Vallis Josaphat“. So sind auch hier „factum est“ (gleich perfectus oder illuminatus) und „finitus“, das hier durch das „scripsit“ näher bestimmt wird, unterschieden, und zwar liegt die Vollendung des Schreibens 1459 vor der des Illuminierens 1460, was auch deutlich aus der näheren Betrachtung der Bildinitialen hervorgeht, die mit ihren Grenzen oft die Umrisse der Schrift überschneiden und sich sehr eng an sie herandrängen, so dass offensichtlich der Text fertig hergestellt war, bevor man an die Ausschmückung ging. Wir haben hiermit zugleich die Angabe, dass die Ausführung des Schmuckes

Abb. 4.

der Dubliner Handschrift passt sich vollständig in den von ihm gekennzeichneten Stil ein. Dagegen scheint sich die figürliche Darstellung des ersten Blattes besonders durch seine Grösse von den dort angeführten, soweit sie mir bekannt sind, auszuzeichnen (das Bildfeld allein hat ungefähr 26 cm Höhe). Die festen Umrisse, die sehr zarte Modellierung mit aufgehellten Grenzlinien der dunklen Gewandteile geben der Erscheinung Aehnlichkeit mit französischen Emails. Man hat sich die Frage vorzulegen, ob alle Teile der Illuminierung von derselben Hand stammen. Da ergibt sich bei der Durchsicht zunächst der Eindruck verschiedener Qualität und man vermutet, dass die Hand, welche die Kreuzigung und viele Initialen gemalt hat, eine andere ist als die welche das Hauptbild ausgeführt hat. Bei genauerer Vergleichung aber gelangt man zu dem Resultat, dass es sich doch nur um einen verschiedenen Grad der Sorgfalt handelt, denn auch die figürlichen Initialen untereinander schwanken in der Feinheit der Durchführung, und im Wesentlichen, in der Art der Gesichtsbildung mit den in einer leichten Schattenmulde gebetteten Augen und den gleichen Linienformen, in den aufgehellten Gewandrändern und in der Bewegung der Finger, ist doch die Uebereinstimmung ausserordentlich gross, so dass, wenn man nicht an dieselbe Malerin glauben will, man nur an eine ganz nahe Schülerin denken könnte.

Die Zahl der figürlichen Initialen ist sehr gross, ihr Inhalt soll hier nur kurz angeführt werden: König David mit der Harfe kniet im Gebet. — Geburt Christi — Anbetung der 3 Könige — Auferstehung Christi (Abb. 3) — Himmelfahrt — Pfingstfest — Gnadenstuhl (De sancta et individua trinitate) (Abb. 5). — Abendmahl — Darstellung der Messe, bei der das Gestühl der Kirchendarstellung von Augustinern

Abb. 5.

besetzt ist. — Stehender segnender Christus. — Anna Selbdritt. — S. Andreas. — S. Agnes (hier ist auf der rechten Seite des Blattes ein Spiralband wie bei der Auferstehung Christi angebracht mit einer Inschrift über das jungfräuliche Verhältnis zu Christus). — Darbringung im Tempel. — Verkündigung. — Heimsuchung. — Tod der Maria. — Tod des hl. Augustinus. — Wurzel Jesse. — St. Michael als Seelenwäger (Abb. 4). — Allerheiligen. — Jacobsleiter (In dedicatione Ecclesiae). — Maria neben Christus thronend.

ADOLPH GOLDSCHMIDT.

AANTEEKENINGEN OVER HANDSCHRIFTEN MET MINIATUREN.

VIII. HET ATELIER DER UTRECHTSCH E MINIATUREN.

Het is reeds een aantal jaren geleden, dat ik de overeenkomst opmerkte tusschen de miniaturen in een Utrechts kloosterhandschrift en een gedeelte der miniaturen in den grooten Nederlandschen Historiebijbel der Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. Deze overeenstemming bewees, naar mijn meening, dat deze Bijbel en een aantal andere handschriften, die meer of minder nauw met dit manuscript verwant

zijn, in een werkhuis te Utrecht moeten zijn verlucht (1). Door een reeks van andere aanwijzingen werd deze voorloopige veronderstelling later nog bevestigd; zij werd ook volkomen aanvaard door den Heer C. de Wit in zijn artikel in een vorige aflevering van dit tijdschrift (2), dat voor mij de aanleiding is geweest de vraag naar de herkomst der Utrechtsche miniaturen nog eens te onderzoeken (3). Wij mogen met dit eerste resultaat thans wel rekenen als met een vaststaand feit.

Aangespoord door een schriftelijke opmerking van den toenmaligen Utrechtschen archivaris Mr. S. Muller Fzn., heb ik later ook getracht iets meer te weten te komen over het atelier, waar de Utrechtsche miniaturen zijn geschilderd. Bij dit nadere onderzoek kwam ik tot de slotsom, dat deze miniaturen afkomstig moeten zijn uit het Karthuizerklooster Nieuwlicht aan de Vecht buiten Utrecht (4).

Mijn onderzoek is uitgegaan van het zoeven reeds genoemde Utrechtsche kloosterhandschrift, nummer 252 der Universiteitsbibliotheek te Utrecht, met de 'Postilla in prophetas maiores et minores' van den Franciskaner monnik Nicolaus de Lyra. Dit handschrift heeft Otto van Moerdrecht, die in 1423 monnik bij de Karthuizers is geworden, met eenige andere handschriften, laten schrijven voor de bibliotheek van het klooster, waar hij zijn intrek nam, tijdens zijn noviciaat. Het is evenwel eerst voltooid, nadat hij zijn professie heeft gedaan (5): 'Completus post eius professionem' staat in het handschrift zelf aangeteekend, waar deze bijzonderheden worden medegedeeld.

Nu is 'completus' of 'perfectus' een term, die gewoonlijk wordt gebruikt voor het voltooien van een handschrift door het inschilderen van de groote beginletters, het randwerk en de miniaturen. Mogen wij het woord 'completus' ook voor het handschrift van Otto van Moerdrecht op deze wijze verklaren, dan zijn daarmee dus bedoeld de groote beginletters van sterk rood en blauw, die men aan het begin der verschillende boeken van het tractaat vindt, vergezeld van penwerk op de marge der bladzijden, en bovendien twee miniaturen (6). Letters van dit type vindt men in bijna alle Utrechtsche kloosterhandschriften, die in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht worden bewaard, en het waren deze miniaturen, die reeds boven met een enkel woord ter sprake kwamen. Inderdaad herinneren zij door de manier van schilderen, en vooral door de eigenaardigen boomen en de zonderlinge heuvels, zoo volkomen aan de miniaturen in de boeken der Koningen van den grooten Haagschen Bijbel, dat wij er niet aan kunnen twijfelen, of zij stammen uit dezelfde werkplaats; ja, zij moeten zeker door den zelfden miniaturist, den 'Meester van Otto van Moerdrecht' zooals ik hem noem, zijn geschilderd (7).

Otto van Moerdrecht heeft dit handschrift met enkele andere, gelijk ons wordt medegedeeld, laten schrijven tijdens zijn noviciaat. Dat wil zeggen, dat hij de handschriften bestelde en er voor betaalde. Inderdaad kon hij dat doen als novitius, toen hij nog in het bezit was van zijn vermogen. Maar wij weten niet, waar hij de handschriften heeft besteld. Heer Otto kan zich evengoed hebben gewend tot den prior van het Karthuizerklooster (8) als tot een ander klooster of tot een schrijfschool van leken. Leest men evenwel de aantekening over de schenking in het handschrift nog eens met aandacht over, dan is toch wel zeer opvallend de uitdrukkelijke

(1) Oudheidkundig Jaarboek, I (1921), blz. 225—228. (2) Oudheidkundig Jaarboek, VIII (1928), blz. 264—271. (3) Deze studie was reeds geruimen tijd voltooid, toen ik het belangrijke artikel onder oogen kreeg van den heer H. J. J. Scholtens, De priors van het Karthuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht. Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, 35 (1929), blz. 302—357. — Aan dit artikel kon ik nog een aantal bijzonderheden ontleenen. (4) Verg. mijn artikels in Het Gildeboek, VI (1923), blz. 1—11, 63—80, 106—171 en 179—195. (5) Otto van Moerdrecht had zijn professie 6 Oct. 1424 reeds gedaan; verg. de opmerking in het boven aangehaalde artikel van den heer Scholtens. (6) De letter op fol. 113 in dit handschrift en de miniatuur op fol. 44 zijn afgebeeld in Oudheidkundig Jaarboek, I (1921), blz. 225 en volg. (7) Deze miniaturen zijn van de hand van Meester D, van den Haagschen Bijbel, dien ik thans den 'Meester van Otto van Moerdrecht' noem. (8) Prior wasdaar toen Albertus Buer.

mededeeling, dat het handschrift eerst is voltooid, nadat Heer Otto zijn professie heeft gedaan, hetgeen is geschied in 1424. Deze uitdrukking, die, zooals uit de formulering blijkt, door den bibliothecaris van het Karthuizerklooster is geschreven, heeft zeer weinig zin, wanneer dit voltooiën van het handschrift, door den miniator, niet is geschied in het Karthuizerklooster zelf.

Dit was de eerste aanwijzing, waaruit bleek, dat de miniaturen in het handschrift van Nicolaus de Lyra en in den grooten Haagschen Bijbel met zijn verwanten in het klooster Nieuwlicht kunnen zijn geschilderd. Maar er is nog een tweede, zeer dwingende reden om aan te nemen, dat deze miniaturen in zulk een klooster zijn ontstaan, de manier namelijk waarop de Haagsche Bijbel is versierd. De versiering in dit handschrift is immers aangebracht door een reeks van schilders en deze schilders werkten geheel onafhankelijk van elkander.

Het handschrift zelf geeft ons op deze wijze nauwkeurige inlichtingen over de inrichting van het bedrijf in het atelier, waar het is versierd. In hoofdzaak is het werk verricht door vijf schilders, die met de eerste letters van het alfabet worden aangeduid als de Meester A, B, C, D en E. Van hen heeft Meester D (de 'Meester van Otto van Moerdrecht'), de schilder der miniaturen in de boeken der Koningen die boven werden vermeld, alleen in het eerste deel gewerkt en Meester E alleen in het tweede deel. Meester D heeft, behalve de miniaturen in het handschrift van Otto van Moerdrecht en in enkele andere handschriften, waarvan er beneden nog ter sprake zullen komen, bijna de geheele decoratie geleverd voor den Bijbel in het Museum Meer-manno—Westreenianum in Den Haag, die minder rijk is versierd, en van Meester E zijn de talrijke miniaturen in een fragment van den Bijbel in de Stadsbibliotheek te Neurenberg.

De Meesters A, B en C, de meesters dus die in de beide deelen van den Haagschen Bijbel hebben gewerkt, vindt men terug als de illuminatoren van den Bijbel te Brussel (1) en naast hem merkt men nog een anderen meester op, van wien geen miniaturen in den Haagschen Bijbel voorkomen; hij wordt als Meester P of de 'Meester van de Passie te Brussel' aangeduid, daar hij voor het eerst in de Passie van dit manuscript optreedt (2). Beneden zal deze laatste meester nog ter sprake komen.

Zoowel in den Bijbel te 's-Gravenhage als in den Bijbel te Brussel is het werk van Meester A of den 'Meester van den Alexander', gelijk ik hem noem, niet geheel eigenhandig. Nu blijkt het uit aantekeningen in den Bijbel te Brussel, dat deze meester zijn werk onvoltooid heeft laten liggen, hetzij omdat hij is overleden, hetzij omdat hij naar elders is vertrokken of omdat hij is verjaagd. Zijn werk is afgemaakt zoowel in den Bijbel te Brussel, als in den Haagschen Bijbel (3), door een anderen meester, die den stijl van den 'Meester van den Alexander' getrouwelijk nabootste en waarschijnlijk niet anders heeft gedaan dan de door hem achter gelaten schetsen te voltooiën.

Bovendien hebben in den Haagschen Bijbel twee meesters, die met de letters F en G worden aangeduid, ieder één enkele miniatuur bijgedragen. Van hen is Meester G een vrij kundig schilder, dien wij ook nog in enkele andere handschriften terugvinden. Bij een paar miniaturen in beide Bijbels is twijfel mogelijk.

Hoe het werk over deze meesters moet worden verdeeld, kan men nalezen in de boven geciteerde artikelen in het Gildeboek en in den tekst der publicatie over de Noord-Nederlandsche miniaturen. Daarbij is het opmerkelijk, dat steeds een stuk van het

(1) Dat Meester C, de 'Meester van het Psalterium van den Haagschen Bijbel', niet een ander meester is dan de Meester C in den Bijbel te Brussel, zooals de Heer de Wit meent, bespeurt men, wanneer men vergelijkt de letter aan het begin van de Handelingen der Apostelen in den Haagschen Bijbel II, (fol. 200 *vo*), met de letter, aan het begin van den tweeden nocturn van het Psalterium in den Bijbel te Brussel (II, fol. 150 *vo*).

(2) Deze Meester dankt zijn belettering niet aan den Heer de Wit, zooals een lezer van zijn artikel wellicht zou vermoeden, maar aan Dr. G. Knuttel Wzn. die indertijd dezen Bijbel heeft bestudeerd en mij zijn aantekeningen heeft afgestaan. (3) De Meester A^I en A^{II} van den Haagschen Bijbel zijn waarschijnlijk identiek.

handschrift, een pakje katernen dus, aan een schilder werd uitgereikt met de opdracht er de miniaturen in te schilderen of te teekenen, volgens de aantekeningen die op de marge waren geplaatst, en er verder ook de groote beginletters en het randwerk in aan te brengen. Maar het is volkomen raadselachtig, volgens welke regels de pakjes katernen werden verdeeld. Daarbij schijnt men geheel willekeurig en zonder veel overleg te werk te zijn gegaan. Zelfs heeft in vele gevallen niet eens de zelfde schilder ook de zelfde stukken van de Bijbels in Den Haag en te Brussel te versieren gekregen.

Er is, naar het schijnt, geen verder toezicht meer geweest na het uitdeelen der katernen. Wel is er tot op zekere hoogte verwantschap van stijl bij het werk dezer meesters, maar van een algemeene artistieke leiding is niets te bespeuren. Er is geen eenheid. Elke meester werkte op zich zelf en zonder hulp van anderen, hoewel sommige meesters eenige hulp en leiding heel goed hadden kunnen gebruiken. In een gewone werkplaats is dat anders. Daar laat de leider zich gelden; daar worden minder ervaren krachten bijgestaan door een meer in de kunst bedreven meester; daar is een rationeele verdeling van het werk. In deze Bijbels daarentegen is, bijna zonder uitzondering, de geheele versiering op een bladzijde van de zelfde hand, evengoed het eenvoudigste schilderwerk als het moeilijkste, de letters en het randwerk even goed als de eigenlijke miniaturen, de 'fingetten' even goed als de 'storie'n, om de vaktermen te gebruiken, die in een paar aantekeningen in den Bijbel te Brussel voorkomen.

Deze aantekeningen leeren ons nog een paar belangrijke bijzonderheden. In zijn prille jeugd moet de Bijbel te Brussel namelijk avonturen hebben beleefd, die ik in verband zou willen brengen met het Utrechtsche schisma. Het eerste gedeelte van dezen Bijbel moet al vroeg verloren zijn gegaan of zijnbedorven (1). De rest heeft men toen in twee deelen gebonden, zooals zij reeds in de bibliotheek van Philips den Goede lagen en zooals zij nu nog, maar in vernieuwde banden, in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel worden bewaard. Bij de verdeling in twee deelen heeft men op een schutblad in elk deel den inhoud aangeteekend, en verder wat er aan 'storie'n' en 'fingetten' reeds was voltooid en wat er nog was te verrichten voor de decoratie. Uit deze aantekeningen blijkt in elk geval met volkomen zekerheid, dat de 'storie'n' en 'fingetten' van dezen Bijbel ten minste in de zelfde werkplaats werden geschilderd (2). Mogelijkis het, dat het eigenlijke werk van den rubricator, het inschilderen van de kleinere beginletters in sterk rood en blauw met het bijbehorende penwerk, in een andere werkplaats geschiedde, of in sommige gevallen door den schrijver zelf. Maar ik acht dit niet waarschijnlijk. Ik vermoed integendeel, dat voor den Bijbel in den Haag en te Brussel ook dit werk is geschied door Meester C, den 'Meester van het Psalterium', daar het voornaamste werk van dezen Meester het versieren van het Psalterium is geweest, en juist in dit boek komen zulke kleinere beginletters in bijzonder groot aantal voor. De 'Meester van het Psalterium' zou dus de eigenlijke rubricator zijn geweest. Van heel veel beteekenis was zijn werk in den Bijbel niet.

De meesters dezer Bijbels vertoonen een geheel verschillend karakter, ja zelfs een geheel verschillenden stijl. Zonder twijfel stonden zij volkomen los van elkander en men bespeurt niet den minsten invloed van den eenen meester op den anderen. Elk van hen heeft slechts een betrekkelijk klein aandeel in de versiering van het

(1) De Bijbel is waarschijnlijk lijk een tiental jaren later, omstreeks 1440, gecompleteerd met een deel, dat zich nu te Londen bevindt (British Museum, Add. 10043). De miniaturen in dat deel behooren tot de groep, die vertegenwoordigd wordt door den Bijbel, waarvan een stuk te Amsterdam en een tweede stuk te Middelburg ligt; verg. Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, N. S. X (1917), blz. 260—275. (2) De Heer de Wit stelt deze dingen op blz. 270 tot 271 van zijn artikel niet geheel juist voor. De terminologie staat ook niet zoo vast, als hij het wil laten voorkomen.

handschrift gehad en toch kan men zich niet voorstellen, hoe deze meesters in één atelier waren vereenigd, tenzij men zich hen voorstelt, werkend geheel afgesloten van elkander, elk volgens zijn eigen gebruik en methode.

Op deze wijze geven dus de Bijbels in Den Haag en te Brussel, door de manier, waarop de versiering is uitgevoerd, ons een voorstelling van een atelier, van miniaturenschilders, dat sprekend gelijkt op een Karthuizerklooster, en het is mogelijk deze voorstelling nog te versterken door de volgende opmerking. Wij kunnen namelijk bij de reeks van meesters, die in den loop der tijden de Utrechtsche Bijbels hebben versierd, niet alleen geen samenwerking, maar ook geen ontwikkeling en geen opeenvolging vaststellen. Telkens herkennen wij een meester met een bepaalde individualiteit, die een aantal miniaturen heeft geschilderd, soms in één en soms in meerdere handschriften. Maar dan verdwijnt deze meester weer. Wij bespeuren niet, waar hij vandaan is gekomen en hoe hij zijn kunst heeft geleerd, en evenmin bemerken wij, dat hij leerlingen heeft gevormd. Het werk van al deze meesters kunnen wij alleen verklaren, als wij aannemen, dat zij opgesloten waren in hun kluisen, als Karthuizers.

Ten slotte heb ik nog getracht een beter gedocumenteerd bewijs te leveren van mijn stelling, dat de Utrechtsche miniaturen zijn ontstaan in het Karthuizerklooster Nieuwlicht, op grond van een studie over de eigenaardige beginletters van sterk rood en blauw met het karakteristieke penwerk. Zulke letters vindt men, gelijk reeds werd opgemerkt, en alle Utrechtsche kloosterhandschriften. In vele van deze handschriften komen ook miniaturen voor. De eerste vraag, die men moet stellen, is dus, of de letters en de miniaturen uit hetzelfde atelier stammen. Reeds de bovengenoemde aantekeningen in den Bijbel te Brussel schijnen dat te bewijzen en het is ook niet waarschijnlijk, dat het klooster of de werkplaats, waar deze handschriften zijn versierd, wél de beschikking had over een zoo voortreffelijken rubricator en niet over een schilder van miniaturen.

Over deze vraag geeft het handschrift van Nicolaus de Lyra, dat reeds boven ter sprake kwam, ons intusschen nog een nadere aanwijzing. Bij de miniatuur met het portret van Nicolaus de Lyra is immers de achtergrond op zeer eigenaardige wijze ingevuld met ornamenten en de blauwe kleur, die daarbij is gebruikt, stemt zoo volkomen overeen met het blauw van vele beginletters, dat men nauwelijks kan aannemen, dat de miniatuur in een ander atelier zou zijn geschilderd dan de letters. Het is dus nu de vraag, of wij ook kunnen vaststellen, in welk atelier deze letters zijn ontstaan.

Ziet men de Utrechtsche kloosterhandschriften in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht door, dan bespeurt men al spoedig, dat al deze handschriften met dezelfde soort van letters zijn versierd. Het is daarbij onverschillig, of deze handschriften afkomstig zijn uit de bibliotheek van het Karthuizerklooster of uit de bibliotheek van de Reguliere Kanunniken. Vele van deze handschriften zijn gedateerd. Uit het bezit der Regulieren zijn de oudste handschriften van 1446, 1448 en 1450; de oudste handschriften der Karthuizers zijn uit de jaren 1410, 1424 en 1426.

Nu weten wij, dat men in het klooster der Karthuizers volledig was ingericht voor het vervaardigen van boeken. Dat blijkt uit een aantekening aan het slot van handschrift 97 der Universiteitsbibliotheek te Utrecht van het jaar 1458, met het commentaar op den profeet Daniël van Sint Hieronymus. In deze aantekening worden alle werkzaamheden genoemd, die het handschrift moest ondergaan, voordat het was voltooid: het voorbereiden van het perkament, het schrijven, verluchten, corrigeeren en binden, en al deze werkzaamheden waren verricht door paters en fraters van het Karthuizerklooster. Het werk van den illuminator in dit handschrift was niet veel bijzonders en er blijkt uit deze aantekening ook alleen, dat er in het Karthuizerklooster boeken werden gemaakt, maar niet, dat daar ook miniaturen werden geschilderd.

Dat bewijs wordt evenwel geleverd door twee handschriften te Brussel. Het eerste is een verzameling van levens der heiligen, die aan de Karthuizers te Utrecht heeft behoord (ms. 8729—31; Catalogus, n. 3215), met afbeeldingen van Karthuizers in biddende houding geknield voor eenige heiligen. Het tweede is het Catholicon van Johannes de Janua (ms. 102—3), gedateerd 1457, een handschrift van kolossale afmetingen, dat geheel is ingericht als de Utrechtsche kloosterhandschriften en waarin ook op drie plaatsen Karthuizers in biddende houding zijn afgebeeld. Het is toch wel zeer waarschijnlijk, dat deze handschriften in het klooster der Karthuizers zijn versierd. Dit zal men ook moeten aannemen voor twee handschriften in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht, hs. 370, met zijn onvoltooide miniaturen, en hs. 358, waarin de afbeelding van een Karthuizer is te vinden.

Door het weinige, wat wij uit de geschiedenis der Utrechtsche kloosters weten, worden deze gegevens nog eenigszins toegelicht. Het klooster der Reguliere Kanunniken heeft zeer te lijden gehad tijdens den strijd over de opvolging van Frederik van Blankenheim (den bisschop van Utrecht, die 9 October 1423 is overleden), een strijd die bekend staat als het Utrechtsche schisma. In dien strijd hadden de Regulieren de partij van Zweder van Culenburg gekozen en zij moesten in 1428 hun klooster verlaten op last van het stadsbestuur, dat op de hand was van de tegenpartij. Eerst in 1432 keerden zij terug, nadat een schikking was gemaakt, maar zij vonden hun klooster toen geheel vervallen en geplunderd. Bovendien hadden zij eenige jaren later zoo te lijden onder de pest, dat hun klooster op den prior en één enkelen monnik na geheel is uitgestorven. Nu zijn de Utrechtsche handschriften versierd in een bedrijf, dat ten minste van 1420 af zonder onderbreking heeft gewerkt, want de doorlopende traditie bij het versieren der letters kan men van dien tijd af vervolgen. Dit bedrijf was dus in geen geval gevestigd in het klooster der Regulieren. Zeker hebben ook de Karthuizers onder de twisten van het Utrechtsche schisma te lijden gehad, maar, zooals wij aanstonds nog nader zullen uiteenzetten, van een afbreken der traditie was bij hen geen sprake.

Op deze wijze kom ik tot de slotsom, dat te Utrecht in het Karthuizerklooster een bedrijf is geweest voor het vervaardigen van handschriften (1). Door de zorgen van dit bedrijf zijn de groote handschriften van den Bijbel ontstaan, als de Haagsche Bijbel, de Bijbel te Brussel en meerdere handschriften van dien aard. Otto van Moerdrecht heeft bij dat bedrijf de handschriften besteld, waarvan boven sprake was. Dit bedrijf zorgde voor het aanschaffen en het gereedmaken van het perkament, voor het schrijven en het corrigeeren van den tekst, voor het inschilderen van beginletters, randwerk en miniaturen, voor het binden en voor het aanbrenge van sluit-haken en knoppen op de banden. Dit werk geschiedde, naar ik meen te mogen aannemen, door de paters en de fraters, of liever door de monaci en clerici redditii (die koorreligieuzen zijn), de conversi en donati (die leekenbroeders zijn), of hoe de heeren verder genoemd worden, die de bevolking van een Karthuizerklooster vormen. Ook de schilders der miniaturen, althans een aantal van hen, zoek ik onder de bewoners van dit klooster.

Het is deze conclusie, die door den Heer de Wit in zijn boven genoemd artikel wordt bestreden. Daarbij heeft hij evenwel niet de argumenten trachten te weer-

(1) Zulk een bedrijf was tegen het einde der 15de eeuw gevestigd in het klooster Hieronymusdal, gewoonlijk Lopsen genaamd, bij Leiden. — De rekening van het jaar 1491 vermeldt ontvangsten voor het missaal van de Pieterskerk, dat in het klooster was vervaardigd. Daarbij wordt Cornelius van Gouda genoemd als schrijver, Johannes Reetgelt als 'verlichter', Henricus als boekbinder en Johannes Vos als vervaardiger van het beslag. — Verg. H. E. van Gelder, Bijdragen en Meded. voor Vaderl. Geschiedenis, 4de R. VII (1909), blz. 387. — Waarschijnlijk is uit deze werkplaats afkomstig het missaal, dat wordt bewaard in de bibliotheek van het Arsenal te Parijs (verg. G. J. Hoogewerff, Het Gildeboek, IX, 1926, blz. 64—67); met dit missaal is verwant een getijdenboek te Luik, ms. Wittert 33 (verg. J. Brassinne, Deux livres d'heures néerlandais) en nog enkele andere handschriften.

leggen, die door mij zijn te berde gebracht, maar hij heeft zijn betoog voornamelijk bepaald tot twee punten, die, naar zijn meening, met beslistheid spreken tegen de door mij getrokken conclusie. Het zijn deze beide punten, waartoe wij ons thans vooreerst zullen bepalen.

In de eerste plaats is de Heer de Wit gaan narekenen, hoeveel kunstenaars wel in betrekkelijk weinig jaren in het Karthuizerklooster moeten zijn werkzaam geweest, en hij vindt voor een zoo groot aantal schilders in het klooster geen plaats. Maar op deze wijze redeneerde hij toch niet juist. Want de handschriften zijn door slechts zeer weinig werkelijk goede schilders versierd en naast hen vindt men enkele krachten van minder beteekenis of kunstenaars, die slechts een paar miniaturen hebben bijgedragen. Nu bewijzen de gegevens, die wij over de geschiedenis van het klooster te Utrecht bezitten, dat de bevolking daar zeer wisselend was. Men zal dus mogen aannemen, dat ook door monniken, die van elders kwamen, soms voor de handschriften eenig werk is verricht. Mogelijk werden ook personen voor het schilderen van de versiering in dienst genomen of werden stukken der handschriften uitgegeven aan personen buiten het klooster. Voor de laatste mogelijkheid meen ik ook nog een sterke aanwijzing te bezitten, zooals later zal blijken.

Nog minder overtuigend is het tweede deel van het betoog van den Heer de Wit, ondanks al de teekenende bijzonderheden, die hij ons op zoo onderhoudende wijze over het klooster Nieuwlicht en de Karthuizerkloosters in het algemeen mededeelt (1). Ik bedoel de passage, waarin hij wil bewijzen (op blz. 267 tot 270), dat het klooster, in 1392 door Zweder van Abcoude, Heer van Gaesbeek, Putten en Strijen, gesticht (2), eerst vele jaren later werkelijk zijn bewoners heeft gekregen. De bouw is eerst voltooid, zoo betoogt de Heer de Wit, door den broeder van Zweder, Willem, Heer van Abcoude en Duurstede, maar het klooster was bij zijn dood, in 1407, nog niet gedoteerd. Eerst door de schenking van Anna van Cortkeen kon een der cellen worden betrokken en de eerste, die daar zijn intrek kon nemen als monnik, is Otto van Moerdrecht geweest, in 1423. Vóór dien tijd was het opkomende klooster al zeer belemmerd in zijn ontwikkeling door den Sint-Elisabethsvloed van 18 November 1421 (3), waarbij het zoo veel land en goed verloor, dat uit de opbrengst daarvan zeven monniken zouden kunnen worden onderhouden. Ten gevolge van deze rampen moesten zelfs eenige monniken naar elders worden uitbested. Bovendien heeft het klooster, zoo besluit de Heer de Wit zijn betoog, gedurende den strijd om den Utrechtsche bisschopszetel, evengoed als het klooster der Reguliere Kanunniken, van 1428 tot 1432 leeg gestaan.

Men vraagt zich bij het lezen van dit betoog toch met eenige verwondering af, hoe men kan veronderstellen, dat de eerste monnik pas in 1423 zijn cel in het klooster kon betrekken, terwijl reeds in 1421 (of liever al twintig jaar eerder) 'eenige van de monniken' moesten worden uitbested naar elders, nadat goederen waren verloren gegaan, voldoende om daarmede zeven monniken te onderhouden. Wat heeft men bovendien vroeger met de opbrengst van deze goederen gedaan, wanneer men daarmede geen monniken onderhield?

Zonneklaar blijkt het evenwel, dat de Heer de Wit zich geeft vergist, wanneer men het *Necrologium* en de verdere over het klooster gepubliceerde documenten doorleest (4). Daarbij krijgt men een geheel anderen indruk van de oudste geschie-

(1) Voor meer bijzonderheden zij hier nog verwezen naar het werk van H. J. J. Scholtens, *Een boek over Karthuizers* (Roermond, 1924). (2) Uit de bul van Paus Gregorius XI van 1 Juni 1375 (zie G. Brom, *Bullarium Trajectense*, n. 2226) blijkt, dat er al in 1375 sprake was van zulk een klooster; verg. S. Muller Hzn, *Geschiedkundige atlas van Nederland: Het Bisdom Utrecht* (1921), blz. 373; zie Scholtens, *Archief van het Aartsbisdom Utrecht*, 35 (1929), blz. 352-354. (3) Dit is niet juist; verg. Scholtens, *Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 35 (1929), blz. 316-317. (4) L. van Hasselt, *Het Necrologium van het Karthuizerklooster Nieuwlicht*. — *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap*, IX (1886), blz. 126-392. — Ook afzonderlijk uitgegeven (Utrecht, 1886). — Evenals de Heer de Wit, citeer ik naar den overdruk.

denis van het klooster. De lijst der groote weldoeners, die tot deze documenten behoort, opent met een opsomming der schenkingen van Zweder van Abcoude en onder deze schenkingen vindt men al dadelijk een zeer groot bedrag genoemd 'pro sustentacione' van den prior en het convent (1). Heer Willem, de broeder van Zweder, die volgt in de lijst, heeft zeven cellen laten bouwen aan de oostzijde van den grooten kloosterhof, maar hij had deze cellen, toen hij in 1407 stierf, nog niet gedoteerd. Het klooster heeft evenwel van hem, zoowel bij zijn leven als na zijn dood, zooveel ten geschenke ontvangen, dat het bedrag voldoende zou zijn geweest om daaruit de zeven monniken te onderhouden, die in deze zeven cellen moesten leven. Men heeft dat bedrag evenwel niet kunnen beleggen in nieuw aan te koopen landerijen, maar men heeft het moeten gebruiken om de schade goed te maken, die het klooster had geleden door den grooten vloed. Verloren was dat bedrag dus niet! Er worden ook drie personen genoemd, die 'ad instanciam' van Willem van Abcoude in het klooster als monnik zijn opgenomen. Zelfs blijkt het uit een bericht over een visitatie op gezag van het algemeen kapittel der orde in 1406, dat het klooster al een geregeld bestaan had vóór den dood van Willen van Abcoude (2).

Zeker leed het klooster in het begin der 15de eeuw zware schade door de waterfloeden en er moesten toen inderdaad eenige monniken naar elders worden uitbesteed. Het waren er evenwel slechts twee. Dat blijkt uit een andere lijst van weldoeners (3), waar genoemd worden de monniken van Monnikhuize bij Arnhem, omdat zij 'tempore necessitatis et paupertatis nostre' twee fraters opnamen en bovendien nog geld hebben gegeven voor het onderhoud van één monnik. Een van de beide kloosterbroeders, die naar Monnikhuize bij Arnhem moesten vertrekken, was Heer Tydemannus Graeuwert, de eerste prior van Nieuwlicht, en hij is daar ook, 6 Oct. 1415, overleden. Blijkbaar zijn naar andere kloosters geen monniken uitbesteed.

Er kwam trouwens ook van verschillende zijden hulp. In den tijd van de ramp, toen Henricus de Veethusen prior was (4), schonk Willen van Merode goederen om uit de opbrengst twee monniken te onderhouden en hij bepaalde, dat zijn schenking in de eerste plaats ten goede moest komen aan de (twee) monniken van Nieuwlicht, die 'propter paupertatem' naar elders waren uitbesteed. De schenking ging pas in na zijn dood, maar hij moet al spoedig den weg van alle vleesch zijn gegaan, zooals het document het uitdrukt, want het waren Henricus van der Laen (5) en Johannes Taets, die het eerst van zijn schenking profiteerden, en zij zijn in elk geval in het klooster gekomen vóór Otto van Moerdrecht, die daar in 1423 zijn intree deed (6).

Op de schenking van Willem van Merode volgt in de lijst der benefactoren de schenking van Anna van Cortkeen, die moest strekken om uit de opbrengst één monnik te onderhouden. Heer Otto Amilji (namelijk Otto van Moerdrecht), zoo wordt er bijgevoegd, 'hujusmodi ex causa primus erat receptus ad ordinem in domo nostra et professus monachus et sacerdos'. Hij was dus geenszins de eerste, die in het klooster een cel kon betrekken, zooals de Heer de Wit ons wil laten gelooven, maar de eerste, die van deze schenking van Anna van Cortkeen profiteerde! Wij kennen de namen van niet minder dan vijf monniken, die vóór hem in het klooster zijn opgenomen, en van een ons niet bekend aantal, zijn de namen ons niet overgeleverd.

(1) L. van Hasselt, t. a. p. blz. 40. — Op blz. 135 wordt in het *Necrologium Zweder van Abcoude* genoemd 'fundator ac dotator' van het klooster; op blz. 146 wordt Willem op de zelfde wijze betiteld. (2) L. van Hasselt, t. a. p. blz. 69. (3) B. J. L. de Geer, *Kronijk van het Historisch Genootschap*, XIII (1857), blz. 140. (4) Volgens de lijst der priors, gedrukt bij L. van Hasselt, t. a. p. blz. 30 en volg. was hij de achtste in de reeks. (5) Henricus van der Laen werd later de tiende prior en was als zoodanig de voorganger van Otto van Moerdrecht. Hij stierf 4 Januari 1438, zooals blijkt uit de aantekening in het *Leidsche getijdenboek* (B. P. L. 224); verg. *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond*, XIII (1920), blz. 226. (6) Verg. B. J. L. de Geer, t. a. p. blz. 144.

Ook over hetgeen bij het Utrechtsche schisma is geschied, geven de gepubliceerde documenten ons enige inlichtingen. Daarbij is het vooral opmerkelijk, dat de rampen door de watervloeden met de voorvallen tijdens het schisma op één lijn worden gesteld. Zoo wordt in de lijst der monniken van Nieuwlicht, die elders begraven liggen (1), gesproken van den tijd 'in prima divisione conventus nostri, fracta propter aggeres in Zelandia' (2), en van den tijd 'secundae divisionis conventus facte propter disturbium ecclesie Trajectensis'. In het *Necrologium* worden twee monniken genoemd, die in deze laatste periode elders stierven, Johannes van Bueren en de reeds boven genoemde Johannes Taets.

Blijkbaar heeft het klooster dus tijdens het schisma, of liever toen een aantal geestelijken Utrecht hebben verlaten, omdat zij niet tot dezelfde partij behoorden als het stadsbestuur, in het geheel niet ledig gestaan, maar het was slechts een deel der monniken, dat is uitgeweken. Wij kunnen zelfs wel raden, wie de leider was van de monniken, die te Utrecht bleven. Dat kan niemand anders zijn geweest dan Otto van Moerdrecht, die als oud-kanunnik van den Dom zeker niet op de hand van Zweder van Culenburg is geweest. Hij was juist prior tusschen 1428 en 1432, in de jaren, toen, volgens de meening van den Heer de Wit, het klooster heeft leeggestaan. Als prior is hij immers opgevolgd door Heer Wouter, die deze waardigheid sedert 1432, of 1433 heeft bekleed (3), want hij was reeds vijf jaar prior, toen Otto van Moerdrecht 7 Maart 1438 overleed, waarschijnlijk als prior van het Karthuizerklooster 'Dal van genade' bij Brugge. Zeker heeft men het beter gevonden, dat het hoofd der monniken, die te Utrecht zijn gebleven, op eervolle wijze naar een ander klooster werd overgeplaatst, toen de schikking van 1432 was getroffen.

De argumenten, die de heer de Wit heeft aangevoerd voor de geringe beteekenis van het Karthuizerklooster vóór het jaar 1432, zijn op deze wijze gemakkelijk te weerleggen. Men krijgt door een onderzoek der documenten veeleer den indruk, dat in dat klooster een opgewekt leven was met veel gaan en komen van monniken, waar ook meer werd deelgenomen aan de gebeurtenissen van den tijd, dan men wel van Karthuizers zou verwachten. Er kan in dat klooster dus zeer goed een bedrijf voor het vervaardigen van handschriften zijn gevestigd geweest. Een ander der Utrechtsche kloosters kan moeilijk in aanmerking komen en ook de Heer de Wit spreekt alleen over de Karthuizers, wanneer hij, zooals hij het zelf zegt, tracht te bewijzen, 'dat de Utrechtsche miniaturen niet uit eenig klooster, maar uit een atelier van leekenminiaturen in de stad stammen'. De miniaturenschilders zouden dan, naar zijn meening, burgers in de stad moeten zijn geweest en hun namen zou men moeten zoeken in de gildenlijsten van Utrecht.

Een bewijs voor deze laatste stelling wordt niet gegeven en toch zou zulk een bewijs in het geheel niet overbodig zijn. Zeker werd te Parijs, in de Middeleeuwen het allervoornaamste centrum van deze kunst, 'quell' arte ch'alluminare è chiamata in Parisi', de verluchting van handschriften door leeken uitgevoerd en leeken waren het ook, die in de tweede helft der veertiende eeuw werkten voor Koning Karel V van Frankrijk en zijn broeder den Hertog van Berry, evengoed als het waarschijnlijk alle leeken waren, die later voor Philips den Goede en zijn zoons handschriften illustreerden, Simon Marmion, Jean le Tavernier en hoe zij verder heeten mogen. Maar in Noordnederland waren de boekenschilders, voor zoover wij het weten, steeds kloosterlingen, zoowel in het begin der vijftiende eeuw de Cistercienser monnik in het klooster Onze-Lieve-Vrouwenberg te IJsselstein, die den Bijbel te Kopenhagen

(1) L. van Hasselt, t. ia. p. blz. 238 en volg. (2) Duidelijk is dit ook uitgedrukt in het *Necrologium* (blz. 197): 'quando conventus fut divisus propter paupertatem prima vice, que accidit propter aggeracionem in Zelandia.' (3) Walterus Pelgrimi is door het generaal kapittel der Grande Chartreuse van 1435 benoemd tot prior van Nieuwlicht, nadat hij dit klooster reeds eenigen tijd als rector had bestuurd.

heeft geïllustreerd, als tegen het einde van die eeuw de Kruisheer Johannes van Deventer van het klooster S. Agatha bij Cuyck, de verluchter der koorboeken, die daar nu nog altijd aanwezig zijn. Kloosterlingen moeten het ook geweest zijn, die miniaturen schilderden te Delft, te Leiden en in de conventen, waarover de gegevens door Acquoy zijn verzameld (1). Wij zullen toch zeker ook moeten aannemen, dat de miniaturen in den Bijbel van S. Marie te Utrecht en in den Bijbel, die door Thomas van Kempen is geschreven, te Darmstadt door kloosterbroeders zijn geschilderd. Zoo iemand dus wil bewijzen, dat de 'Utrechtsche miniaturen' het werk zijn van leeken, dan zal hij met zeer deugdelijke argumenten moeten aankomen, wil hij ons ook overtuigen.

In plaats van argumenten geeft de Heer de Wit ons evenwel niet anders dan de verzekering, dat de Utrechtsche miniaturisten leeken waren, en toch acht hij het een vraag van groot gewicht, of deze miniaturen kwamen uit de cel van een Karthuizer monnik of uit een atelier in de stad. Hij meent, dat het heel iets anders is, 'of de wortels der vroege „Hollandsche" kunst in den grond lagen, die door een kloostermuur is ombouwd, of dat zij opspruiten uit den zelfden volksbodem waar zij later tot vollen wasdom is gekomen'.

Zeker is dit een zaak van belang, maar ik vraag mij toch af, of de Heer de Wit, wanneer hij op deze wijze van de 'Utrechtsche miniaturen' als van groote kunstwerken spreekt, het materiaal niet overschat. In werkelijkheid zijn er onder de Utrechtsche miniaturisten uit de eerste helft der vijftiende eeuw slechts enkele weinige kunstenaars van beteekenis. Ik kan er slechts één noemen uit den tijd, toen de Bijbels van Den Haag en Brussel werden versierd, den 'Meester van Zweder van Culenburg' (2). Als kunstenaar wordt hij nog overtroffen door zijn leerling, den 'Meester van Catharina van Cleef' (3). Maar wie zich bezig houdt met de 'Utrechtsche miniaturen', kan zich niet tot deze kunstenaars bepalen en de andere illuminatoren buiten beschouwing laten. Zeker verdienen enkele meesters der groote Bijbels als voortreffelijke illustrators en decorateurs onze belangstelling en zij behooren toch ook tot dezelfde sfeer. Maar hoe gering is de studie, die deze meesters van de natuur hebben gemaakt! Hoe weinig oorspronkelijk is hun kunst, evengoed de kunst van den Meester van Zweder van Culenburg als de meesters der groote Bijbels. Voor de laatste miniaturisten is dat eenigen tijd geleden betoogd door den Heer Goldschmidt, in een artikel, waarin hij het verband aantoonde van de Utrechtsche schilders met de zuidelijke en de Nederrijnsche kunst (4). Op de resultaten van deze onderzoeking moeten wij voortbouwen om ons een nauwkeuriger beeld van deze betrekkingen te verschaffen. Ik stel mij dus voor, met dit doel, eerst een oogenblik aandacht te schenken aan de Zuidnederlandsch-Noordfransche en Nederrijnsche kunst uit de eerste helft der vijftiende eeuw en daarna meer in bijzonderheden de miniaturen van den Meester van Zweder van Culenburg te bespreken. Op deze wijze zullen wij ten minste over beter materiaal beschikken om een oordeel uit te spreken over de Utrechtsche miniaturisten.

(Wordt vervolgd.)

Leiden, Juni 1929.

A. W. BYVANCK.

(1) Ook te Neurenberg, om nog een voorbeeld uit andere streken te noemen, was omstreeks 1475 een bloeiende school van miniaturenschilders in de kloosters der Dominikaners en Dominikanessen; verg. Karl Fischer, Die Buchmalerei in den beiden Dominikanerklostern Nürnbergs (Diss. Erlangen, 1928). (2) Hij komt nog beneden ter sprake. (3) Hij wordt door mij zoo genoemd naar zijn werk in het handschrift, in het bezit van den Hertog van Arenberg, Noord-Nederlandsche Miniaturen, blz. 21 n. 43. (4) A. Goldschmidt, Oudheidkundig Jaarboek, III (1923), blz. 22—27.

DE ZILVERTENTONSTELLING IN HET STED. MUSEUM VAN ZUTPHEN EN DE GRAAFSCHAP, JULI EN AUG. 1928. *)

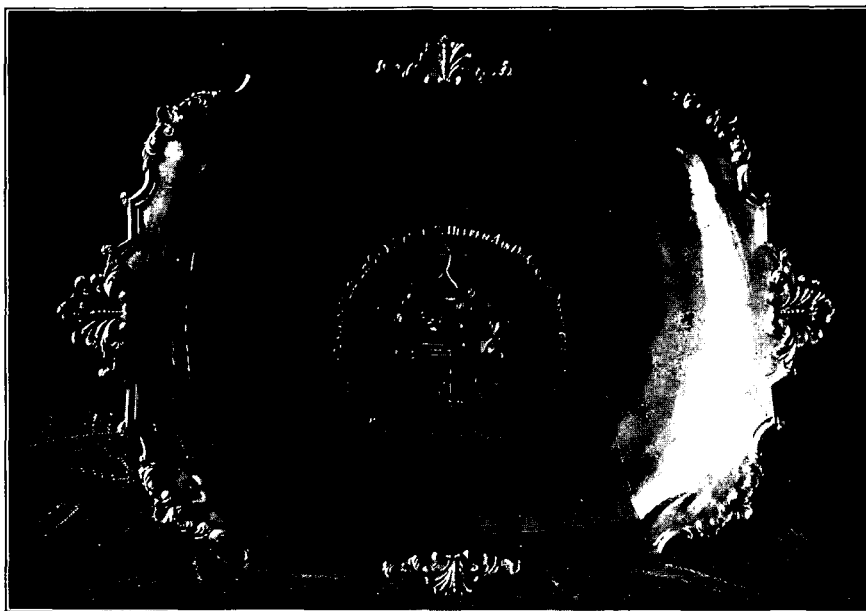
II.

De oudste voorwerpen van zilversmeedkunst vertoonden volgens de gegevens der tentoonstelling geen stadsmerk, meesterteeiken of jaarletter, nòch de bodestaven (cat. 147 en 148) gedateerd 1573 en 1574 en in Zutphen vervaardigd, nòch de panderstaf (cat. 146), gedateerd 1602, evenmin het groote stadzegel en contrazegel (cat. 156) (1) gedateerd 1575. De avondmaalsbekers van de St. Walburgskerk zijn gestempeld met het stadswapen, kruis met leeuw, een huismerk en de jaarletter Z en D²; zij zijn gedateerd 1660 en 1663 (cat. 46 en 47). De Avondmaalsbeker der Broederkerk (cat. 53), uit het tweede kwart van de zeventiende eeuw is zonder merken. De schotel en het doopbekken uit Vorden, beide van 1668 hebben evenwel alleen het kruismerk, dat later algemeen voor Zutphen gebruikt werd, op sommige uitzonderingen na, waarin met het volledige wapen werd gestempeld. Op de tentoonstelling was geen voorwerp met een volledig wapen gemerkt, aanwezig: de reeds genoemde bekers der St. Walburgskerk, een lepel en vork (cat. 128) gestempeld met kruis met leeuw, kruis, V H (aan elkaar), 4 C (1729), de kandelaars (cat. 102), gestempeld kruis met leeuw, kruis S L, 4 U (1746) en de Avondmaalsbekers van Warnsveld, gestempeld kruis met leeuw, Coolhaas, 3 K, gedateerd 1713. Het kruismerk staat gewoonlijk in een ovaal schild, soms ook in een rond. De armen van het kruis zijn naar die van het ankerkruis op het stedelijk wapen, eenigszins breed toeloopend aan de uiteinden, de horizontale armen zijn iets langer, dan de verticale. Niet altijd is het kruis met zorg afgewerkt; soms vervalt de verbreding aan de uiteinden der armen en als het schild een ronden vorm heeft zijn zij van dezelfde lengte. Het schild wordt niet door de armen van het kruis geraakt.

Voor de dateering volgens het alfabet heeft men aan de oudste stempels nog niets, aangezien C L (2) (in monogram) in 1656 teekent G 2 en in 1668 G 2 en F 2; C H (aan elkaar) stempelt 2 y in 1694 (cat. 86 Gildebeker Borculo; Avondmaalsschotel en Doopbekken Vorden; cat. 56 offerbus der Ev. Luth. Gem. Zutphen). Men schijnt in de laatste helft der zeventiende eeuw met het tweede alfabet bezig geweest te zijn, zonder tot een vast systeem te komen. Volgens gegevens van het Gemeente Archief, welwillend door den Archivaris verstrekt, blijkt dan ook, dat er vóór 1635 geen bepalingen voor het zilveragehalte zijn geweest. Neemt men tot uitgangspunt den beker van Almen (cat. 16), gestempeld 2 y, gedateerd 1702, dan komt men met 3 F terecht op 1709, dateering en jaarletter van den beker uit Zelhem. Met deze gegevens loopt het tweede alfabet dus tot 1703 en begint het derde met 1704 (3 A). Neemt men nu aan, dat, zooals gewoonlijk bij het stempelen der jaarletters, I en J, en U en V samenvallen, dan eindigt het derde alfabet op 1726; tusschen de N en de S moet dan evenwel een onnauwkeurigheid geweest zijn, want cat. 52, beker der Nieuwstadskerk te Zutphen, is gedateerd 1715, 3 M., terwijl cat. 69, blaadje Bornhof, is gedateerd 1720, 3 S; er is dus één letter te veel. Zou de Q wellicht hier vervallen zijn? Bij de andere alfabetten telt de Q mee. Het vierde alfabet begint in 1727 en eindigt in 1750; het vijfde loopt van 1751 tot 1774 en het zesde van 1775 tot 1799, indien er een V aan toegevoegd wordt. Moest volgens hetzelfde systeem het eerst een

*) Vervolg van het artikel in het Oudheidkundig Jaarboek van 1928, blz. 253—259. (1) De niet genummerde voorwerpen staan niet in den Catalogus. (2) Wegens de groote moeilijkheid om van de merken nauwkeurige afbeeldingen te verkrijgen, moeten die hier achterwege blijven; bij de letters der jaar- en meesterteeiken zijn geen punten geplaatst, wanneer die niet duidelijk op het voorwerp zelf zichtbaar waren. Hierin volgde ik de raadgevingen van den heer E. Voet Jr., die mij welwillend vele gegevens verschaftte.

tweede alfabet geconstrueerd worden, dan zou het eerste beginnen met 1656 en het tweede met 1680. Dit is evenwel niet het geval, een voorwerp met G 2 is niet 1687, maar 1656 gedateerd (cat. 86 Gildebeker Borculo) en F 2 is niet 1685 maar 1668 (doopbekken Vorden). Er blijven echter nog meer raadsels over. De beker van Lochem (cat. 32) kan in 1755 gemaakt zijn en in 1756 gestempeld, maar de herinneringsbeker van het Bornhof (cat. 68) is 1711 gedateerd en 3 O (1717), gestempeld, het blad van dezelfde stichting is, zoals reeds

Afb. 1. Avondmaalsschotel der Ned. Herv. Gemeentē te Doetinchem, lengte 35 c.M., breedte 37 c.M., te vroeg gedateerd, 1735 merken: Zutphen, HIW, 5 Z. (cat. 23).

werd opgemerkt, gedateerd 1720 en draagt het jaarletter 3 S (1721); de Avondmaalsschotel van Doetinchem (cat. 23, zie afb. 1) heeft een opschrift met den datum 1735 (niet 1739 zie cat.), het jaarletter is 5 Z, 1774. Het jaarstempel kan onmogelijk zooveel later op de achterzijde zijn gedrukt. Het meesterteeken HIW pleit ook tegen den lateren datum, daar dit teeken op verschillende voorwerpen omstreeks dien tijd vervaardigd voorkomt. Op de lepels en vorken van het Bornhof staat 6 Z (1799), maar zij zijn gedateerd 1807.

Hoe nuttig de jaarcijfers voor het dateeren zijn en zelfs de familiegeschiedenis kunnen toelichten, bewijzen de bekers uit Almen (cat. 15 en 16). Beide zijn gelijk van vorm, maar de éne is voorzien van één gegraveerd wapen en het andere van twee, een mannelijk en een vrouwelijk wapen. De oudste is geteekend 2 y en gedateerd 1702, de tweede S L, 4 Z (1750), volgens alfabet 48 jaar later gemaakt. Men kan hieruit de conclusie trekken, dat Carel Lintelo, Heer van de Ehze, den eersten beker gaf, toen hij nog ongehuwd was en later, wellicht tegen zijn zilveren huwelijksfeest er een liet vervaardigen met het wapen van zijn vrouw Clara Elisabeth van Nagel aan het zijne toegevoegd. De dateering naar den vorm kan dikwijls door de jaarletter gestaafd worden. Bij de 4 kandelaars en de 4 komforen, op blz. 258 (jaargang 1928) vermeld, is dat waar te nemen. Het komfoor met zuivere Lodewijk XV-vormen moest wel eerder gedateerd worden, dan het andere met een Lodewijk XVI-roset op de pootjes. Beide zijn vermoedelijk van denzelfden meester VA (aan elkaar); cat. 105, het jongste heeft de jaarletter 6 U (1794), het oudste, 6 B (1776). Het oudste paar kandelaars (cat. 100) draagt de merken kruis, Coolhaas, 4 B (1728); dan volgt cat. 101 met kruis, S L, 4 N (1739); cat. 102 met kruis, kruis met leeuw, S L, 4 U (1746); ten slotte cat. 103 met kruis H I W, 5 Z, 1774.

Gaat men de verschillende meestertekens na, dan verschijnt het eerst CL, in monogram, gedateerd en voorzien van het Zutphensche kruis, op den Avondmaalsschotel en het Doopbekken van Vorden, G 2 en F 2, 1668 (1). Vóór dien tijd vindt

(1) Afdrukken in gips van de voornaamste merken werden gemaakt met vriendelijke hulp van den heer A. O. van Kerkwijk.

[4] [1] [2] [3] [5] [6]

Afb. 2. [1] Suikerstrooier, Oude en Nieuwe Gasthuis te Zutphen, hoogte 15 c.M.; merken: Zutphen, HIW, 6 K. (cat. 66). [2] Broodmand, hoogte 11.5 c.M.; merken: Zutphen, PS, 2 onduidelijk. (cat. 98). [3] Mosterdpot, Oude en Nieuwe Gasthuis te Zutphen, hoogte 15 c.M.; merken: Zutphen, HIW, 6 L. (cat. 64). [4] Komfoor, hoogte 9.5 c.M.; merken: Zutphen, VA, 6 U. (cat. 105). [5] Groentelepel, Bornhof te Zutphen, lengte 23 c.M.; merken: Zutphen, Coolhaas, 4 D. (cat. 70). [6] Komfoor, hoogte 11 c.M.; merken Zutphen, VA, 6 B. (niet in den cat.).

men C L met jaarletter G 2, echter zonder kruis op drie gildebekers van Borculo, gedateerd 1656 en 1662 (cat. 86, 87 en 88); maar niet gedateerd, wel met kruis en jaarletter G op een beker van Steenderen (dateering Voet 1665, cat. 39). Verder komt hij voor met kruis op de bekens van Winterswijk (cat. 43), gedateerd 1703, met jaarletter R. en op den beker van de Broederenkerk te Zutphen (cat. 52) met jaarletter 3 M, hetgeen uitkomt met de dateering 1715. De Avondmaalsschotel van Borculo, twee borden en twee bekens zijn allen geteekend C L, omgeven door een krans, zij zijn voorzien van het kruis en dragen de jaarletter M 2 (cat. 17, 18 en 19); zij moeten dus vóór 1704 gemaakt zijn. Het meesterteecken C L staat ook onder een beker van de stad Zutphen (cat. 152) het kruis en een jaarletter, die vermoedelijk een G is; hij zou daarom gedateerd kunnen worden omstreeks den tijd van den schotel van Vorden, 1668, in elk geval niet 1791, zooals tot nu toe werd aangenomen. Wellicht moeten de messen en vorken der Gemeente Zutphen (cat. 151), geteekend C L, O 3, ook niet omstreeks 1750 gedateerd worden, zooals indertijd is geschied, maar eenige jaren vroeger, 1717 (3 O), aangezien C L wel niet van 1668 tot 1750 gewerkt zal hebben en zou men aan een navolger van den zelfden naam denken, dan zou de jaarletter in het vierde alfabet moeten staan. Eenige nagenoeg dezelfde, onduidelijke meesterteeckens zouden een afgesleten monogram van C. L. kunnen voorstellen. Deze merken staan op de volgende voorwerpen: het bord der Evangelisch Lutherse Gemeente te Zutphen (cat. 55), G ?, gedateerd 1694; op 2 zoutvaatjes van het Bornhof, gedateerd 1697, met kruis, M ?, op den beker van het schuttersgilde te Doetinchem (eigendom Gem. Museum 's-Gravenhage), gedateerd 1700, met kruis, 2 y (cat. 80) en verder nog op den beker der familie de Leeuw van Coolwyck met jaarletter G ?, een stadsmerk, niet Zutphen, en gedateerd 1609. Het

monogram van het meesterteeken is hier vrij duidelijk, de G zou weer wijzen op omstreeks 1668, maar de gegraveerde dateering, 1609, lijkt niet juist, zij is te vroeg. Heeft men hier met een verkeerd jaartal te doen, evenals bij het blad van Doetinchem (cat. 23) of is een 6 tot een 0 afgesleten? Op de beker van Almen (cat. 16) kruis, 2 y staat een onduidelijk teeken, dat ongeveer overeenkomt met de vorige (waarschijnlijk niet Coolhaas, zie cat.), met de dateering 1702 zou de meester C L de vervaardiger kunnen zijn.

Als tweede meester is te noemen Coolhaas, vermoedelijk afkomstig uit Utrecht, met het geestige meesterteeken, de haas, die uit een kool springt. Van hem zijn de bekers van Warnsveld (cat. 92), kruis met leeuw, 3 K, gedateerd 1713, de kandelaars uit het Rijksmuseum (cat. 100), kruis, Coolhaas, 4 B (1728) en de groentelepels van het Bornhof (cat. 70), kruis, 4 D, gedateerd 1730.

Een andere meester, die zijn stempel op verscheiden voorwerpen drukte is H I W, soms H I W, misschien wel een familielid van Dirk Jan Woelderink uit Zwolle. Onder het blad uit Doetinchem (cat. 23) staat H I W, kruis, 5 Z (1774) en onder het blad I van het Gemeente Museum te Arnhem (cat. 93), H I W, kruis, 6 A (1775). Met H I W, kruis, 5 Z (1774) vindt men zijn stempel op de kandelaars, cat. 103; verder op het tafelzilver (cat. 130 en 132), met kruis, 6 D (1778) en met kruis, 6 R (1791). Het zilver van het Oude en Nieuwe Gasthuis (cat. 64—67) zijnde een olie- en azijnstel, een suikerstrooier, een mosterdpot en twee vischscheppen, is gemerkt Hiw; de suikerstrooier alleen H I W. Zij zijn gemaakt tusschen 6 K en 6 G, dus tusschen 1785 en 1790.

S L maakte behalve den beker van Almen (cat. 15) 4 Z (1750) ook de bekers van Lochem (cat. 32 en 34) kruis, 5 E gedateerd 1755 en verschillende gebruiksvorwerpen: een vork, kruis, 4 y (1749), de kandelaars (cat. 102), kruis, kruis met leeuw, 4 U (1746); een melkkan (cat. 113), kruis, 4 N (1739); een trekpote (cat. 141) 4 M (1738).

P. S. vervaardigde een broodmand (cat. 98) en een pappot (cat. 117), 4 S (1744).

De Stichting Bornhof liet haar zilver door verschillende zilversmeden maken tusschen 1697 en 1799. Het eerst de zoutvaatjes vermoedelijk door C L; in 1711 de herinneringsbeker (cat. 68) door *W A* (aan elkaar), geteekend met kruis, 3 O (1717?); door denzelfden meester een blaadje (cat. 69), gedateerd 1720, geteekend met kruis, 3 S; in 1730 2 groentelepels (cat. 70) door Coolhaas, met kruis, 4 D; *H V A* (aan elkaar) maakte messen, met kruis, 5 T (1769), gedateerd 1770. Deze letters staan ook op den gildebeker van Groenlo (cat. 90), eveneens gemerkt met kruis, 5 T; beide stukken zullen dus wel van denzelfden meester zijn. Op de lepels en vorken van het Bornhof staat *B. W. R.*, kruis, 6 Z, (1799), zij zijn gedateerd 1807. Met 1799 eindigt het laatste alfabet van het hiervoor besproken systeem, het Zutphensche kruis verdwijnt, evenals de andere stedenmerken, met 1812. *B W R* (Roessing uit Zwolle, naar Zutphen verhuisd) heeft het kruis nog gebruikt met 6 Z, voorkomend op het zooeven genoemde tafelzilver en op 2 lepels (cat. 134); op den mergboor (cat. 117) en de theelepels (cat. 140), deze met kraaiend haantje, staat geen kruis. Na 1799, vermoedelijk tusschen 1807 en 1812 zijn door *B W R* met het kruis gemerkt: een dessertlepel en vork (cat. 131), met het jaarletter a (1807—1809); een trommeltje (cat. 143); de stadssleutels (cat. 150) met jaarletter d (1811—1812). De legende vertelde, dat de stadssleutels voor het bezoek van Stadhouder Willem IV in 1749 waren gemaakt; meesterteeken en jaarletter geven aan, dat dit niet aldus geweest is; maar voor welke gelegenheid zullen zij ten tijde van Napoleon gediend hebben?

Andere Zutphensche meesterteeken, die op de voorwerpen, ingezonden op de tentoonstelling, voorkwamen, waren: *CH* (aan elkaar) op de offerbus der Evangelisch Luthersche Gemeente te Zutphen (cat. 56), 2 y, gedateerd 1694; *A v S* staat op een Avondmaalsbeker van Laag-Keppel (cat. 29) 5 y, gedateerd 1773, en op een schild

van den schuttersbeker van Zeddam (cat.), gedateerd 1779. *ADB* komt voor op een blad (cat. 94), 6 A (1775), op knopen met de afbeelding van een ruiter (cat. 104) en op 2 vorken (cat. 133), 5 Q (1766). *VH* (aan elkaar) staat op een lepel (cat. 129), 4 B (1728) en een lepel en vork (cat. 128), 4 C (1729). Het teeken van *VM* (aan elkaar) werd gevonden op de Avondmaalskan der Evangelisch Luthersche Gemeente te Zutphen (cat. 58), 6 F, gedateerd 1780 en op een soeplepel (cat. 124), 6 H (1782). Een blad van de St. Walburgskerk (cat. 49) draagt het meesterteeiken *B I R* in ruit, gedateerd 1816. Een kan van dezelfde kerk (cat. 50) werd vervaardigd door *L D B* en gedateerd 1819; een Avondmaalschotel eveneens van deze kerk (cat. 48) draagt het teeken *J S* in een vierkant, volgens mondelinge mededeeling Jan Sandbergen. Onder een Empire-blaadje van de Evangelisch Luthersche Gemeente te Zutphen staat *D H*. Slechts op eenige Avondmaalsbekers werd het merk Deventer gevonden: twee bekera van Lochem (cat. 33 en 35) zijn gemerkt met een adelaar, met *S* en met *M, K*, gedateerd 1639 en 1704; op de 2 bekera van Voorst komt de adelaar voor met een ster en *L*, en met een huismerk, een wapentje. *D*. Deze plaatsen zullen, evenals tegenwoordig nog, een nauwe verbinding met Deventer hebben gehad, maar meestal was Zutphen wel de stad, waar de Graafschappers hun bestellingen deden.

C. ENGELEN.

EEN OLIEVERF-SCHILDERING VAN OMSTREEKS 1420.

Bij het reinigen en conserveeren van de muurschildering in de kapel van Guy van Avesnes in de Domkerk te Utrecht, een kruisigingstafreel, dat daar eenmaal als altaarstuk moet hebben dienst gedaan, is gebleken dat de schildertechniek ervan zeer ongewoon is.

Meestal vertoonen de verschillende procédés van de muurschilderingen weinig onderscheid in technische behandeling. Het verschil dat er misschien geweest kan zijn, is niet meer na te sporen. De meeste muurschilderingen zijn herhaaldelijk overgewit en daarbij is kalkwater in de verf gedrongen. De overeenkomst van verf en bindmiddel is daardoor slechts schijnbaar grooter geworden, omdat men er het verschil, minder goed door kan onderscheiden. De muurschildering te Utrecht onderging geen nadeelige invloeden, zij is *nooit* overgewit en was gedurende eeuwen opgesloten achter een vrijstaande muur. Zij bleef in den oorspronkelijken staat behouden en nu, gereinigd, blijkt de verf van een samenstelling te zijn die zeer afwijkt van hetgeen men doorgaans daarbij aantreft.

Compositie, stijl, en schildertrant van dit kruisigingstafreel (afb. 1) komen volgens prof. dr. W. Vogelsang, duidelijk overeen met andere bekende schilderwerken uit het begin der XVde eeuw, zoodat de dateering omstreeks 1420, geen moeilijkheden oplevert. De beschildering bestaat uit lagen; er is geen harmonische binding zooals wij bij muurschilderingen, uitgevoerd in een of andere waterverf plegen te vinden. De hechting van die lagen onderling is op enkele plekken niet gaaf. Er is geschilderd op een bruinachtige grondkleur, waaronder op beschadigde plekjes een lichtgeel, een rose, te voorschijn komen en bij de figuur van Christus zelfs de breede omtrek van een andere figuur duidelijk is te onderscheiden. Hoewel het denkbaar blijft, dat de schilder van het thans zichtbare tafreel eenige strepen en vegen gezet heeft, die hij later over schilderde, schijnt het toch waarschijnlijker — alhoewel dát niet met zekerheid kan worden uitgemaakt — dat die kleuren en die omtrek tot een ouder schilderwerk hebben behoord, een werk enkel met een dunne verf uitgevoerd. Daarmede zou tevens een verklaring gevonden zijn, waarom de later opgebrachte verf van de tweede beschildering niet in de kalk drong. De wand was immers geïsoleerd door de eerste verflaag, waarvan het bindmiddel uit caseïne of eiwitpreparaat bestond. De tweede beschildering bestaat, zooals gezegd, uit lagen en wel uit twee lagen, waarvan

de onderlaag (untermalung) de aanzet van het schilderij vormt en de bovenlaag de afschilder ring, een bij toepassing van waterverf niet gebruikelijke werkwijze. De onderlaag is nog te zien bij het kruis, dat eerst groen is geweest; verder bij den Titulus, die thans boven het kruispunt der balken is aangebracht, terwijl hij vroeger *op* het kruispunt was geschilderd, zooals men nog goed kan waarnemen. De figuur van Sinte Margriet had vroeger een andere houding; het grijsachtige hoofd met het gele haar en de nimbuslijnen waren iets verder naar links geplaatst. De trant waarin die onder laag, de aanzet van de schilderij, was uitgevoerd, gelijkt veel op die van de schilder manier op de neg van de ons kruisigingstafreel omlijstende spitsboog. De schilderijen op die neg dragen wel een heel

erg voorloopig karakter. In de gele verf van de onderlaag, die zich op sommige plekken vertoont, zooals in de kleedij van Johannes, op de plek waar het dekkende paars is afgevallen, constateerde ik tot mijn verwondering krimpscheurtjes in de richting waarin de pasteuze verf is gestreken. Opmerkelijk is ook de techniek van het bruin der bergtoppen: de beweging van het penseel is daar zoo duidelijk zichtbaar, dat de nuanceering in de kleurpartij van de schaduw door geen andere middel dan de streek van het penseel is uitgedrukt. Onder die bruine verflaag was, naar het onderzoek leert, een eenvoudig plantaardig motief geschilderd. Van de bladeren daarvan is op sommige plekken de verf afgevallen, op andere gebarsten, iets dat alleen door het verschil in bindmiddel van de ge-

Afb. 1.

bruikte verven kan verklaard worden. In de vleugel van de draak is een donkere plek zichtbaar waar deze is geschilderd over de mantel van Sinte Margriet heen. Voor de vleeschkleur van de figuren moet een bindmiddel van bijzondere samenstelling zijn gebruikt en wel een bindmiddel dat modelleering in de natte verf toeliet.

Al die eigenaardigheden, hier opgesomd, geven grond voor de meening dat wij hier met een nieuw procédé te doen hebben, dat in het algemeen bij muurschilderingen niet werd gebezigd. De aard van craquelures, de zichtbaar gebleven aanzet en de penseeltechniek van de bovenlaag, wekten bij mij het vermoeden dat hier een saamgesteld bindmiddel gebruikt moest zijn, bestaande uit caseïne of ei, olie en was. De verven, zoowel in de onder- als in de bovenlaag (aanzet en afschildering) waren gemengd met bindmiddelen, die uit genoemde stoffen bestaan, maar telkens in een andere verhouding, want zóó alleen kan men zich verklaren het nu eens plaatselijk

malsch en dik opleggen van de verf en dan weer de toepassing van dunne lagen. De structuur der afzonderlijke gedeelten verschilt te veel om één enkele samenstelling van het bindmiddel aan te nemen. Bij het reinigen van Johannes' mantel en van den achtergrond er naast, deed, aan den rand van een gat (1) in het schilderwerk de daarop gehechte kalk enkele kleine schilfers verf losraken, een te betreuren feit, zelfs al gaat het om nog zulk een gering oppervlak, maar een feit dat ons de kans tot een nader chemisch onderzoek gaf.

Dr. J. J. L. Zwikker was zoo bereidwillig de wel wat kleine monsters, die ik hem zond, te onderzoeken en schreef daarover het volgende: „Uw vermoeden bleek juist te zijn, dat een olieachtig bindmiddel gebruikt is. Het is zeer waarschijnlijk, dat hier ook was aanwezig is. Door koude benzol wordt namelijk reeds uit de verflaag een fractie uitgetrokken, die zich laat kleuren met Soedar III. Dit is vrijwel onaannemelijk indien alleen olie gebruikt was en de verflaag zoo oud is als U aangeeft. Caseïne of een ander eiwit kon ik evenwel niet aantoonen. De donkere kleur van de deeltjes, die U zond, maakte directe microscopische proeven op de schilfers onmogelijk. De

Afb. 2

verfstof kon alleen verwijderd worden, door middelen, die ook de eiwitstoffen doen ontleden. Zoodat alleen overbleef het aantoonen van stikstof in de verflaag door gloeien volgens Castellana. Deze proef verliep negatief. Gezien de geringe hoeveelheid materiaal, waarover ik beschikken kon en dan nog de geringe fractie eiwit, die daarin zou kunnen voorkomen,” bewijst dit negatief resultaat voor de proef niet de afwezigheid van eiwit. Opmerkelijk is het, dat reeds in die kleine partikels verschillende bindmiddelen of althans verschillende verhoudingen van één soort bindmiddel gebruikt zijn. Had het onderzoek zich over meer en andere schilfers kunnen uitstrekken, dan zou dat waarschijnlijk nog duidelijker zijn geworden. Dat een *emulsie* als bindmiddel gebruikt is mag worden afgeleid uit de donkere plek op de drakenvleugel, ter plaatse waar die over de figuur van Sinte Margriet is heen geschilderd; de kleur is daar verdonkerd door de vette substantie der verf.

Dat caseïne hetzij in de verflaag of als een dunne tusschenlaag (2) aangewend moet zijn, zou men mogen veronderstellen ter verklaring van het feit dat de verflagen op sommige plekken niet goed aan elkaar zijn gehecht. Van een magere tempera kan hier dus geen sprake zijn. Ook de craquelures bewijzen dat, die volgens Eibner niet in dezen vorm (3) bij tempera kunnen voorkomen. Berger beschrijft de antieke wasemulsies in zijn werken, die trots heel wat bewijsbare vergissingen, toch een zekere waarde hebben en een beeld geven van vroegere bindmiddelen. En van gewicht is het, dat hij in de vertalingen der handschriften onder de recepten van tempera-bindmiddelen ook die van olie en was opgeeft (4).

Dat ook aan deze zijde der Alpen wastempera werd gebruikt, is bekend: Le Beque bereidde zulk een tempera in 1431. (5) Welke factoren de verhouding der onderdeelen van het bindmiddel hebben bepaald is moeilijk te zeggen. Terecht, naar 't ons voorkomt, merkt Doerner op, dat een goede schilder zijn bindmiddel bereidt naar

(1) Een gat van ongeveer een decimeter diep in den muur, waaromheen de kalk kwam bloot te leggen. (2) Zie: Steppes, *Wie ich male*. Technische Mitteilungen für Malerei, 1927, bl. 105. (3) Zie: Eibner, *Die Eidottertempera*. Technische Mitteilungen f. M. 1926, bl. 32. (4) Zie: *Beiträge zur Entwicklungsgeschichte der Maltechnik*, III Folge, 1912. (5) Zie: Berger, *Beiträge zur Entwicklungsgeschichte der Maltechnik*, III Folge 1912, bl. 153; Eibner, *Die Eidottertempera*. Technische Mitteilungen f. M. 1926, bl. 45.

gelang hij zulks voor zijn werk noodig oordeelt. (1) En dat hier een goed schilder is bezig geweest, schijnt buiten twijfel. Toch is het duidelijk, dat hij nog tijdens het schilderen naar goede verhoudingen gezocht heeft, waarbij tevens vastgesteld kan worden dat hij met meer dan een oppervlakkige kennis de bindmiddelen voor de verf wist te kiezen. Waar Eibner over de schildertechniek van dit tijdperk spreekt (5), maakt hij geen melding van was. Dat laatstgenoemde stof te samen met olie en eiwit bij de muurschildering te Utrecht werd gebezigd, mag dus wel in het licht gesteld worden. Dit is zeer zeker niet de eenigste schildering, waar was mede, als bindmiddel toegepast is; als zoodanig is deze ontdekking voor de kennis van de ontwikkeling der schilder-techniek van beteekenis.

De gebroeders van Eyck waren niet de eenigen, die in den aanvang van de XVde eeuw andere bindmiddelen trachtten te vinden. Ook elders (6), op plaatsen die niet als Gent en Brugge middelpunten van kunst, verkeer en handel waren, streefde men naar nieuwe technische oplossingen — er met goeden uitslag, zooals dit werk van den onbekenden schilder te Utrecht bewijst.

JACOB POR.

DE LICHTBEELDENVEREENIGING TE AMSTERDAM.

Het blijkt ons telkens weer, dat ook degenen, die onze vereeniging wel kennen, die ook herhaaldelijk van onze collectie gebruik maken, toch niet weten, hoe ver zich onze werkzaamheden uitstrekken. Dit geldt dan in de eerste plaats voor het fotografisch werk der vereeniging. Het is over het algemeen wel bekend, dat het doel der vereeniging is: het vormen van een uitgebreide collectie lantaarnplaten op allerlei gebied — niet alleen ons land betreffende — om die te verkoopen en te verhuren. Maar men weet dikwijls niet, dat er aan ons bureau ook verbonden is een groot fotografisch atelier, ingericht volgens de modernste eischen. Drie geschoolde fotografen zijn vast daaraan verbonden. Natuurlijk werken zij mee tot instandhouding en uitbreiding van de lichtbeelden-collectie, maar zij trekken er ook op uit, om buiten te fotografeeren, op het land en in de steden.

Al sedert een aantal jaren is de vereeniging in deze richting werkzaam, eerst nog op kleine schaal, maar in de laatste jaren, nu wij drie fotografen in dienst hebben en nu het atelier ook aan alle eischen voldoet, is dat werk sterk uitgebreid en zodoende is de vereeniging in het bezit van een groot aantal goede negatieven, waarvan men afdrukken kan nabestellen. Men zou deze collectie in drie rubrieken kunnen verdeelen.

In de eerste plaats zijn het opnamen van het Nederlandsche landschap en het stadsgezicht.

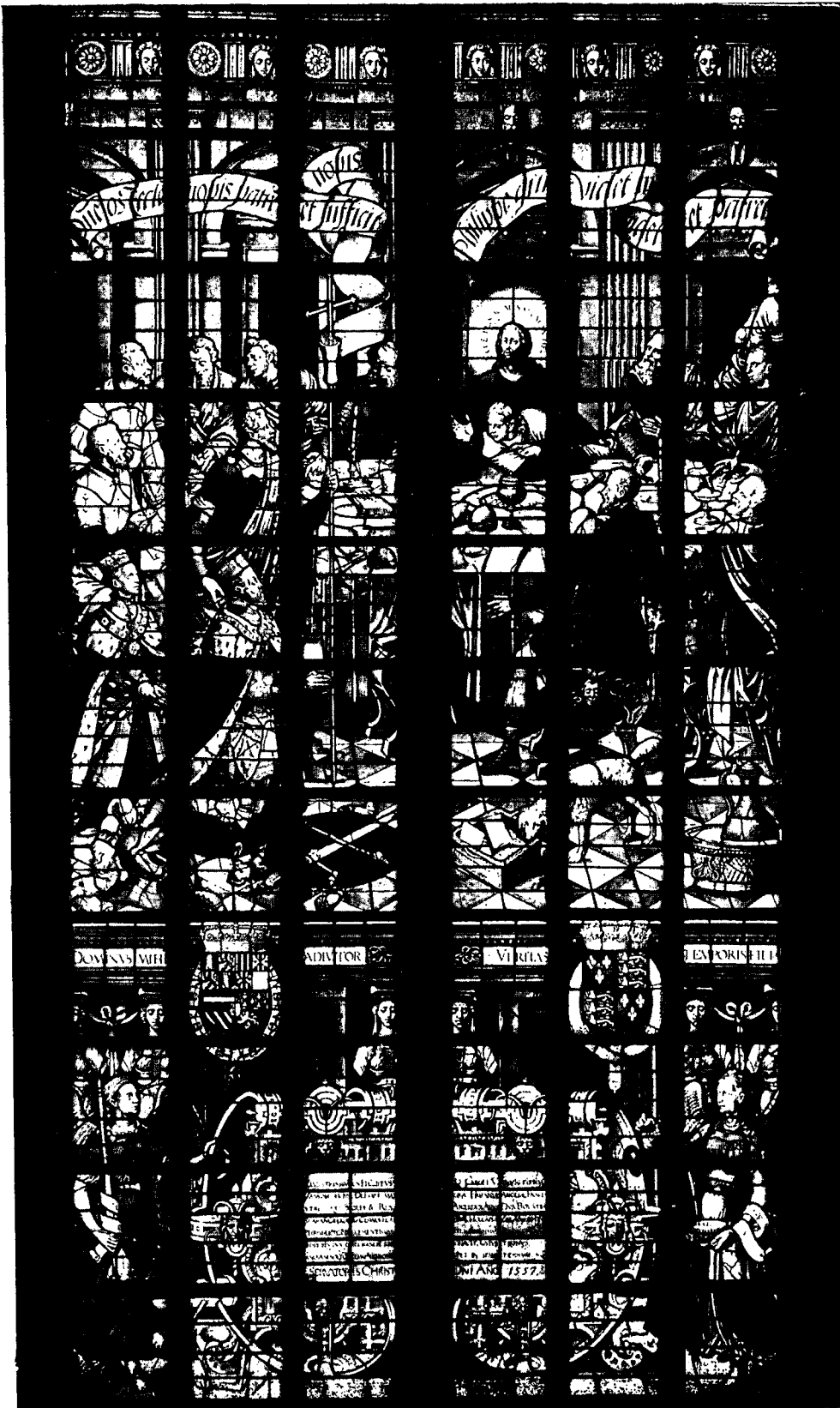
In de tweede plaats zijn het opnamen in Nederlandsche musea.

In de derde plaats zijn het architectuur-opnamen in Nederlandsche steden; oude, zoowel als moderne bouwkunst.

Uit den aard der zaak zal men het meeste vinden van Amsterdam en omgeving, maar ook in andere steden werd geregeld gewerkt, zoo zijn b.v. Delft en Haarlem goed vertegenwoordigd. Zoo werd bijvoorbeeld ook opgenomen de schouw te Kampen met vele details, waarvan men elders niet gemakkelijk een goede foto zal krijgen. En op het oogenblik worden de ramen in de kerk te Gouda gefotografeerd, waarvan nog geen opnamen bestonden, een werk waar zeer veel, groote moeilijkheden aan verbonden zijn en dat een grondige, lange en kostbare voorbereiding vereischte.

(1) Zie: Doerner. Eitempera in der Praxis des Bildermalers. Technische Mitteilungen f. M. 1926, bl. 50
 (2) Zie: Eibner. Entwicklung und Werkstoffe der Tafelmalerie, 1928 en Entwicklung und Werkstoffe der Wandmalerei, 1926. (3) Zie: G. J. Hoogewerff. De ontwikkeling der Italiaansche Renaissance, bl. 110.

Afb. 1.

Afb. 2.

Als voorbeeld gaan hierbij twee afbeeldingen. De ramen werden even als alle andere, in hun geheel opgenomen, maar de afmetingen van de cliché's maakten het wenschelijk om er slechts een fragment van te reproduceeren.

De eerste afbeelding geeft de benedenhelft van raam 7, door Dirk Crabeth, in opdracht van Philips II en Maria Tudor in 1557 vervaardigd.

De tweede afbeelding geeft een raam van Willem Crabeth, geschonken door de Utrechtsche kanunniken in 1564. De onderste rand met de portretten der stichters, knielend voor den Wereldleeraar, werd weggelaten.

Het is echter hier niet de plaats om bijzonderheden over de ramen mede te deelen: de reproducties worden alleen gegeven als voorbeeld voor het werk der Lichtbeelden Vereeniging.

Wij zouden ten slotte nog willen opmerken, dat ook opdrachten gaarne worden uitgevoerd, indien er tenminste niet te veel praktische bezwaren aan verbonden zijn.

Dikwijls zal ook de vereeniging er belang bij hebben de te maken negatieven te bezitten en in dat geval zal men de onkosten voor de opnamen gemeenschappelijk kunnen dragen.

J. HINTZEN.

BERICHTEN VAN COMMISSIES, INSTELLINGEN EN VEREENIGINGEN

VOOR HET GEHEELE LAND OF VOOR PROVINCIES EN GEWESTEN. 1)

Het Nederlandsch Historisch Instituut te Rome herdacht den 20sten Mei 1929 zijn vijftiengjarige bestaan. Een commissie uit de leden der Nederlandsche kolonie te Rome vormde zich ter viering van dit zilveren feest. Zij bood het Instituut een bronzen borstbeeld van zijn stichter, professor dr. P. J. Blok, aan. De groote waardeering die het Instituut geniet, niet in het minst bij de velen, wier historische, kunstwetenschappelijke of archaeologische studie hen naar Italië voert, bleek op welsprekende wijze uit de belangrijke bijdragen, die de Commissie in ontvangst mocht nemen, na haar oproep tot medewerking. Aan den Nederlandschen beeldhouwer Joh. Wertheim, houder van den Prix de Rome, werd opdracht gegeven, om het borstbeeld te maken. Hij heeft kort voor den dood van prof. Blok aan die opdracht kunnen voldoen. De overdracht van het beeld moet nog plaats vinden. De Commissie kon bovendien een klein fonds ter beschikking van de Directie stellen, dat naar den stichter zal worden genoemd.

Prof. Blok zelf voltooide in het voorjaar van 1929 nog een korte, voor de IXe jaargang der Mededeelingen van het Instituut geschreven geschiedenis van „zijn” stichting.

Onder leiding van mgr. dr. Gisbert Brom, daarna van mgr. dr. A. H. L. Hensen, en sedert 1924 onder die van dr. G. J. Hoogewerff is het Istituto Storico Olandese, ondanks moeilijke omstandigheden, tot rijken bloei gekomen.

Sedert 1924 waren dr. J. D. M. Cornelissen, met den titel van Secretaris en dr. H. M. R. Leopold (reeds vanaf September 1920 tijdelijk

assistent) met den titel van Adjunct-Directeur, naast dr. Hoogewerff aan het Instituut verbonden, eerstgenoemde om op het gebied van kerkelijke en staatkundige geschiedenis de onderzoekingen, door de eerste twee directeuren aangevangen, voort te zetten, dr. Leopold ter bevordering der archaeologische studie.

Men zal nu een „Nederlandsch Huis voor Kunsten en Wetenschappen” te Rome oprichten, waarvoor belangstellenden een aanzienlijke som hebben bijeengebracht en de Nederlandsche regeering hare krachtige medewerking beloofde.

Oud-Drente. Deze Stichting is gevestigd te Assen en haar doel is onder andere aankoop en beheer van stukken land, die belangrijk zijn voor de archaeologie in Drente; aankoop of beheer van zaken, die folkloristische of architectonische waarde hebben; subsidieering van wetenschappelijk oudheidkundig bodemonderzoek, aankoop van oudheidkundige voorwerpen. De stichters hebben reeds een klein kapitaal bijeengebracht en enkele voor het doel belangrijke perceelen ten geschenke ontvangen. *N. R. C. 21 Mrt., 1929.*

Provinciale Geldersche Archeologische Commissie. Deze vergaderde te Arnhem in Mei en December om maatregelen te bespreken ter bescherming van praehistorische vondsen in Gelderland. Men besloot tot het maken van een Stichting, waardoor archaeologische vondsten in en voor de provincie bewaard blijven. *N. R. C. 24 Dec. 1929.*

MONUMENTEN IN NEDERLAND.

ONZE MONUMENTEN IN DE RIJKSBEGRUITING VOOR 1930.

Voor een centraal belastingkantoor te Groningen zal van die gemeente worden aangekocht het *Prinsenhof* aldaar. B. en W. stellen de voorwaarde, de verbouwing te doen plaats hebben naar de plannen van Monumentenzorg. De meerdere kosten f 50.000 zullen ten laste komen van het Departement en over twee jaren verdeeld worden; uitgetrokken is voor 1930, f 25.000.

De Oudheidkundige Vereeniging De Graafschap en de Meester Heuvelstichting vragen

f 9000 voor aankoop en restauratie van de boerderij „*Lebbinkbrugge* bij *Borculo*; hetgeen in het geheel f 15.000 zal bedragen; f 8000 wordt door het Rijk beschikbaar gesteld.

Voor herstel van het *Gasthuis* te *Doesburg* wordt f 4000 uitgetrokken. Voor de restauratie der *Ned. Herv. Kerk en toren* te *Dongen* wordt f 37.000 aangevraagd; als eerste termijn wordt voor de *Ned. Herv. Kerk* te *Heenvliet* f 6750 op de begrooting gebracht; het volgende jaar zal een zelfde bedrag noodig zijn. Voorts wordt uitgetrokken voor restauratie van de *Boven-*

(1) Berichten van plaatselijke vereenigingen enz. zijn bijeengebracht onder de afdelingen *Monumenten* en *Musea*.

kerk te Kampen f 5000, voor de *Ned. Herv. Kerk te Onstwedde* f 10.000, voor den toren te *Winschoten* f 5000, voor de *Ned. Herv. Kerk te Zandweer* f 7000.

Voor aankopen ten behoeve van het *Rijks Museum van Oudheden*, het *Rijks Ethnographisch Museum te Leiden*, het *Rijks Museum Lambert van Meerten te Delft* en het *Rijks Museum G. M. Kam te Nijmegen* wordt resp. aangevraagd f 15.768, f 5260, f 2980 en f 2134. Verder wordt voorgesteld, dat het Rijk zich garant zal stellen voor volledige rentebetaling en aflossing van een door de Rijksverzekering-bank ter leen te verstrekken bedrag aan de vereeniging *Het Nederlandsche Openluchtmuseum* voor den bouw van den eersten vleugel van het museum.

VERSLAG DER RIJKSCOMMISSIE VOOR DE MONUMENTENZORG 1928.

Afd. A. Het archief der afdeling, werd met verscheiden stukken vermeerderd, o.a. potloodschetsen van oude Amsterdamsche gevels door jhr. dr. B. W. F. van Riemsdijk, aantekeningen van den Voorzitter en den Secretaris betreffende een aantal Amsterdamsche huizen; aantekeningen betreffende schilderijen in openbare gebouwen en gestichten te Amsterdam, door dr. C. Hofstede de Groot. Persklaar werd gemaakt de tekst aangaande Amsterdamsche particuliere gebouwen loopende van den Achterburgwal tot de Heerengracht, door dr. J. A. G. van der Steur. Er werden ingeleverd: Aantekeningen betreffende een gemeente in Noord-Brabant, door E. H. Ter Kuile; Aantekeningen van Frisschen gemeenten door F. J. Vermeulen; Aantekeningen van kerkelijke gebouwen in Friesland door Dr. E. J. Haslinghuis; Gegevens over kerkelijke gebouwen te Maastricht door Jhr. E. van Nispen tot Sevenaer; Aantekeningen van gemeenten in de Bommelerwaard door F. A. Hoefler, aangevuld door F. J. Vermeulen. De origineelen, teekeningen, opmetingen enz. welke Ir. J. J. Weve hebben gediend tot zijn samenstelling van het materiaal voor de beschrijving van het Valkhof te Nijmegen zijn thans door hem afgestaan ten behoeve van de Commissie.

Onder de werkzaamheden der Commissie worden vermeld de inventarisatie der monumenten in Friesland en de inventarisatie van Friesch zilverwerk; een groot gedeelte van de voorloopige lijst der monumenten van Amsterdam kon ter perse worden gelegd; met de inventarisatie der monumenten in Noord-Brabant werd begonnen.

Een geïllustreerde beschrijving van Maas-

tricht werd hoofdzakelijk bewerkt door Dr. J. W. H. Goossens en Jhr. E. van Nispen tot Sevenaer. Voor Utrecht vervolgde Dr. E. J. Haslinghuis de opneming en beschrijving van particuliere gevels. Het oude zilverwerk van eenige kerken werd opgenomen. De heeren J. H. A. Mialaret en W. A. Hemsing werken aan de beschrijving der monumenten in Noordelijk Limburg, en de heeren F. A. Hoefler en F. J. Vermeulen aan die van de Tieler- en Bommelerwaard. Dr. Ir. Plantenga maakte een proefbeschrijving van de gemeente Beverwijk en verzamelde gegevens over andere gemeenten in Zuid-Kennemerland. Dr. J. C. Overvoorde maakte een begin met de beschrijving der monumenten van Leiden en omgeving.

In de vergadering van 10 Maart werd een systematische indeeling van ons land ontworpen, die als werkplan moet dienen voor een geïllustreerde beschrijving.

Afd. B. Aangezien het Rijksbureau voor Monumentenzorg niet beschikt over voldoende technisch personeel om behoorlijk toezicht uit te oefenen op het onderhoud der monumenten, waarvan de herstelling is afgelopen, verklaarden 4 architecten der Afdeling zich bereid die controle op zich te nemen.

Het systeem van subsidieeren, in een groot aantal jaartermijnen van gering bedrag, leidde tot zoo schrikbarende renteverlies, dat daarmede bij de Staatsbegroting voor 1927 eindelijk is gebroken en een begin gemaakt met snellere aflossing der eenmaal toegekende bedragen. Hoezeer deze verandering ongetwijfeld een verbetering moet worden geacht, brengt zij ook ernstig gevaar mede. Wanneer een al te groot deel der beschikbare gelden namelijk wordt besteed aan de aflossing van oude schulden, blijft er weinig over voor het ondersteunen der herstelling van monumenten, die nog steeds op subsidieering wachten.

Bij de voorstellen voor de begroting 1928 meende de Commissie naast de loopende subsidies, een 30-tal nieuwe subsidies tot een gezamenlijk bedrag van ruim f 200.000 te moeten aanvragen. Tot haar leedwezen kon Z. Exc. slechts vrijheid vinden 12 dezer subsidies tot een bedrag van f 51.250 in de ontwerp-begroting op te nemen.

Naar aanleiding van een voorstel van B. en W. der gemeente Kampen, kwam de Commissie tot de conclusie, dat het zaak is de aanwijzing van beschermde gebouwen te beperken tot zulke, die te beschouwen zijn als eigendom van de gemeenschap of van georganiseerd onderdeel daarvan en gebouwen in particulier bezit alleen aan te wijzen indien zij van zoo

geheel bijzondere waarde zijn, dat hun vernietiging of beschadiging door brand een belangrijk verlies voor den nationalen kunstschat zou beteekenen. B. en W. van Groningen vroegen advies over de oudheidkundige en architectonische waarde van het gedeelte van het Prinsenhof, hetwelk de gemeente contractueel verplicht is voortdurend in stand te houden. Uit historisch en oudheidkundig oogpunt is nog van groot belang het middengebouw, gesticht door de Broeders van het Gemeene Leven, die zich in 1547 in de stad vestigden. Architectonisch waardevolle elementen zijn de toegangspoort aan het Martinikerkhof en de Gardepoort; deze drie complexen verdienen onvoorwaardelijk herstel. B. en W. van Enschede raadpleegden de Commissie over eenige wenschen van de Oudheidkamer Twenthe ten aanzien van de restauratie van den Gemeentetoren. Bij het onderzoek deed zich de vraag voor of de dichtgemetselde Romaansche galmgaten in den oorspronkelijken toestand hersteld moesten worden. Aangezien men in Enschede tot nu toe meer op zelfstandigheid gesteld scheen dan op het aanvaarden van eenige leiding van het Bureau, werd bericht, dat de restauratie der galmgaten in hun oorspronkelijken toestand alleen aan te bevelen was indien zekerheid zou bestaan, dat zij zou geschieden onder bevoegde leiding en worden uitgevoerd door geschoolde krachten.

VERZOEKSCHRIFT OMTRENT DE MONUMENTENWET.

De Vereeniging van Directeuren van Hypotheekbanken, de Nederlandsche Vereeniging tot bevordering van het Levensverzekeringwezen en de Broederschap der Notarissen heeft een verzoekschrift gericht aan de ministers van Binnenlandsche Zaken, Landbouw, Justitie, Financiën, van Arbeid, Handel en Nijverheid en van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen over de monumentenwet, welke de regeering voornemens zou zijn bij de Staten-Generaal in behandeling te brengen. *N. R. C. 28 Juni 1929.*

LOTGEVALLEN VAN MONUMENTEN.

AMSTERDAM, Keizersgracht 175. De afd. B. deelde den Minister desgevraagd mede, dat deze gevel — op zichzelf een tamelijk goed bewaard specimen van de deftige achttiende-eeuwsche Amsterdamsche woonhuisarchitectuur — als naaste belending van het Koymanshuis minder voldoet, wijl bij daarmede noch bijzonder harmonicert, noch een gelukkig contrast vormt. Waar in verband

met het verschil in verdiepinghoogte tusschen beide huizen de gevel moeilijk te handhaven was, mocht h.i. tegen de slooping geen bezwaar worden gemaakt.

— Heerengracht 244 en 246 zijn voor afbraak verkocht.

— Huisjes Engelsche steeg. De N.V. De Arbeiderspers heeft beide gevels aan de Vereeniging Hendrick de Keyser ten geschenke gegeven. Zij zullen voor rekening van deze Vereeniging worden afgebroken en bewaard, tot er een geschikte plaats gevonden is om te te herbouwen.

BIGGEKERKE. N. H. Kerk. De herstellingen hebben het aanzien der kerk niet geschaad. Gemeenteleden hebben bijdragen geschonken. *N. R. C. 21 Mrt. 1929.*

BRIELLE. Kazerne. De buiten gebruik gestelde kazerne „Den Doelen”, welke deel heeft uitgemaakt van het in de tweede helft der vijftiende eeuw gestichte Brigittinesenklooster, is verkocht aan de vereeniging „De vakschool voor Briele en omstreken”, die daarin haar ambachtsschool wil onderbrengen. Dank zij overleg tusschen de betrokken instanties is een verbod tot afbraak in het verkoopcontract opgenomen.

DEN BURG (Tessel), Binnenburg 476, voorheen 377. De Coöp. Boerenleenbank was voornemens dit perceel te sloopen. Door tusschenkomst van het Rijksbureau is verkregen, dat althans de achtergevel, het meest merkwaardige gedeelte, zal behouden blijven.

DELFT. Praalgraf Prins Willem I. Dit grafmonument wordt sinds het verwijderen van het ijzeren hek beschadigd en met namen beschreven. Hoewel van ernstige beschadiging geen sprake blijkt, heeft de Directeur van het Rijksbureau stappen gedaan tot het plaatsen van een eenvoudig houten hekje. *Alg. Handelsbl. 31 Juli 1929.*

DORDRECHT, Grootte Kerk. Bij het ontgraven der fundamenten stuitte men op zwaar metselwerk. Naast fundeeringen, die afkomstig moeten zijn van 18-eeuwsche woonhuizen, ontdekte men zeven zware zuilfundeeringen, die tot den toren behoorden en pasten bij het systeem der kerk. Er zijn kapiteelen uit de 14de eeuw gevonden.

De Commissie voor de herstelling der kerk,

heeft een geïllustreerd boekje over de vorderingen der werkzaamheden uitgegeven. De kosten zijn geraamd op f 280.000; hierin subsidieert het Rijk 50%, de Provincie Zuid-Holland 25%, de Gemeente Dordrecht 10%, de kerkvoogdij der N. H. Gemeente 7½%, mits uit particuliere bijdragen bijeenkomen de nog ontbrekende 7½% of f 21.000. In overleg met de Rijksmonumentenzorg zal het herstel in vier jaar uitgevoerd worden.

N. R. C. 26 en 27 Juli 1929.

GORINCHEM. Slot Loevestein. Aan het gebouw zijn door Monumentenzorg herstellingen verricht. De Vereeniging tot bevordering van Vreemdelingenverkeer te Gorinchem heeft met den Minister van K. en W. een overeenkomst gesloten, waarbij een Commissie tot beheer van het slot is ingesteld.

GOUDA. Het huis Naayerstraat 6 is door de Vereeniging Hendrick de Keyser aangekocht.

N. R. C. 22 Juli 1929.

GRONINGEN. Goudkantoor. B. en W. vragen voor herstelling een crediet van f 10.000 aan.

N. R. C. 7 Mei 1929.

HOORN. Noordenkerk. Door de Commissie voor de restauratie van dit belangrijk 14de eeuwse kerkgebouw is een goed geïllustreerde beschrijving der kerk verspreid als aanbeveling en bede om steun.

De restauratiekosten worden geschat op f 100.000, waarvan de commissie f 60.000 hoopt te vinden met subsidies van Rijk, Provincie, Gemeente en Kerkbestuur en f 40.000 aan giften van particulieren en instellingen. Dit laatste lijkt voor Hoorn een vrij groot bedrag en gaarne wekken wij daarom ook belangstellenden elders tot medewerking op. Penningmeester is Dr. L. T. C. Schey te Hoorn.

— De Vereeniging Oud-Hoorn ontvangt een bijdrage van f 250 van het Rijk, en van de Gemeenten 50% van de contributies. Aan B. en W. werd een adres verzonden om een verordening voor de monumenten te verkrijgen.

— **Maria of Kruittoren.** Het opsporen van gegevens over den vroegeren toestand van het gebouw belemmerden den voortgang der herstellingen.

— **De Witte Engel, Groot Noord 138.** De herstelling van den gevel kan nog niet voltoerd worden, door verwisseling van eigenaar van dit pand.

— **Doelenkade 19** werd hersteld met een Rijkssubsidie van f 400, terwijl de overige kosten door den eigenaar en de Vereeniging werden gedragen.

— **Muntstraat 6**, grenzende aan het gebouw der O. I. Compagnie, in Rijkseigendom, zou in domeinveiling komen. Door bemoeiingen van den voorzitter der Vereeniging Monumentenzorg en het Ministerie werd de verkoop verhinderd.

— **Kerkstraat 1** zou bepleisterd worden; de eigenaar was echter te vinden voor een andere verbetering in overleg met de Vereeniging. *Verslag van Oud-Hoorn over 1927.*

KOOTWIJK (gem. Barneveld). Ned. Herv. Kerk en Toren. Ondanks de subsidieweigering door de Synode is de restauratie eindelijk verzekerd. Particulieren geven in de, f 14.000 beloopende, kosten f 1200, de Gemeente f 2400, de Provincie f 1400, het Rijk f 7800, een betrekkelijk hoog percentage, dat door de groote armoede der kerkelijke gemeente en de belangstelling voor dit bouwwerk in Gelderland gemotiveerd wordt.

KOUDEKERK. Het slot ter Hooge bleef, mede door de zorg van Mr. E. W. Graaf van Lynden, als historische plek behouden.

Verslag van Nehalennia over 1927.

KUILENBURG. Raadhuis. In den vorigen strengen winter heeft het achttiende-eeuwse stoepbordes ernstig geleden. Nadat Monumentenzorg reeds vroeger het Gemeentebestuur had geraden over de voorloopig te treffen maatregelen, heeft de Minister van Onderwijs op advies van afd. B een bijdrage van f 1240 verleend in de op f 3100 geraamde herstellingskosten.

LEIDEN. Brand van het Raadhuis. Het bekende Raadhuis te Leiden met den door Lieven de Key ontworpen gevel uit 1598 en de aanbouwen van 1604, 1635 en 1662 is in den nacht van 12 op 13 Februari zoo grondig door brand vernield, dat het inwendig geheel is uitgebrand en in hoofdzaak slechts de voorgevel nog gedeeltelijk is behouden, zoodat de vraag rees of een herbouwen van het Raadhuis met restauratie van dezen gevel mogelijk en wenschelijk was te achten, of dat in het verlies moest worden berust, het nog behoudene neergehaald en ter plaatse of elders een geheel nieuw Raad-

huis zou worden ontworpen. Voor het wenschelijke van het behouden van het nog bestaande pleitte de commissie uit de burgerijde Academische Senaat, de Maatschappij voor Bouwkunst, en verschillende meer of minder daartoe bevoegde corporaties en personen en door afdeling B van de Rijks Commissie voor Monumentenzorg werd de mogelijkheid hiervan erkend. De vraag van al of niet behoud is thans in onderzoek bij B. en W. die aan den Raad hebben voorgesteld om aan den architect Dudok te Hilversum opdracht te geven om twee ontwerpen te maken, waarvan een met en een zonder behoud van den gevel. Het schijnt in dat stadium thans niet gewenscht de discussie te heropenen. Hoe echter de beslissing valle, het verlies voor Leiden en voor heel Nederland blijft van overgroote beteekenis, daar het Raadhuis niet alleen op zichzelf tot de belangrijkste openbare gebouwen in Nederland behoorde, maar ook een speciaal type vertegenwoordigde, dat het als zoodanig reeds een eigen plaats in de belangstelling der oudheidkundigen verzekerde.

Met het gebouw is ook alles verloren gegaan, wat door opeenvolgende geslachten tot versiering van hun idool was saamgebracht. Dit verlies is op zich zelf reeds een ramp, want al miste het inwendige als ruimteverdeling ook alle bekoring door de vele veranderingen, die dit in den loop der tijden heeft ondergaan, zoo bleef toch de waarde van de aankleding der vertrekken, waarbij de vroegere Weeskamer uitmuntte door haar vroeg-17de-eeuwsche betimmering.

De Raadzaal en de kamer van Burgemeester en Wethouders, de Schepenkamer of Gerecht en vooral de Burgemeesterskamer, de vroegere Universiteitsvierverschaar met statige schouw en schilderijen door Th. van der Schuer uit 1682, hadden elk haar eigenaardige bekoring. De kamer van B. en W. bevatte een mooi schoorstuk door F. Bol, uit 1664, de Raadzaal een door J. Lievens uit 1640 en de Schepenkamer een door de Moor uit 1687 en een goedgeschilderd plafond door A. Terwesten uit dat jaar. De gobelins waren terecht bekend, evenals het nog goed bewaarde veloursbehang uit de Schepenkamer.

Ook waren ter aankleding van de wanden enkele schilderijen uit het Museum afgestaan, die eveneens verloren gingen. Dit waren twee goede schilderstukken door J. van Schoten (Cat. Lakenhal nos. 385 en 392), een groot schuttersportret door J. van der Marck (no. 299), twee gildestukken van het Kleermakersgilde door den monogrammist AVK (nos.

321 en 322 120, 189) en een door een onbekend schilder, een regentenstuk van het Pesthuis door A. C. Beeldenmaker (no. 27) een filosoof door J. L. Cornet, no. 60 en enkele portretten van de stadhouders, door P. du Bordieu, C. Stooter, J. G. Ziesenis en Hollandsche school nos. 85, 86, 189, 414, 415, 416 en 464.

Door den samenloop van ongunstige omstandigheden, die verhinderden om tijdig den brand te beteugelen, werd ook het redden van deze kunstwerken belet. Het verlies aan wand-schilderijen is echter niet te vergelijken bij wat te gronde ging aan de kostbare betimmeringen, schoorsteenstukken en gobelins, die tesamen een onvervangbare schat vormden van door opeenvolgende geslachten voor hun Raadhuis bijeengebrachte versieringskunst.

— **M a r c k e r k.** Hoewel de herstellingsplannen zonder Rijkssteun zullen worden uitgevoerd, heeft de Directeur van Monumentenzorg kunnen verkrijgen, dat met het plaatsen van de nieuwe banken, de zuilen zooveel mogelijk in het gezicht gelaten worden en de beneden in den omgang te breken raamopeningen beperkt zullen worden.

— **H e e r e n g r a c h t 82** werd aangekocht door de Vereeniging Hendrick de Keyser. *N. R. C. 27 Juni 1929.*

MIDDELBURG. Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen. Het huis in de Langendelft is het eenig overgebleven voorbeeld van een versterkt woonhuis. De eigenaar vatte het plan op, de hoektorentjes, naar zijn meening bouwvallig, af te breken. Na een onderzoek van de Vereeniging, waaruit bleek, dat de bouwvalligheid slechts gering was, werd den eigenaar financieele steun aangeboden voor de herstelling, terwijl B. en W. van Middelburg op grond der Monumentenverordening afbraak verboden. De eigenaar liet de onoogelijke onderpui door een nieuwe vervangen en heeft voor eigen rekening aan de torentjes de noodzakelijke werkzaamheden laten verrichten. *Verlag over 1928.*

— Het Bestuur van Nehalennia richtte een brief aan den Gemeenteraad om er op te wijzen, dat het snelle rijden van vrachtauto's schadelijk is voor oude gebouwen. Van het Huis Norenburg, Kade, werd de toegang met succes schoongemaakt.

Verlag Nehalennia over 1927 en 1928.

— Het huis Fortstraat K. 19 werd door de Vereeniging Hendrick de Keyser aangekocht; het dagteekent uit de 18e eeuw; het

interieur ervan is nog belangrijker dan de gevel. Er is een plafond met de vier jaargetijden in stucadoorwerk, een beeldhouwde eikenhouten schoorsteen door Gerard Grendel, sierlijke betimmeringen en blinden. De zomer-eetkamer heeft een gesneden houten plafond.

N. R. C. 22 Juli 1929.

NEEDE, N. H. Kerk. Bij de herstelling zijn onder den vloer van de kerk brokstukken van beelden gevonden, vermoedelijk uit de 15e en het begin der 16e eeuw, een Pictà, een zittende Christus met doornenkroon en nog een dergelijk beeld, echter kleiner, waarvan alleen de beenen te voorschijn kwamen. De beelden zullen waarschijnlijk worden hersteld. Zij zijn voorloopig naar het Gemeentehuis gebracht. De vloer van den toren bleek te bestaan uit den achterkant van een relief met Gothisch raamwerk, dat in vier stukken was gehakt. *N. R. C. 2 Mei en 26 Sept. 1929.*

POORTUGAAL, N. H. Kerk. De kerkvoogdij zond aan den Commissaris der Koninging een rekest, waarin om verhooging der provinciale subsidie wordt gevraagd voor de herstellingen. Dit rekest is voorgelegd aan de Provinciale Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie en deze belooft er gunstig op te adviseeren. *Verslag der Provinciale Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie 1927.*

SPIJKENISSE. De kerkvoogdij der Ned. Herv. Gemeente zond aan den Commissaris der Koningin een rekest, waarin provinciale subsidie werd aangevraagd voor herstelling der Ned. Herv. Kerk. Op dit rekest is door de Provinciale Zuid-Hollandsche Archeologische Commissie evenals op dat uit Poortugaal gunstig geadviseerd. *Verslag alsvooren.*

TER APEL. Klooster. De kosten eener volledige herstelling worden op f 900.000 geschat. Op de Rijksbegrooting 1929 was als eerste termijn een voorloopig op 40% der kosten gestelde subsidie. De Commissie voor herstel zal f 5000 ontvangen van de Synode der N. H. Kerk. De Gemeente Vlagtwedde geeft f 1000. De Commissie vroeg aan de stad Groningen de eigenaresse van het klooster, f 23.500; Gedeputeerde Staten zullen f 18.000 geven. Ir. de Vos tot Nederveen Cappel was bereid belangeloos zijn kunde voor de zaak beschikbaar te stellen. *N. R. C. 8 Mei 1929.*

UTRECHT. Jansdam 5. De eigenares N.V. Het Contrapunt heeft vergunning ver-

krepen voor het sloopen van haar stal, hoewel de Monumentencommissie op het behoud daarvan prijsstelde. De Gemeenteraad heeft het advies van B. en W. verworpen.

VEERE. De Groote Kerk en de toren werden verder door 's Rijks monumentenzorg hersteld.

— **Stadhuis.** Eenige jaren geleden werden de hoektorentjes met een bijdrage van f 18.000 van het Rijk hersteld. De Minister is in beginsel bereid ook nu tot de herstelling mede te werken. Een voorstel van het Gemeentebestuur tot overdracht van het gebouw aan het Rijk is in onderzoek bij Monumentenzorg. Mocht haar advies tijdig genoeg inkomen, dan kan hij de eerste volgende Begrooting een subsidie overwogen worden.

N. R. C. 30 Apr. en 3 Dec. 1929.

VIERHUIZEN, N. H. Kerk. De kerkvoogdij heeft den preekstoel van dikke lagen verf laten ontdoen, waardoor het eikenhout te voorschijn is gekomen. *N. R. C. 8 Mrt. 1929.*

WARNSVELD, N. H. Kerk. Door toedoen van het Rijksbureau voor Monumentenzorg heeft de Kerkvoogdij afgezien van het aanbrengen van leelijke wijzigingen en zijn eenige noodzakelijke veranderingen bevredigend opgelost.

WESTKAPELLE. De Vuurtoren werd verder hersteld. *Verslag Nehalennia 1927.*

WESTZAAN, N. H. Kerk. De Minister heeft zich in beginsel verklaard voor het geven van subsidie ter herstelling van het gebouw, aangezien het een der belangrijkste Protestantsche kerken is uit de 18e eeuw.

WINSCHOTEN, Toren. Voor herstelling van de „Oude Witte” is ruim f 35.000 bijeengebracht, waarvan f 25.000 voor herstelling van de torenromp en van de hooge pyramidale spits in zijn ouden vorm en f 12.000 voor het carillon zijn bestemd. Om den toren in vroegeren toestand terug te brengen, zal nog een verdieping worden aangebracht. *N. R. C. 1 Nov. 1929.*

ZOUTELANDE's Kerk werd van haar pleisterlaag ontdaan. *Verslag Nehalennia 1927.*

ZUTPHEN. Het jaarlijksche subsidie der Gemeente bedroeg f 500.—. Door een gift van f 1000 bestaat het vooruitzicht, dat in 1929 een of meer gevels voor ondergang behoeft zullen worden. Meer steun van particulieren is echter gewenscht. *Verslag van het Wijnhuistorenfonds over 1927—1928.*

ZUTPHEN. 's Gravenhof. 6. Dit huis uit het eerste kwart der 18e eeuw werd vermaakt aan het Gebroeders Bakker Weeshuis, met een som voor instandhouding.

N. R. C. 21 Mrt. 1929.

— R. C. Kerk. Het leelijke, nieuwe portaal aan den Zuidkant is afgebroken, evenals de kosterwoning aan dezelfde zijde en de Sacristie, tegen het koor der kerk, beide uit het begin der 19e eeuw. Een nieuw portaal

wordt tegen de Zuiderbeuk beplaatst en de Sacristie wordt een afzonderlijk gebouw, door een gang met het koor verbonden.

N. R. C. 6 Nov. 1928.

— Laarstraat 24. B. en W. hebben geweigerd de eigenares van dit perceel, voorkomend op de gemeentelijke Monumentenlijst, verlof tot verbouwing met afbraak te geven. De eigenares is bij den Raad in beroep gegaan.

N. R. C. 8 Febr. 1929.

MONUMENTEN IN NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

OUDHEIDKUNDIG ONDERZOEK OP CELEBES.

Van een plaatselijk onderzoek naar de aanwezigheid en den toestand van de overblijfselen uit den Compagnies tijd op Celebes en Menade is 20 Dec. (1929) te Batavia teruggekeerd de heer. I. van de Wall, van den Oudheidkundigen Dienst in Ned.-Indië.

De aangetroffen Nederlandsche oudheden konden in het algemeen gesproken niet de vergelijking doorstaan met de monumenten in de Molukken, uitgezonderd dan het fort Rotterdam te Makassar. Bij deze inventarisatie is gebleken, dat zowel de residentie Manado als het gouvernement Celebes bijzonder rijk zijn aan roerende goederen van oudheidkundige waarde.

Oorspronkelijk was eigenlijk het doel der reis het fort Nieuw-Amsterdam te Manado, dat tot afbraak zou bestemd worden, indien de Dienst daartegen geen bezwaren had. Gebleken is, dat het fort noch oudheidkundige noch kunst-historische waarde bezit, zoodat het nu zal afgebroken worden en binnen afzienbaren tijd plaats maken voor een villa-park. Achtereenvolgens werd bezocht de Noordkust van Manado, de Golf van Tomini, met de oudste Compagnie's nederzettingen te Parigi en Tomini en de forten van Gorontalo; de oudheden der kerken in de Minahassa, de waroega's of grafurnen der Alfoeren, gebeeldhouwd onder Compagnies invloed; de hoofdplaats Manado, de Sangir-eilanden de Talaud-eilanden. Wat Zuid-Celebes betreft, boden de stad Makassar en omstreken met tal van historische herinneringen een ruim arbeidsveld. Na tal van plaatsen in Midden-Celebes te hebben bezocht, werd koers gezet naar de Saleyer-eilanden en het eiland Boeton.

Na afloop van het onderzoek maakte de heer Van de Wall van zijn aanwezigheid te Makassar gebruik om een excursie uit te schrijven naar het veel te weinig bekende en gewaardeerde fort Rotterdam, waartoe de militaire

overheid alle autoriteiten met hunne dames hadden uitgenoodigd, en waarvan ruim gebruik is gemaakt. Daartoe uitgenoodigd door het Makassaarsche Genootschap van Kunsten en Wetenschappen werd alsnog onder zeer groote belangstelling een causerie gehouden over Oud-Makassar, verduidelijkt door fraaie lichtbeelden, waarbij voor het eerst de reconstructie van het oude Vlaardingen, de stichting van Speelman, werd vertoond. Naaraanleiding van deze voordracht ontving de heer Van de Wall de uitnoodiging, de geschiedenis der stad te boek te stellen.

Over het algemeen genomen, bevonden zich de meeste oudheden in zeer verwaarloosden toestand, uitgenomen die in particulier bezit; vooral de kerkhoven die bezocht werden (mede ter aanvulling van den genealogischen arbeid van Mr. Bloys van Treslong Prins) zagen er treurig uit.

Uit den aard der zaak zullen de resultaten van deze inventarisatie, waarbij een schat van historische gegevens en studiemateriaal werd verzameld, ter zijner tijd in de Verslagen van den Dienst worden gepubliceerd.

Ten slotte roemt de heer Van de Wall de ondervonden medewerking en steun van de civiele militaire en gemeentelijke autoriteiten, de kerkelijke overheden, tal van particulieren en de Gezagvoerders der K.P.M.schepen, waarmede de reis gemaakt werd, zonder welke dit eerste oudheidkundig onderzoek op Celebes en Manado zeker niet zoo vlot zou zijn verlopen.

LOTGEVALLEN VAN MONUMENTEN.

BANDA, Fort Belgica. Het uit een historisch oogpunt zeer merkwaardige fort, is ten gevolge van een verkeerd begrepen order in den tijd van den Spaansch-Amerikaanschen oorlog deerlijk geschonden; men brak er de hoektorens af. De Oudheidkundige Dienst, geraadpleegd over de mogelijkheid om deze te

herstellen torens, maakte wel eenige bezwaren er tegen, maar de Regeering heeft niettemin verlof gegeven tot herbouwing, overwegend dat de herstelling zal bijdragen tot verfraaiing van het silhouet der stad, terwijl de vorm der torens nauwkeurig uit teekeningen en foto's kan worden vastgesteld. De herbouwing moet den ouden toestand weergeven dan ook nauwkeurig en onhistorische wijzigingen of toevoegingen worden niet gedoogd.

Oudheidkundig Verslag 3e en 4e kw., 1928.

BANGIL. De Oudheidkundige Dienst heeft bij de opgravingen belangrijke vondsten gedaan. De muren van een Hindoetempel kwamen aan het licht. Er werd een Ganecabeeld en een fragment van een tempelrelief gevonden.

N.R.C. 1 Nov., 1929.

BATAVIA, Openlucht Museum. Op het achtererf van Molenvliet 11 zullen worden opgesteld kleine bouwwerken, tuinvazen, klok-ketorens, welke zich nog op landhuizen en publieke terreinen bevinden en dreigen te verdwijnen of vernield te worden.

Oudheidkundig Verslag 1928, 3e en 4e kw.

— **Citadel Prins Frederik.** Plannen zijn geopperd om het gebouw, dat thans voor munitie- en rommelmagazijn gebruikt wordt, te sloopen en een modern gemeentehuis er voor in de plaats te zetten. Batavia zou dan een belangrijk historisch monument verliezen. De Citadel vormde het centrum van een versterkte linie ter verdediging van Batavia en Ommelanden en werd in 1837 gebouwd.

N. R. C. 30 Apr., 1929.

BOANO (West-Celebes). Twee beschreven steenen. Van het „Kantoor voor Volkslectuur” werd bericht ontvangen over het vinden van twee steenen, waarvan de eene het Compagnies-teeken draagt, daaronder het woord Amboina en aan weerszijden van het teeken: A. D. 1791. De tweede steen heeft ook het Compagnies-teeken en het jaartal 1668. Het opschrift luidt: *Insula bonoa per so, qui ciitaem euro indican, aquisita pro statibus, confederati belcii.*

Oudheidkundig Verslag 1928, 3e en 4e kw.

JAVA, Tjandi Kalansan. De restauratie is voltooid. De laatste werkzaamheden hebben bestaan in de opgraving van de basementen en brokstukken van 52 stoepa's, die in een vierkant om het hoofdgebouw stonden.

TJANDI SARI. Men is nu begonnen met de herstelling van het oude klooster. De scheiding

tusschen de beide verdiepingen is verdwenen, de muren vertoonen scheuren, het dak is sterk verzakt, aan de basementen ontbreken verschillende groote steenen, die eertijds zullen zijn weggehaald om er andere gebouwen van te maken.

N. R. C. 4 Juni, 1929.

MAGELANG. De Koning van Siam heeft de voornaamste Hindoe-Javaansche monumenten en bouwvallen bezocht en duizend gulden ter beschikking gesteld ten behoeve van de restauratie van de bouwvallen in de Progo-vallei.

(Aneta). N. R. C. 16 Sept., 1929.

MAKASSAR, Fort Rotterdam, kerkgebouw. Bij Gouvernementsbesluit werd machtiging verleend om te beschikken over een bedrag van ten hoogste f 3580 ten behoeve van de herstelling van het kerkgebouw, gelegen in het fort. Tevens werd goedgekeurd, dat dit gebouw tot wederopzeggings toe in bruikleen wordt gegeven aan de Gereformeerde Kerk te Soerabaja.

Oudheidkundig Verslag, 1928, 1e en 2e kw.

MOLUKKEN. Voor het onderhoud van de Hollandsche oudheden werd voor het loopende jaar bij Gouvernements Besluit beschikbaar gesteld een bedrag van f 1750. Hiervan is bestemd voor Ternate (de forten Kastella, Djandji, Kalomata en Tolucco) f 600.—; Bantjan (Barneveld) f 150.—; Saparoea (Hoorn, Zee-landia, Onderkoopmanswoning Rohomoni, Blokhuys Beverwijk) f 150.—; Kiske (Delfshaven en Vollenhoven) f 50.—; Wahai (een fort en oude graven) f 50.—; Banda (Belgica, Nasau en Hollandia) f 250.— en Amboina (fort Victoria) f 500.—.

SINGOSARI. Een steenen beeld van een Boeddhistische godin met een sterk Tantrisch karakter, staande op het erf van een inlander, werd door dezen uit bijgeloof verbrijzeld. De stukken zijn door den Oudheidkundigen Dienst gevonden en men is er in geslaagd het beeld weer in elkaar te zetten.

N. R. C. 4 Dec., 1928.

SOERABAJA, Fort Prins Hendrik. De Directeur der Burgerlijke Openbare Werken vroeg bij den Oudheidkundigen Dienst of er bezwaar bestond tegen verderen afbraak van het fort. Reeds 30 jaar geleden is men met de opruiming begonnen, het hechte muurwerk bood toen echter te veel weerstand. Daar het fort geen aesthetische of historische waarde bezit, is vergunning gegeven tot slooping.

Oudheidkundig Verslag, 1928, 1e en 2e kw.

MUSEA.

AALTEN, Oudheidkamer. Een vereniging „De Aaltensche Oudheidkamer” is gesticht. Zij benoemde een bouw-commissie uit en door haar bestuur en deze heeft een plan ontworpen, waarvoor het terrein echter nog niet is aangewezen.

ALKMAAR, Stedelijk Museum. Door de Vereeniging Rembrandt werd het museum in de gelegenheid gesteld een schilderij van Antoni Croos (1606—1663) voorstellende het kasteel van Egmond aan den Hoef, aan te koopen. Ook verwierf het door aankoop een aquarel van Charles Rochussen, voorstellende de Kaasmarkt.

Aan een verzoek om eenige portretten der familie De Sonnaville in bruikleen af te staan, kon niet worden voldaan en ook een verzoek van Oud-Alkmaar om een zich in het museum bevindende marmere schoorsteenstuk in het gebouw van Gemeentewerken te plaatsen, moest worden afgewezen.

Van de regenten van het Provenhuis Helena van Oosthoorn ontving het museum eenige portretten van de familie Van Everdingen, die tot nu toe slecht verzorgd en zonder deskundig toezicht waren; sommige werden terstond ter herstelling gegeven. De juistheid van de namen der afgebeelde personen wordt nader onderzocht, daar men betwijfelt of de „Voorloopige Lijst” van Noord-Holland hierin te vertrouwen is. Mevrouw M. C. Janssen—van der Sluys Veer legateerde drie schilderijen uit het begin der 19e eeuw. *Verlagen over 1927 en 1928.*

AMERSFOORT, Museum Flehite. De reorganisatie van het museum is voltooid. Het kreeg ten geschenke een systematisch geordende verzameling zwerfstenen uit de omgeving der stad. De heer P. van der Lijn had gedurende eenige jaren materiaal voor het museum verzameld en bood dit nu het bestuur aan, daarbij bedingend dat het geëxposeerd zou worden volgens zijn denkbeelden. De afdeling „Vrouwelijke handwerken” is gesorteerd en beschreven en in het bijzonder een verzameling kanten, naar aanleiding van een verzoek der Amersfoortsche Vereeniging van Huisvrouwen, die de kanten in bruikleen wenschte te ontvangen voor een tentoonstelling. De voorwerpen van de „Gildekamer” zijn beter opgesteld. Gebroken aardewerk en porcelein werd belangeloos door een deskundige hersteld.

Het museum ontving een gift van f 1000.—

en het Gemeentebestuur bracht de subsidie van f 600.— op f 1000.—. Van aanwinsten zij verder nog vermeld een bruikleen van 3 charters van de Stichting Armen de Poth. Een daarvan draagt het oudste zegel van Amersfoort, hetwelk in een bijlage van het jaarverslag wordt beschreven. *Verlag over 1927.*

[*Opmerking der Redactie:* Ook hier weder de oude misvatting! archivalia behooren in archieven en niet in musea!]

— **Flehite.** De Vereeniging Flehite heeft haar 50-jarig bestaan gevierd. Onder meer met drie tijdelijke tentoonstellingen: de eerste, betreffende de Kei, de tweede betreffende de Poort en de Wallen der stad, de derde betreffende de Kerken en de Kloosters.

Door den heer Van der Lyn werd de verzameling, betrekking hebbend op de vroegset geschiedenis, verrijkt met monsters van de bodemformatie, verkregen door boringen in oude Eemzeelagen. Ter aanvulling van den Atlas van Amersfoort schonk Jhr. Mr. A. F. O. van Sasse van Ysselte te 's-Hertogenbosch, een boekwerk, getiteld: Utrecht, begrijpende het Overkwartier en daar in de stad Amersfoort mede onderhevige dorpen, heerlijkheden enz., waarin een 100-tal teekeningen in O.-I. inkt, van gebouwen in en om Amersfoort.

Het Laatste Oordeel, door Jacob van Campen, werd door de Gemeente teruggenomen en krijgt, na hersteld te zijn, een plaats in de Wethouderskamer. *Verlag over 1928.*

AMSTERDAM, Rijksmuseum. De Reorganisatie: In 1927 werd een nieuw terracotta-zaaltje met de ontwerpen van De Keyser en Quellina geopend. Na een voorafgaande tijdelijke plaatsing, werden in 1928 in de voormalige Ceramiekzaal de Romaansche en Gothische beeldhouwwerken opgesteld in aansluiting met de bestaande architectuur. In 1927 is men begonnen met de inrichting van een depôt voor beeldhouwwerken en weefsels; voor de weefsels werd dit in 1928 voltooid.

Het voormalig glaspaviljoen is in 1927 ontruimd ten behoeve van het Prentenkabinet, dat tegenover deze uitbreiding de helft van zijn voormalige tentoonstellingsruimte moest verliezen, door halveering, ten behoeve van een nieuwe gang naar de achterzijde van het Museum. Deze bij de genoemde sculptuurzaal aansluitende gang werd met 5 wandkasten voorzien, waarin cuir bouillé, boekbanden en modelmeubels zijn geplaatst. Aan de tegen-

overliggende wanden zijn de collectie goudleer en de Lodewijk XIII-meubels opgesteld, terwijl tusschen de vitrines de weefselverzameling is tentoongesteld.

De hieropvolgende zaal geeft een overzicht van de Lodewijk XIV- tot en met de Empire-stijlen in tien goed verlichte afdelingen, welker opstelling in 1927—28 voltooid werd.

De binnenplaats waar de gipsen stonden is in 1927 gedeeltelijk ontruimd, in het volgende jaar is deze ontruiming voltooid en werden de gipsen overgebracht naar de Oranje Nassau-kazerne.

De behuizing van het Koninklijke Oudheidkundig Genootschap werd gewijzigd en een nieuw contract tusschen bestuurderen van het Genootschap en den Staat der Nederlanden was daarbij noodig. Tevens is het geheele bruikleen aan kunstvoorwerpen toen opnieuw geïnventariseerd, voornamelijk door de zorgen van mejuffrouw Dr. A. E. C. van der Looy van der Leeuw.

De verzamelingen, vereenigd onder den naam van Nederlandsch Museum van Geschiedenis en Kunst zijn in 1927 gesplitst in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en het Rijksmuseum voor Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid. Ten behoeve van het Nederlandsch Museum van Geschiedenis blijft de geheele linkerbenedenvleugel, waarbij de binnenplaats, beschikbaar.

De Kantverzameling werd geclassificeerd.

Het orgel uit de St. Nicolaaskerk te Utrecht, belangrijk om zijn speelwerk, tevergeefs aangeboden ter herplaatsing in genoemde kerk, is thans in een torenkamer opgesteld.

In den doorrit onder het museum werd een gedenksteen ter herdenking van den 100sten geboortedag van wijlen Dr. P. J. H. Cuypers onthuld en door de gemeente Amsterdam aan het rijk overgedragen.

Het *Rijksmuseum van Beeldhouwwerken en Kunstnijverheid* kreeg uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden een albasten groep, voorstellende Aeneas, die Anchises draagt, Noord-Italiaansch werk uit de zestiende eeuw. Aangekocht werd als een tegenwicht voor het groote Louis XIV praalbed een zware schoorsteenmantel in Languedoc-marmer met verguld bronzen ornamenten. Fransch werk, welke met een eikenhouten schoorsteenboezem uit de rue du Marais te Parijs kon worden opgesteld. Nog werd aangekocht een barok-console uit omstreeks 1655. De verzameling ceramiek werd door geschenken, ruil en aankoop met verschillende kleinere, maar voor de kunstgeschiedenis belangrijke voorwerpen vermeerderd. Bo-

vendien kon aan het studie-depôt een verzameling van ongeveer drieduizend fragmenten van vroeg-Nederlandsch aardewerk gevonden te Amsterdam, worden toegevoegd. De vereeniging het Kant-salet vermeerderde de verzameling met een fraaie jabot van point de Venise uit het laatst der zeventiende eeuw. Verder werden verkregen een zilveren reederijbeker, een rijk versierd uithangteeken uit Amsterdam en een stuk beeldhouwwerk in hardsteen in vroeg-Romaanschen stijl. Uitvoerig herinnert de directeur aan de Egyptische tentoonstelling, die veel belangstelling had.

Het Rijks-Museum van Schilderijen. Onder de aanwinsten van 1927 zijn twee handschriften met miniaturen, de roman *Les vœux du paon* (1325) en een *Getijdenboek* (ongeveer 1470) Nederlandsch werk, beide uit het legaat van den heer Maurits Henriquez de Castro. Van belang is ook de tijdelijke ruil met den Louvre, van een 15-eeuwsch stilleven door den Meester der Annonciation d'Aix voor de Blauwe Schuit van Hieronymus Bosch. Het jaar 1928 was een voorspoedig jaar. Door een legaat van den heer H. P. Voûte ertoe in staat gesteld, deed de Vereeniging Rembrandt op voordelinge voorwaarden het portret van Rembrandt's Moeder van 1631, afkomstig uit het museum te Oldenburg, aan het Rijksmuseum over. Uit dezelfde nalatenschap gaf de Vereeniging Rembrandt het *Meisje in blauw* door Verspronck, ten geschenke.

Op de veiling Huldshinsky kon Metsu's *Zieke kind* verworven worden mede door de giften van particulieren en een voorschot van de Vereeniging Rembrandt. Bij den verkoop van de verzameling Six verkreeg het Rijksmuseum een tekening door Rembrandt, *Pieter de Hoogh's Interieur*, voorloopig gekocht door de Vereeniging Rembrandt en door besluit van den Gemeenteraad overgenomen voor de stedelijke schilderijencollectie in het Rijksmuseum. De tweede aankoop door de gemeente Amsterdam op de veiling Six was een kleine schets voor de in 1656 geschilderde „Anatomie” door Prof. Deyman, het eenige document, dat een denkbeeld geeft van Rembrandt's schilderij, die in 1723 verbrandde. Een tweede schenking der Vereeniging Rembrandt is het portret van den Prins de Soreau. Van Mr. M. M. van Valkenburg te Laren werd een portret door Jacopo Pontormo ontvangen. De collectie Miniaturen werd uitgebreid met twee stuks, een geschenk uit de nalatenschap van wijlen Mevrouw Jhr. I. P. C. Graafland—de Graaf. Ten behoeve van het Rijksmuseum Twenthe te Enschede werden onder andere

verworven twee portretten door Joos van Cleef.

Door de vrijgevigheid van den heer en mevrouw J. C. J. Drucker—Fraser verkreeg het museum ter gelegenheid van den 70sten verjaardag van H.M. de Koningin-Moeder het paar zwarte Chineesche vazen uit de Khang-Hi periode, hetwelk zich reeds sedert jaren als bruikleen in de verzameling bevindt. Uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden werden eenige fragmenten van in Nederland opgegraven ceramiek overgenomen voor de studie-collectie, benevens enkele kleine voorwerpen van Egyptischen, Griekschen en Etrurischen oorsprong.

Voor de Meubelafdeeling werden o.a. aangekocht een paar gesneden Louis XIV torchères.

Enkele in magazijn gezette beeldhouwwerken werden van laat-XIX-eeuwsche polychromie ontdaan en in de tentoongestelde collectie opgenomen. Een onderzoek in de sculptuurdepôts bracht het oorspronkelijke voetstuk van Hendrick de Keyser's terracotta buste voor den dag en een masker van Prins Willem I, eveneens in terracotta.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. Van de verzameling werd een chronologische lijst aangelegd met het op zijn verdeeling over den Oostelijken vleugel; een betere verlichting van de zalen werd overwogen.

Aan tentoonstellingen in het binnen- en buitenland werd een ruim aandeel genomen, ook werden verscheidene bruikleenen op langeren termijn gegeven.

Dit jaar verscheen een uitvoerige Hollandsche Gids, samengesteld door den Hoofd-Directeur met behulp der Conservatoren.

Verlagen omtrent 's Rijks Verzamelingen over 1927 en 1928.

ARNHEM. Gemeente Museum. De inventarisatie van de Prentenverzameling is voortgezet door den heer P. Leendertz; die van den Topographischen atlas kwam gereed. Verscheiden tijdelijke tentoonstellingen zijn gehouden, waarvan die van prenten en schilderijen van den XVII eeuwschen meester Joris van der Haage, in 1927, vereenigd met oude kunstnijverheidsvoorwerpen, verzameld door een nazaat van dien meester, wel een der belangrijkste is geweest.

Door de verkrijging van omvangrijke bruikleenen, in hoofdzaak bestaande in meubelen, moesten de zalen nieuw ingedeeld worden. In de vestibules en de middenzaal zijn XVIIe eeuwsche meubelen en schilderijen geplaatst, in drie van de kabinetten XVIII eeuwsche

meubelen, gobelins, Europeesch porcelein en enkele Chineesche stukken. De overige kabinetten bevatten middeleeuwsche houtsculptuur alsmede marmeren sculpturen uit lateren tijd. Twee zalen bevatten oude en moderne schilderkunst uit het legaat Verhuell en wordt aangevuld met bruikleenen. Jhr. J. W. Six van Vromade te Algiers gaf een uitgebreide collectie oude kunstnijverheid in bruikleen.

Verlagen over 1927 en '28.

— **O p e n l u c h t M u s e u m.** Dank zij reclame kwamen er in 1927 meer buitenlandsche bezoek dan vroeger. De Geneeskruidentuin in het museumpark werd geopend. H.M. de Koningin heeft welwillend toestemming verleend tot het overbrengen van een in de tuinen van het Loo staande, oude gemetselde broeikas. Het Gemeentebestuur van Zwolle gaf een XVIII-eeuwsche pomp.

Het 10-jarig bestaan van het museum werd met eenigen luister gevierd, onder meer door een bijzondere uitgave van de „Bijdragen en Mededeelingen”. Onder de geschenken komen voor een achttal oude ploegen afkomstig van het Loo, geschonken door H.M. de Koningin. Onder de aanwinsten worden genoemd een houten paltrokmoelen uit Numansdorp, een boerenhuis uit Beltrum (gem. Eibergen), dat in 1927 door den stormramp werd beschadigd. Het is van een type, volgend op dat van het huis van Lichtenvoorde en werd in de XVIIIe eeuw gebouwd, een Tjaskermolen uit Hardegarijp. Het Bestuur hoopt binnenkort in staat te zijn met den bouw van het museum te beginnen.

Verlagen over 1927 en 1928

BERGEN (N.H.), Gemeente Museum. B. en W. der Gemeente benoemden een Museum-commissie bestaande uit 3 leden, voorzitter daarvan werd mevrouw A. J. A. van Reenen—Jurriaans. De Commissie wekt ingezetenen en oud-ingezetenen op tot medewerking, om de verzameling uit te breiden met voorwerpen betrekking hebbend op de plaats en zijn historie. Men gaat een catalogus maken. De heer H. J. Scharp onderzocht de monumentenverzameling, die geen groote waarde bleek te bezitten. Het museum is alleen in den zomer geregeld open. Aangekocht werd een aquarel van D. Langendijk, de Engelsche en Fransche troepen in Noord-Holland, 1799.

Verlag over 1928.

De offervaardigheid van den heer Sterken behoedde het pand, waarin het Museum ge-

vestigd is, voor slooping en hij liet het gebouw herstellen.
N. R. C. 7 Juni 1929.

DELFT. R i j k s m u s e u m H u i s L a m b e r t v a n M e e r t e n. Tot een der voornamestukken welke in 1927 konden worden aangekocht, is een schaalte van Italiaansch aardewerk. Onder de tegels, die voor de collectie verworven werden is een mooi specimen vermoedelijk vervaardigd op het atelier der familie Aalmis te Rotterdam. Een tafel en een armstoel werden te Parijs aangekocht, de afdeeling weefsels is verrijkt met een Kaukasisch kleed. Ten geschenke van den heer F. A. Albers te Delft ontving het Museum een aantal gietvormen voor groote en kleine tinnen lepels en andere voorwerpen.

De heer J. Wolterbeek Muller te Brussel toonde in 1928 groote belangstelling voor het museum door twee fraaie stukken Delftsch aardewerk, die hij met andere voorwerpen reeds geruimen tijd in bruikleen had gegeven, ten geschenke af te staan, bij de herdenking van het 10-jarig beheer van de Directrice. Bij diezelfde gelegenheid schonk Jhr. B. W. F. van Riemsdijk een zeshoekigen polychromen tegel, te Delft gevonden. Een belangrijke aanwinst is ook een Fransche tegel, behoorende tot de soort, die voor het kasteel te Ecouen in de 16e eeuw werd ontworpen. Van het Gemeente Museum te 's Gravenhage werden verscheiden stukken Delftsch aardewerk in bruikleen ontvangen.

Aangekocht werden een Delftsche vaas en een vaas met blauw fond, Genre Nevers. De tijdelijke tentoonstellingen op verschillend gebied in deze jaren gehouden, hadden steeds groote belangstelling.

Verlagen omtrent 's Rijks Verzamelingen over 1927 en 1928.

DELFIJL, M u s e u m p l a n n e n. Een commissie is benoemd voor de stichting van een museum van nationale producten op het gebied van handel, nijverheid, scheepvaart, landbouw en oudheden uit de omgeving van Delfzijl.

N. R. C. 2 Mei 1929.

DEVENTER, D e W a a g. Men overweegt hoe het gevaar voor schade aan het gebouw ten gevolge van het dreunen veroorzaakt door zware voertuigen, te verminderen. De ordening der munten, waarbij de heer A. O. van Kerkwijk zijn voorlichting gaf, is voltooid; over de praehistorische voorwerpen en het bodemonderzoek gaven Dr. A. E. van Giffen en de heer J. Butter inlichtingen.

Nu het Rijk subsidie heeft toegestaan voor het gebouw „In di drie vergulde herinck” zal zoodra de in- en uitwendige plannen zijn goedgekeurd met de inrichting kunnen worden begonnen. Van den heer Butter werden de praehistorische vondsten in Colmschate en in Deventer met beschrijving ontvangen. Wijlen mejuffrouw G. J. Palthe schonk een legaat bestaande uit velerlei huisraad, waaronder ook wandversieringen en meubelen. Als de voorwerpen bij de ingebruikneming van het nieuwe gebouw een vaste plaats zullen hebben gekregen, zal er een catalogus worden gedrukt.

Verlagen over 1927 en 1928.

DORDRECHT, D o r d r e c h t s M u s e u m. Aangekocht werd van een particulier het voorontwerp voor het in 1846 door Ary Scheffer geschilderde doek „Faust tegenover de verschijning van Gretchen in den Sabbath”. Een zelfportret van Nicolaas Maes werd eveneens aangekocht. De heer S. van den Bergh te Wassenaar gaf de Ontmoeting van Jacob en Rachel bij de put, door Ary Scheffer; een belangstellende verrijkte het museum met een landschap door Andries Vermeulen. Dr. A. Bredius gaf een grijsaard door Paulus Lesire in bruikleen. De nieuwe catalogus is gereed en een herdruk van dien van de Schefferafdeeling is in bewerking. Gebrek aan ruimte doet zich voelen; aanleg van electisch licht is noodig, aangezien het museum in het geheel geen kunstverlichting heeft.

Verlagen over 1927 en 1928.

— V e r e e n. „O u d - D o r d r e c h t” M u s e u m S i m o n v a n G i j n. Zeer vele schenkingen zijn ontvangen in de eerste plaats het omvangrijke legaat van mevrouw A. C. Loffelt-de Groot, bestaande uit Delftsch aardewerk, koper- en tinwerk, meubelen, glazen. Een ongenoemde gaf eenige goed geconserveerde XVII eeuwse Hollandsche meubelen. De kleedingafdeeling kon verscheidene aanwinsten boeken.

De inrichting werd in 1928 nagenoeg voltooid. De schilderijen zijn in kaartstelsel gecatalogiseerd, met de inventarisering van glas, meubelen, ceramiek en zilver is men bezig.

Twaalf japonnen zijn ter bezichtiging opgesteld en geven een overzicht van de dameskleeding van 1760 tot 1875.

Een groot verlies leed de commissie door den dood van den heer A. J. J. Dyckmeester. Met erkentelijkheid wordt medegedeeld, dat verschillende van de door hem in bruikleen gegeven voorwerpen aan het museum zijn geschonken.

Verlagen over 1927 en 1928.

GORINCHEM, Museum Oud-Gorcum. De freules Van Citters te 's-Gravenhage stonden vier schilderijen af, portretten van een burgemeester en van een regent der stad, beide met hun echtgenoot. Het Museumbestuur kocht oude charters enz., welke voor de geschiedenis van Gorinchem van belang zijn.

[*Opmerking der redactie:* Het archief zou voor de charters een betere bewaarplaats zijn!]

's **GRAVENHAGE, Mauritshuis.** In 1927 kwam de restauratie der groote benedenachterzaal gereed; ook andere wijzigingen in het gebouw werden aangebracht. De verzameling werd in dat jaar uitgebreid door aankoop van een portret van een jongen man door Ferdinand Bol van 1652. Verschillende kunstwerken werden in bruikleen afgestaan aan andere musea en openbare instellingen.

Besprekingen betreffende de bouwplannen der Nieuwe of Literaire Sociëteit leidden in 1928 tot een oplossing, die het licht in de beide bedreigde zalen niet zal schaden.

Sir Henry Deterding schonk in 1928 aan het museum de door hem op de veiling Six gekochte Briefschrijfster door Gerard ter Borch. Ook andere stukken werden ten geschenke of in bruikleen gegeven. Het portret van een jongen man door Frans Hals, in bruikleen gegeven door den heer J. J. Bredius te Muiderberg moest teruggegeven worden. Verscheiden stukken werden naar Londen en Rome gezonden voor de Tentoonstellingen van Nederlandsche Kunst.

Verlagen omtrent 's Rijks Verzamelingen over 1927 en '28.

— **Gemeente Museum.** Een van de belangrijkste gebeurtenissen in 1927 was de tentoonstelling van Islamische kunst. De ontruiming der benedenzalen, ten behoeve van die tentoonstelling maakte een verbetering bij de daarop volgende wederopstelling mogelijk. Van bijzondere beteekenis is de aankoop van een verzameling Nederlandsche en Fransche steendrukken. Als verdere aanwinsten zijn te noemen een tableau van negen XIII-eeuwsche Perzische goudlustertegels en een XVI-eeuwsche Klein-Aziatische wandtegel. Een fragment van een Noord-Nederlandsche schotel met borstbeeld van een man en het jaartal 1623 is een interessant document van de vroegste Nederlandsche faience. Een eikenhouten Gothische deur kwam voorloopig als bruikleen in het Museum voor Kunstnijverheid.

In 1928 werd een begin gemaakt met de uitvoering van het raadsbesluit, waarbij gelden

zijn toegestaan voor de voorbereiding van een nieuw museum. Het crediet van f 10.000 werd door den Raad verhoogd met f 100.000. Op het terrein aan de Stadhouderslaan werd een houten gebouw gezet, ten einde de verlichtingskwestie langs experimenteelen weg op te lossen. De Museum-penning werd op voorstel van den Directeur uitgereikt aan den heer W. van Maanen te Amsterdam. Van den Gids van het Museum Bredius verscheen een Fransche vertaling. Dr. Knuttel verzorgde voor de afd. Onderwijs een herdruk van de uitgave Oude Meesters in de Haagsche musea.

De tentoonstelling „de Gedekte tafel” had groot succes. Verschillende kunstwerken werden beschikbaar gesteld voor tentoonstellingen elders, onder andere voor Hofwijck, voor de Nederlandsche afdeeling te Venetië en voor de Hollandsche kunst te Londen.

Door een schenking verwierf het museum een kerkinterieur door Barth. van Bassen. Een drieluik door Reinier van der Laeck werd aangekocht. Bij de Prentenverzameling wordt als belangrijke aanwinst genoemd de Capricho's door Goya, eerste druk, 1803, aangekocht met steun van de Vereeniging Rembrandt. Bij de oude kunstnijverheid wordt als geschenk vermeld een Prunkgefäss van verguld zilver, vermoedelijk vervaardigd door den Nürnberg-schen goudsmid Esaias zur Linden en een Boheemsch „Zwischengoldglas”.

— **Museum Bredius.** Het museum ontving van Dr. Bredius in 1927 een schilderij van de Heem uit zijn Antwerpschen tijd, en een schilderij van Rijkhals voorstellende een boerendeel met kippen.

In 1928 werd de verzameling verrijkt met een twaalfstal werken; Ariadne en Bacchus door Rembrandt, een Herbergscene door Adriaen van Ostade, en Geselschap door Willem Buytenwech, een H. Sebastiaan door Van Dyck.

Verlagen over 1927 en 1928.

— **Oranje-Nassau Museum.** Veel en velerlei kreeg het museum geschenken, schilderijen, prenten, penningen, handschriften, boeken. Meermalen moesten bruiklenen wegens gebrek aan ruimte voorloopig afgewezen worden. Het Haagsche Gemeentemuseum gaf in bruikleen een geschilderd portret van Prins Hendrik, door Nic. Pieneman.

Aan den Raad zal door B. en W. worden voorgesteld de localen van de Weefschool, gelegen naast die van het museum af te staan, om meer ruimte te verkrijgen.

Hoewel er „schoolkaarten” te verkrijgen zijn, is het bezoek van scholieren gering. Wel

komen er geregeld bezoekers voor studie-doel-einden. Tijdelijke tentoonstellingen houden de belangstelling van het publiek gaande.

Verslagen over 1927 en 1928

GRONINGEN, Museum van Oudheden. Er werden opgravingen verricht in Westerwolde en in Goorecht, de eerste door het museum bekostigd. Over beide bevatten de bijlagen van het verslag, die door bevriende hulp konden worden gedrukt, nadere bijzonderheden. Mejjuffrouw M. A. de Visser maakte een begin met de nieuwe opstelling van de costumafdeeling. Verschillende firma's te Groningen stelden opstellings- en tentoonstellingsmateriaal hiervoor beschikbaar. Uit den plaatselijken atlas werd een tentoonstelling gehouden van de verschillende typen van borgen.

Van de Kerkvoogdij van Godlinze werd een Avondmaalsbeker in bruikleen ontvangen. Aangekocht werd een crucifix, blijkens het merk een werk van den Groningschen zilversmid Willem Entinck. De fotograaf P. B. Kramer schonk 100 fotografieën van oude gebouwen. Nu de stad een algeheele vernieuwing ondergaat laat de Conservator oude buurten fotografeeren die zullen verdwijnen. Er is een begin gemaakt met de inrichting van den borg Menkema. Het verslag spreekt zijn erkentelijkheid uit aan de Regeering, die de herstelling bekostigde en aan allen, die tot het welslagen daarvan bijdroegen. *Verslag over 1927.*

HAARLEM, Frans Hals Museum. Door een gunstig besluit van den Raad, zal er binnenkort een tentoonstellingszaal achter het museum gebouwd worden. Een aantal voorwerpen, behorende tot het legaat J. C. Burkens werd in geschenk ontvangen. De Vereeniging tot Uitbreiding van de verzameling van kunst en oudheden in het Halsmuseum schonk een schilderij door Wouwerman. Het gezicht op den St. Bavo door Geertgen tot St. Jans werd door de heeren Kerkvoogden teruggenomen. In bruikleen aan het stadhuis en aan den Gemeentelijken dienst der werkloosheidsbestrijding werden enkele schilderijen en teekeningen uit het depot afgestaan. In het voorjaar verscheen de derde druk van den Duitschen catalogus. Door de Lichtbeeldenvereniging werden fotografien van schilderijen uit de verzameling te koop gesteld.

Verslag over 1928.

— **Bisschoppelijck Museum.** Tot Conservator werd benoemd de zeeerw. heer pastoor L. J. Boogmans. Door aankoop kwam het museum in bezit van de oorspronkelijke teekening door Maarten van Heemskerck, ge-

maakt door de gravure van het portret van Cornelius Musius. Een zeer belangrijke aanwinst is de terugkeer van het portret van Nic. Stenius door Frans Hals. Een depôt op de zolderverdieping zou wenschelijk zijn, evenals het inrichten van een leeskamer en een tentoonstellingsruimte voor kleinere exposities.

Verslagen over 1926 en 1927.

's-HERTOGENBOSCH, Museum van het Provinciaal Genootschap. Mr. J. Baron van Hugenpoth tot den Beerenclauw, vice-voorzitter van het Genootschap, schonk voor de Historische afdeeling een olieverfschilderij met het beleg der stad, waarschijnlijk vervaardigd in de XVIII eeuw.

HOORN, West-Friesch Museum. De commissie hoopt, dat binnenkort meerdere expositieruimte verkregen zal kunnen worden voor voorwerpen van grooteren omvang. De commissie voor onderzoek naar den toestand der schilderijen stelt voor om ten spoedigste met de restauratie te beginnen. Het Gemeentebestuur heeft op de begrooting van 1928 voor dit doel f 500.— uitgetrokken.

Verslagen over 1927 en 1928.

HULST, Oudheidkamer. Een verzameling van dien aard werd geopend in het Gemeentehuis door den Oudheidkundigen kring „De vier Ambachten”. De voorzitter van dezen kring dankte aan de dames S. Collot d'Escury en S. van Eerderburg voor het bijeenbrengen van de verzameling. *N. R. C. 30 Juli 1929.*

KUILENBURG, Oudheidkamer. In het Elisabeth-Weeshuis is de Oudheidkamer officieel geopend. Zij bevat hetgeen wijlen den heer J. B. van den Ham heeft verzameld met het doel om een openbare stichting van oudheidkundig belang te maken.

LEEUWARDEN, Friesch Museum. De voornaamste gebeurtenis was de tentoonstelling van oud Friesch zilver, gehouden door het Genootschap, ter gelegenheid van zijn 100-jarig bestaan. Onder de inzendingen bevonden zich voorwerpen ingezonden door H.M. de Koningin en H.M. de Koningin-Moeder. Van de tentoonstelling verscheen een beredeneerde Catalogus en zilvermerken werden opgenomen. Onder de aanwinsten is een bruikleen van kwartierstaten, wapenborden en portretten uit de familie van Cammingha, gegeven door Jhr. V.V. en C. J. Cammingha te 's-Gravenhage. Bodenvondsten van 1926—1928 worden uitvoerig besproken. *Verslagen over 1927 en 1928.*

— **Princesseshof.** De verzameling Chineesch en Japansch porcelein van den

heer R. D. Verbeek, die reeds in het museum in bruikleen was gegeven, is thans door de erven overgedragen aan de gemeente. Het hoofdmotief voor de schenking is geweest, de verzameling intact te houden en verder heeft de omstandigheid er toe meegewerkt, dat de verzameling van der Meulen, gelijktijdig ontstaan, ook aan het museum is geschonken.

Ter gelegenheid van bovengenoemde schenking werd den heer N. Ottema de eerepenning van de Gemeente verleend. *N. R. C. 23 Aug. 1929.*

LEIDEN, Rijksmuseum van Oudheden. De Directeur herdacht het treffende verlies in 1927 van den Conservator Dr. A. E. Remouchamps. Het museum ontving van het Rijksmuseum in 1927 een marmeren relieffje en een aantal afgietsels. Uit de bij opgravingen te Abydos gevonden voorwerpen verkreeg het museum een verzameling. De Nederlandsche afdeling verwierf een schilderij van den Brittenburg. Bij Wageningen ontdekte men een belangrijk grafveld dat werd onderzocht. In Limburg groef de Museumdienst bij Caberg; in den Achterhoek en in Overijssel zijn verschillende plaatsen bezocht, ook Noord-Holland belooft nog veel op te leveren, onder andere bij Schagen.

In 1928 werden tot berichtgever benoemd de heeren Aug. Kengen te Caberg en J. C. Kerkmeyer te Hoorn. Als een groote leemte in de organisatie wordt het gevoeld, dat het niet mogelijk is ambtenaren van het museum naar het buitenland te zenden zonder dat zij deze reizen geheel zelf bekostigen.

H.M. de Koningin schonk aan het museum twee Egyptische torso's, die door Prins Hendrik in 1869 uit Egypte zijn meegebracht en in Soestdijk werden bewaard. De heer W. Spyer te Amsterdam wist te Londen de hand te leggen op een collectie Koptische weefsels, welke hij ten geschenke aanbood, dit gaf aanleiding tot de inrichting van een afzonderlijk koptisch zaaltje. Hier zullen ook de twee op paneel geschilderde mummieportretten uit Fayum geplaatst worden, welke verkregen zijn door bemiddeling van de Directie van het Antiquarium te Berlijn en een extra crediet van het Rijk. Het Sicheim-Comité heeft besloten de belangrijke collectie opgravingen aan het rijk aan te bieden ter plaatsing in het museum. De Directeur bracht uit Zürich aardewerk, brons- en zilverwerk mee uit eenige graven in Tessino.

Een groot aantal Nederlandsche oudheden werd verkregen en beschreven, deze werden o.a. gevonden bij Wageningen, Rimborg, Fer-

werd, Arum, Enschede, Kotten, Barneveld, Putten, Apeldoorn, Speulde, Beek, de stuifzanden van Hulshorst, Huizen, Wijk bij Duurstede, Elst, Wychen, Westerhoven, Gilze, de Drunensche duinen, Caberg, Elsloo. Op verzoek van den heer J. H. van Heek werd een bezoek gebracht aan Enschede tot onderzoek van steenen, gevonden onder den vloer van de Ned. Herv. Kerk. Daar dit vermoedelijk een oude keienvloer is, werd de zaak verder in handen gegeven van Monumentenzorg. Verder wordt de opening van de Wageningsche Oudheidkamer vermeld, waar de doubletten uit het uitgegraven grafveld zijn tentoongesteld. Men wil zich daar ook op het verzamelen van voorwerpen uit latere perioden toe gaan leggen. Te Barneveld werd in het Gemeentehuis een museum voor praehistorica geopend, dat den naam draagt van Museum Nairac. Bij de kerk te Hattem werd een doodkist gevonden, samengesteld uit losse steenen, waarin eenige stukken aardewerk waren geborgen. Een gaaf exemplaar werd door bemiddeling van den heer F. A. Hoefler voor het museum afgestaan. Ook te Wijk bij Duurstede werd een dergelijke Karolingsche sarcophaag gevonden, die thans te Leiden is tentoongesteld. Een gouden armband gevonden in Dorestad, tot dusver in het Rijksmuseum te Amsterdam bewaard, werd met machtiging van den Minister door den Hoofddirecteur ten behoeve van de collectie Dorestad aan het museum te Leiden afgestaan. De berichtgevers uit verschillende plaatsen bewezen goede diensten. *Verslagen omtrent*

Rijks Verzamelingen over 1927 en 1928.

— De Lakenhal. Wij ontleenen uit het verslag over 1927 dat het voorloopig opgestelde beschilderd plafond uit het perceel Breestraat no. 39, met voorstelling der vier werelddeelen door P. van Ruyven uit 1711, is geplaatst, waarbij een tusschenbalk werd aangebracht. De vijfde afdeling van de lange bovenzaal werd ingericht voor de opstelling van het kerkinterieur uit Bleiswijk, nadat het houtwerk was afgeloofd en bijgewerkt. Ter tegemoetkoming in de kosten van aankoop is een bijdrage van drie honderd gulden van belangstellenden ontvangen. De opstelling geschiedde zonder extra-kosten voor verbouwing. De kapel met het altaar uit de Oud-Katholieke kerk aan de Hooigracht werd geopend. De daarin hangende schilderijen zijn hersteld door den Adjunct-directeur.

In het oude gebouw is een kleine Versterkamer ingericht, waarvoor de Jan Steen-Commissie een subsidie van f 350 verleende;

Tijdelijk in het museum werden tentoongesteld een schilderij van Cornelis Engebrechtz, ingezonden door Mr. A. Beets te Amsterdam en een portret van de moeder van Rembrandt door Jan Lievensz., ingezonden door den heer J. Goudstikker te Amsterdam. Onder de tentoonstellingen in 1927 zijn de eertentoonstelling der voornaamste werken van F. H. Verster en een tentoonstelling van oud tinwerk en schilderijen waarop oud tin is afgebeeld. De Vereeniging Oud-Leiden herdacht haar 25-jarig bestaan met een tentoonstelling van Leidsche oude gebouwen en stadsgezichten.

Het jaarverslag over 1928 verscheen met twee reproducties van geschonken schilderijen. Met de herstelling van de Gouverneurskamer is een begin gemaakt. Het plaatsen van de collectie Esser vereischte eenige wijzigingen in de inrichting van de kleine kunstzaal. Om een betere verlichting te krijgen zijn twee vensters aan den Ouden Singel dichtgemaakt. De collectie porcelein uit de Papezaal is verplaatst naar de doorgang naast de kunstzaal, omdat de eerst genoemde herhaaldelijk voor recepties wordt gebruikt. De Commissie heeft aan B. en W. de wenschelijkheid te kennen gegeven voor den vasten aanleg van electrisch licht voor de benedenzalen, om deze bij avondbijeenkomsten te kunnen verlichten.

Onder de aanwinsten zijn in de eerste plaats te vermelden de geschenken, die door de Jan Steen Commissie zijn aangekocht uit de baten der tentoonstelling in 1926, deze zijn: een herberginterieur door F. van Mieris, twee portretten van Mr. Nicolaas van Warmond en zijn echtgenoot, gedateerd 1583, en een stilleven door Floris Verster. De heer Jan Leembruggen legateerde twee levensgrote familieportretten door Pieneman, benevens twaalf geschilderde gezichten en interieurs van het huis Dever, bij Sassenheim. Eenige teekeningen en schilderijen, die aangetroffen waren bij het verbouwen van het huis Pax Huic Domini en eertijds toebehoorden aan Genootschap Ars Aemula Naturae op de Pieterskerkgracht, kwamen in het museum. Door aankoop verkreeg dit een schilderijtje van Abraham Snaphaan. Het Oestervrouwtje door Jan Steen uit de collectie Six kon niet voor het museum worden gekocht door zijn hooge opbrengst op de veiling. De Commissie betuigt haar dank aan hen, die belangrijke geldelijke toezeggingen voor den aankoop hadden gedaan. Van de collectie Kronig bleven nog vier schilderijen in bruikleen, de andere moesten aan den eigenaar teruggegeven worden, nadat zij langen tijd in bruikleen waren afgestaan.

Vermoedelijk zal het moeilijkst te vervangen deel der collectie Cremers voorloopig nog voor het museum behouden blijven, hoewel ook deze verzameling voor een groot gedeelte werd teruggevraagd.

Tijdelijke tentoonstellingen zijn ook in 1928 gehouden: een van oud kantwerk, gevolgd door een Dürer-tentoonstelling samengesteld *grootendeels* uit oorspronkelijke houtsneden en gravures van den Neurenbergschen meester (het jaarverslag spreekt ten onrechte alleen van reproducties), aangevuld met een reeks reproducties naar diens teekeningen, alles samengebracht uit de verzamelingen van het Prentenkabinet der Universiteit. Tentoonstellingen werden portretten uit de jaren 1800—1850 tentoongesteld.

Lezingen werden in het museum gehouden en eenige voorwerpen en schilderijen werden naar binnen- en buitenlandsche tentoonstellingen gezonden. *Verlagen over 1927 en 1928.*

NIJMEGEN, R i j k s m u s e u m G. M. K a m. In 1927 werden meer dan honderd Romeinsche oudheden destijds alleen op hetzelfde terrein gevonden, aangekocht. Verder eenige losse vondsten: zooals een urn, Hallstadttype, en twee voorwerpen van de klok-bekercultuur, en eenige stukken Syrisch-Romeinsch glaswerk. Op een woord te Ressen werden door den Directeur en Dr. A. E. van Giffen resten van land- en paalwoningen ontgraven met inheemsche Bataafsche cultuur van vóór en na onze jaartelling.

Twee belangrijke stukken, beide gevonden te Nijmegen op dezelfde plaats, zijn aangekocht. Een ovale bronzen spiegel met handvat uit den laten La Tène tijd, en een groote blauw-groen glazen urn uit de eerste helft der tweede eeuw voor Christus. Verder waren er nog middelen over om Romeinsch glas, ceramiek en bronzen voorwerpen te verwerven.

De opgravingen in Ressen zijn in samenwerking met Dr. van Giffen slechts voor een klein deel voortgezet, daar de uit te graven nederzetting in een aangrenzend terrein zich bleek te bevinden. De vondsten zullen evenals die van het vorige jaar in de verslagen der Vereeniging voor Terpenonderzoek worden gepubliceerd. De publicaties der Romeinsche lampen, als een deel der beschrijving van de verzameling van het museum Kam, kwam in druk gereed, evenals een Museumgids. *Verlagen omtrent 's Rijks Verzamelingen over 1927 en 1928.*

— Commissie ter verzekering eener goede bewaring van Gedenkstukken van Geschiedenis

en Kunst. Bijzondere vermelding verdienen eenige interessante vondsten, die in en nabij het Hunnerpark in 1927 werden gedaan, en die volkomen passen bij wat in het verslag over 1923 over deze vindplaats werd medegedeeld. Door een gelukkig toeval gelukte het een enkele maal over een binnen de oude stadsmuren gedane, laat-Romeinsche vondst eenige zekerheid te verkrijgen.

In den toestand der verzamelingen uit later tijd kwam weinig verandering; aan verwezenlijking der plannen betreffende de definitieve rangschikking en opstelling kon door het ontbreken der noodige hulpmiddelen nog steeds niet worden gedacht. *Verslag over 1927.*

— Gemeente Museum. Door de welwillendheid van den Dienst van gemeentewerken kon de vondst bij het Ubbergsche veld, reeds in 1923 ontdekt, nauwkeurig worden opgemeten en in foto's nader vastgelegd.

In het museum begint van de oude muren de bepleistering los te laten. Ondanks de voortreffelijke wijze van opstelling komen de voorwerpen in de oude kerk niet tot hun recht, en de museuminrichting voldoet niet aan tegenwoordige eischen. Belangrijke collecties kunnen niet meer worden geëxposeerd omdat er geen ruimte is, zij kunnen zelfs niet behoorlijk worden opgeborgen. De kennis van herkomst dreigt daardoor verloren te gaan en de veiligheid is niet voldoende gewaarborgd. Ook is er een gemis aan technische hulp. Binnen afzienbaren tijd hoopt de commissie aan een reorganisatie te kunnen beginnen.

Aangekocht werden onder meer een steenen hamer en een tweetal Fransche spiraalfibulae, in de bovenstad gevonden, werden afgeestaan.

Voorwerpen uit de opgravingen in het Oosten van de stad moesten door gebrek aan plaats weer naar het Rijksmuseum van Oudheden worden teruggezonden.

De subsidie, sinds 40 jaar niet door de Gemeente verhoogd, is nu belangrijk grooter geworden. *Verslag over 1928.*

OLDENZAAL, Oudheidkamer. De officieele opening van de Oudheidkamer in haar nieuw verblijf aan de Markstraat in het woonhuis gelegateerd door wijden mejuffrouw G. J. Palthe heeft plaats gehad.

Oldenzaalsche Courant, 7 Juli 1929.

ROTTERDAM. Museum Boymans.

Onder de aanwinsten van 1927 zijn een Noord-Nederlandsche houtsculptuur uit de 15e eeuw, geschonken door mevrouw P. de Bruyn-van Lede te Oosterbeek. De afdeling 17e eeuwse schilderkunst werd verrijkt met

een kerkinterieur voor Emanuel de Witté; het legaat van der Schilden en een combinatie van kunstvrienden stelden het museum in staat den aankoop te doen. De heer A. J. Bicher Caarten gaf een portret door Pompeo Battoni. Evenals andere jaren werden tentoonstellingen gehouden van het graphische werk uit de verzameling Domela Nieuwenhuis. Als bruikleen werden ontvangen van mevrouw H. L. Bekker, vijf schilderijen uit de 17e eeuw van Jac. Ruisdael, Jan v. Goyen, Sal. Ruisdael en Aert van der Neer. Een vijftal stukken Friesch zilver werden voor de Zilvertentoonstelling van het Friesch Genootschap naar Leeuwarden gezonden.

Het jaarverslag over 1928 betreft het verlies van Mr. Dr. J. Wijlema en van Dr. E. van Rijckevorsel, deze was in 1910 de anonieme schenker van een groote verzameling van kunstnijverheid. In de raadsvergadering van 12 April werd besloten een nieuw museum in te richten op het aan te koopen landgoed Dijkzigt en de nalatenschap Burger aan te wenden tot bestrijding van de kosten. De heer C. W. F. P. baron Sweerts de Landas Wijberg schonk een trap in Lodewijk XIV stijl en van Mevrouw J. A. van Vollenhoven—van Staveren kreeg het museum een plafondschildering door Jacob de Wit. Als bruikleen werd ontvangen van Dr. A. Bredius een Rotterdamsch stadsgezicht door Ludolf de Jong en een vroolijk gezelschap door Jan Steen van den heer A. J. M. Goudriaan. Vermeer's allegorie werd door den eigenaar teruggevraagd en naar Amerika verkocht. De Kersttentoonstelling had weer veel succes.

Verslagen over 1927 en 1928.

— Museum van Oudheden. De verzameling verkreeg in 1927 eenige fragmenten uit oude te sloopen huizen, alsmede eenige meubelen. Een olieverschilderij door Cornelis Boumeester, het eenige thans bekende van dezen schilder werd aangekocht. Door een niet te voorzien ongeval gingen twee 18e eeuwse transparanten verloren.

In 1928 leed de Commissie voor het museum een gevoelig verlies in haar lid den heer N. M. Montauban van Swyndregt, die 18 jaar in het bestuur van het museum zitting heeft gehad. Hij vermaakte aan het museum familieportretten, miniaturen, pastels, penningen, glazen, porcelein, ringen, stempels, gebruiksvoorwerpen waarvan inventaris en afbeeldingen in het verslag.

Dr. P. A. J. M. Spaapen gaf twee tegeltableaux, afkomstig uit het huis aan de

Delftsche Vaart, waarin in de XVII eeuw een tegelbakkerij is geweest. Bij het droogleggen van een gedeelte der Delftsche Vaart kwamen vele koperen voorwerpen voor den dag. Vermoedelijk heeft in de Weste Wagenstraat een kopergieterij gestaan en zijn uit den achterkant van het huis een groot aantal voorwerpen te water geraakt. De uitgegraven grond lag als 't ware ter beschikking van het publiek, maar het gelukte nog eenige stukken van belang voor het museum aan te koopen, daaropder zijn te noemen: een geelkoperen Madonna omstreeks 1700, lepels, knopen, tabaksdoozen, sleutels, messen. Een gebeeldhouwd eikenhouten paneel van den preekstoel, uit de voormalige R. C. hulpkerk werd in den handel aangetroffen en gekocht evenals een klok van wandtegels. Ook huisraad, waaronder stoelen zijn aangekocht.

In de vroegere Bagijnenhofstraat is een depot ingericht.

Een album met 56 platen is verschenen bevattend 145 afbeeldingen van meubelen en binnenarchitectuur) en zoowel in het Museum als bij den boekhandel verkrijgbaar.

De heer Hoynck van Papendrecht, die wegens den bereikten leeftijdsgrens zijn betrekking moet verlaten, eindigt zijn laatste jaarverslag met den wensch, dat het museum spoedig in een ruim en doelmatig gebouw ondergebracht zal worden. *Verslagen over 1927 en 1928.*

SCHIEDAM. Het Stedelijk Museum werd in April 1927 officieel geopend, in het gebouw van de Doelen, waar de Museumcommissie beschikking heeft gekregen over zes lokalen. Twee kamers zijn ingericht als huiskamer en keuken uit de vorige eeuw; Een keurcollectie van de mooiste voorwerpen uit het museum is in een ander vertrek bijeengebracht, terwijl er ook een wapenkamer is, en nog twee vertrekken met plattegronden, afbeeldingen der stad en portretten de geschiedenis der stad illustreerend. Allerlei namaak is uit het Museum verbannen. *Verslag over 1927.*

UTRECHT, Aartsbisschoppelijk Museum. In 1927 worden onder de aanwinsten genoemd: een Palmezel, in bruikleen van het kasteel Bergh, een ivoren Madonna-beeldje, bruikleen van de St. Franciscuskerk te Bolsward en een houten Madonnabeeldje, bruikleen van den heer J. E. Brom te Utrecht. Een Kruisigingsrelief van marmer werd in bruikleen ontvangen van de St. Martinuskerk te Sneek evenals twee houten reliekhouders met zilverbeslag. Een zeldzame aanwinst is de gepolychromeerd, houten Johannes uit de 12e eeuw, afkomstig van de Maasstreek, in

bruikleen van mevrouw J. H. Brom—Charro te Utrecht. Bij de schenkingen nemen de devotieprentjes een groote plaats in. Voor de tentoonstelling van middeleeuwsche Zuid-Duitsche kunst te Darmstadt werden 10 paneelen van de Rijnsche altaarvleugels afgestaan. Op de tentoonstelling van zilver te Leeuwarden werden 5 stukken kerkzilver van Friesche afkomst ingezonden onder anderen het Bolswarder ampullenblad door Claes Baerdts. *Verslag over 1927.*

— Het Museum heeft in eigendom verworven de paramentschat, welke van oudsher in het bezit was der R. K. St. Lebuinuskerk („Broerskerk”) te Deventer en welke de buitengewoon waardelijke liturgische gewaden omvat van twee volledige ornaten. De ontwerpen van de borduurwerken, in zeer dun gouddraad en ragfijne gekleurde zijde, grootendeels in de „or rué” techniek uitgevoerd, zijn van de hand van den „Meester van het Bartholomeus-altaar, een der beste en wellicht de gevoeligste en fijnzinnigste der Keulsche schilders van het einde der 15e eeuw. Nadat eenige strikt noodzakelijke restauraties aan de gewaden was verricht, werd deze belangrijke aanwinst voor het eerst ter bezichtiging gesteld bij gelegenheid van de jaarlijksche vergadering van het St. Bernulphus-gilde. De aankoop heeft 10,000 gulden geëischt, welk bedrag geheel bijeengebracht is uit gaven van den Aartsbisschop en vijf particulieren. *N. R. C.*

— Centraal Museum. In bruikleen ontving het Museum in 1927 schilderijen van Van Scorel, van Baburen, Bloemaert, Bor, Droochsloot, Honthorst. Een schilderij is hersteld en werd geïdentificeerd als de beeltenis van Engelbert op ten Noord, burgemeester van Zutphen. Voor de verzameling had het stuk geen beteekenis, het werd later verkocht aan een ver familielid van den voorgestelde. De tweede bovenzaal van het refter kreeg een ander aanzien, door de plaatsing van twee costuumvitrines. Het driedeelige glas-inlood venster uit de St. Jacobskerk is geplaatst op de balustrade der galerij in de vestibule.

In 1928 is wel als voornaamste aanwinst te nemen het drieluk door Jan van Scorel: in het midden Christus' intocht te Jeruzalem, op de zijvleugels de heeren van Lockhorst, en hun beschermheiligen. Het verhangen der schilderijen, door de vermeerdering der verzamelingen onvermijdelijk, was bij de beperkte ruimte niet gemakkelijk. Om de wanden niet te overvullen moesten andere stukken in het depot of naar de stijlkamers. Bij de inrichting

van het museum is voor geen enkele afdeeling extra ruimte gereserveerd. Voor een verzameling kunstenaarwerk is geen plaats te vinden; zij moet in kisten verpakt blijven staan. Een uitbreiding van het museumgebouw wordt noodzakelijk.

De Catalogus der Historische afdeeling is gedrukt en daarmee de vroegere naam „Museum van Oudheden”, gewijzigd. Dr. G. van Hoorn schreef een geïllustreerd Gids voor de verzameling van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van kunsten en wetenschappen, die is ondergebracht in het museum. Daarbij is ook de aan de gemeente behorende collectie Bosch van Drakenstein beschreven.

Behalve het drieluik voor Herman van Lockhorst, in bruikleen gegeven door den heer F. H. Fentener van Vlissingen, verdient als bijzondere aanwinst vermeld te worden de altaarvleugel met portretten van Lambert Snoy en Emmerenciana Pauw van Darthuizen. Deze vleugel is een geschenk van den heer W. van Beuningen. De heer J. J. M. Chabot, aan wien het museum ook reeds veel verschuldigd is, schonk den sedert eenigen tijd door hem in bruikleen gegeven „Slapende Mars” door Ter Brugghen en verder ook „De Triktakspelers” door Honthorst. Er zijn nog verscheiden andere aanwinsten; zoo ook een Deventer tapijt voor een der stijkamers van Baroness E. d'Aulnis de Bourouill-Twiss.

Verslagen over 1927 en 1928.

VLISSINGEN, Oudheidkundige Verzameling der Gemeente. De inhoud groeit geleidelijk aan en zulks is ook wenschelijk, daar opnieuw een vertrek in orde wordt gebracht, ditmaal bestemd voor de XIX eeuw. De voorwerpen vanaf de XVI eeuw zijn reeds in afzonderlijke vertrekken

geplaatst. Verhooging van de toegangsprijs heeft het bezoek niet bevorderd. Er zijn, gouden munten ontvreemd, doch grootendeels weer teruggevonden. Met eenige inspanning wordt het ledental op peil gehouden.

Verslag over 1927 en 1928.

ZUTPHEN, Het Wijnhuis. Het vijftienvintig jarig bestaan van het museum werd gevierd met een tentoonstelling van oud zilver, met het doel, een overzicht te geven van voorwerpen met het Zutphense merk. Bovendien is kerk- en gemeentezilver uit de Graafschap daarbij gevoegd. Met vriendelijke medewerking van vele Zutphenaren en oud-Zutphenaren, oude stichtingen en voorts het Rijksmuseum de Gemeentemusea te 's-Gravenhage en Arnhem en het Kon. Penningkabinet, kon een vrij groote collectie bijeengebracht worden. De heer E. Voet Jr. was zoo goed de vroeger door hem verzamelde gegevens aan de secretaresse van het museum te verstrekken. Verscheiden der ingezonden zilveren voorwerpen kreeg het museum in bruikleen, en een begin is gemaakt met een verzameling van het Zutphense merk. Een van deze bruikleenen is een beker van het Schuttersgilde te Doetinchem, afgestaan door het Gemeente Museum te 's-Gravenhage. Voorts is nog een zeer belangrijke aanwinst het legaat van Mr. W. J. L. Umbgrove te Zutphen, bestaande uit een zegelkast met een 2000 zegelafdrukken van familiewapens, wapens van vorsten, steden, kerkgenootschappen, gestichten en waterschappen, waaronder ook buitenlandsche exemplaren. Hierbij behoort een bibliotheek van genealogische en heraldische werken. Eenige vrienden van het museum gaven een stadsgezicht, aquarel, uit de 19e eeuw ten geschenke.

Verslag over 1928.

BOEKBESPREKINGEN.

Dr. Ir. D. F. Slothouwer, Amsterdamsche huizen 1600—1800. Amsterdam, P. N. van Kampen & Zoon, 1928.

In het laatste jaar heeft het niet ontbroken aan belangstelling in de Amsterdamsche bouwkunst; achtereenvolgens verschenen het reeds door mij aangekondigde werk van Mevr. Révész—Alexander, die alten Lagerhäuser Amsterdams, de Voorloopige Lijst der Monumenten, samengesteld door Afd. A. van de Rijkscommissie voor Monumentenzorg, en het boek van Dr. Slothouwer. Het eerste behandelt ook ter loops het woonhuis en de Voorloopige Lijst beperkt zich tot een vermelding en korte

beschrijving van de monumenten om een overzicht te geven en de gegevens te leveren voor een wetenschappelijke behandeling. De Lijst beoogt den basis te leggen voor eene wetenschappelijke bewerking, gelijk de geïllustreerde beschrijvingen der Commissie of tot eene samenvoegende behandeling der stof, gelijk Dr. Slothouwer ons geeft. Het is daarom alleen jammer, dat diens werk nog niet enkele maanden later verscheen, waardoor aan den schrijver gelegenheid zoude gegeven zijn om ook kennis te maken met de gegevens in de Voorloopige Lijst. Thans is een deel van het werk dubbel geschied en zijn er tusschen beide bewerkingen eenige verschillen in de terminologie, die op

zich zelf van geen overwegend belang zijn, doch vooral voor den bescheiden gebruiker moeilijkheden kunnen opleveren. Ik wijs hierbij in het bijzonder op den door Dr. Slothouwer gekozen term „klokgevel”, die teekenend moge schijnen, doch in de praktijk verwarring geeft. Ook door den schrijver zelf schijnt het verschil tusschen klok- en top- en halsgevels bij overgangsvormen niet altijd streng logisch doorgevoerd. Ook de indeeling der gevels met verhoogde kroonlijst geeft enkele malen aanleiding tot twijfel, evenals het verschil tusschen afgeknotte puntgevels en halsgevels met drie hooge trappen. Op enkele aanvechtbare dateeringen en omschrijvingen wil ik hier niet verder ingaan bij het werkelijk vele goede, dat Slot-houwers werk ons als overzicht biedt. Door den heer F. Vermeulen werd hierop uitvoerig gewezen in zijn doorwrochte aankondiging in de Nieuwe Rotterdamsche Courant van 7 Juni l.l.

Het boek van Dr. Slothouwer is een uitnemend boek, in zooverre het ons niet alleen een helder geschreven handboek levert, maar tevens een overzichtelijk werk, dat ook door vele belangstellende leeken met genoegen zal nageslagen worden. De schrijver toont hierbij de gelukkige gave van den wetenschappelijken arbeider te vereenigen met den praktischen bouwkundige, voor wien zoowel gevel als interieurindeeling een probleem vormen, waaraan hij als scheppend kunstenaar zich de oplossing denkt in de omgeving en in den tijd van den bouw. Duidelijk spreekt hierbij, hoe hij het gebouw in wording ziet en zich in den gedachtengang indenkt van den ontwerper. Slechts zij, voor wie de werken der bouwkunst niet slechts voorwerpen zijn van ernstige studie, maar ook van eigen conceptie kunnen zoo in weinig bladzijden een overzicht geven, dat op pittige wijze vele belangrijke vraagpunten aanroert zonder het overzicht in zijn geheel te schaden. De schrijver geeft daarbij eenige aardige trekjes, zooals de opmerking over de groote afwisseling in het 17de en 18de eeuwsche gevels, waardoor de eentonigheid in het stadsbeeld vermeden wordt, het overhellen der baksteen gevels, als aansluiting met de vroeger er naast aanwezige houten puien, waarvan de verdiepingen overkraagt waren, zoodat bij het te lood zetten van den nieuwen gevel deze den indruk zoude maken van achterover te hellen.

De beschrijving beslaat 75 bladzijden tekst, waartusschen nog 30 illustraties zijn opgenomen, een bestek waarin niemand eene volledige diepingaande behandeling van het onder-

werp verwachten zal. Het is meer een overzicht, doch een overzicht, dat getuigt van ernstige studie en van volkomen beheersching van de stof.

De schrijver vermeldt 363 gedateerde gevels tegen 556 in de Voorloopige Lijst. Houdt men er hierbij echter rekening mede, dat voor deze Lijst alle straten systematisch zijn bewerkt en dat onder de 556 gevels in de Lijst ook eenige pakhuizen zijn medegerekend en verschillende bescheiden gevels, die daar niet mochten ontbreken, doch die voor een algemeen overzicht van geringe beteekenis zijn, dan kan de schrijver, die geen inzage kon nemen van de gegevens der Rijkscommissie, tevreden zijn met het behaalde resultaat. Ook de interieurs worden uitvoerig behandeld, deels aan de hand van de op het Amsterdamsche Gemeente-archief aanwezige afbeeldingen, waarvan aldaar een mooie collectie blijkt aanwezig te zijn. Ook bespreekt de schrijver het werk van de architecten aan de hand van de aan hen toe te schrijven gebouwen en wijst hij op de belangrijke ontwikkeling der bouwkunst in de 18e eeuw, wel in aansluiting met de Fransche school, doch naar eigen ontwikkeling en met eigen schoonheid. Na het overzicht volgt een alphabetische lijst of register op de straatnamen, die van groot nut is bij het gebruik.

Het boek besluit met een serie van 35 goed gekozen afbeeldingen naar foto's. Platen en tekst zijn met zorg behandeld en alleen werkt in den tekst eenigszins stoorend het gebruik van een wat uit den stijl vallend modern a-type, dat herinnert aan het paard uit het schaakspel. Ook de Landsdrukkerij bezondigt zich aan dit euvel, dat ook daardoor bij de latere uitgaven van de Rijkscommissie niet te ontgaan bleek.

J. C. Overvoorde.

Moderne kerkelijke kunst.

Ter gelegenheid van het zestig-jarig bestaan van het Sint Bernulphusgilde heeft het bestuur een rijk geïllustreerd Gedenkboek 1919—1929 uitgegeven, waarin een overzicht wordt geboden van wat op het gebied der moderne kerkelijke kunst in katholieke kringen is bereikt. De 425 bijgevoegde afbeeldingen geven hiervan eene zeer verblijdende getuigenis en wij wenschen het Gilde geluk met dit succes, waarvan een belangrijk deel te danken is aan de bemoeiingen van het Gilde. Voor ongeveer 25 jaar bezocht ik voor de beschrijving een groot aantal katholieke kerken, waar toen nog het maakwerk van de fabrieken van kerkelijke sieraden hoogtij vierde. Eene vergelijking met

den toestand van nu is eene openbaring, maar ook eene aansporing. De toestand in de dorpskerkjes der Hervormden toch was toen al niet beter, al had hier het verschil in opvatting over kerkversiering minder aanleiding gegeven tot aankoop van sieraden. Ook hier was de lofwaardige toewijding van schenkers en kerkbesturen, doch ook hier ontbrak een geoefend cordeel, op kunstgebied. Terwijl bij de Katholieken een nieuwe opbloei intrad op het gebied der kerkelijke kunst, bleven de voorbeelden hiervan bij de Hervormden nog zeldzaam.

De omstandigheden verschillen bij de beide godsdiensten en lieten niet na hierbij van overwegenden invloed te zijn, doch toch vraag ik mij af, of ook bij de hervormde kerken niet een gunstiger resultaat verkregen ware, indien deze over eene, uit eigen kring gekozen, hoogstaande commissie van advies hadden mogen beschikken. Ik zou wel willen, dat het mooie Gedenkboek ook in handen kwam van vele andersdenkenden en dat het daar tot eene aansporing strekte om te overwegen, of niet door raad en voorlichting te geven aan de belanghebbenden op kunstgebied blijvende resultaten te verkrijgen waren. Wat reeds op het gebied van kerkbouw geschiedt, geeft hier hoop op succes. De drang hiertoe moet echter uitgaan van vooraanstaande leden uit de kerkelijke beweging, die het best kunnen beoordeelen, op welke wijze zij hiervoor het vertrouwen en de medewerking van de Gemeenten kunnen winnen.

J. C. Overvoorde.

J. Verheul Dzn., Oude Boerenhofsteden in Zuid-Holland, W. L. en J. Brusse, Rotterdam, 1930.

Toen ik 30 à 40 jaar geleden in aanraking trachtte te komen met personen, die algemeene belangstelling toonden op het gebied der oude monumenten, was de Heer J. Verheul Dz. een der weinigen te Rotterdam die hierbij vooraan stonden. Sindsdien is die belangstelling niet verflauwd en meermalen heb ik niet vergeefs bij den architect Verheul een beroep gedaan op zijn technische voorlichting. Mijne verwachting was dus hoog gespannen, toen ik het bovengenoemde werkje in handen kreeg, en mogelijk is het hieraan voor een groot deel te wijten, dat de Oude Boerenhofsteden niet geheel aan mijn verwachting hebben voldaan. Het boek bevat 36 afbeeldingen met slechts 22 bladen tekst, waarin men vergeefs eene diepere behandeling van het belangrijke onderwerp zoekt. Plattegronden, al ware het maar schetsmatig, ontbreken geheel, wat juist daarom te betreuren is, omdat

de architect die hier zoo gemakkelijk had kunnen geven. Wie eenigszins vertrouwd is met de oude hoeven in Zuid-Holland, weet hoe geestig dikwijls het woongedeelte is ingericht, met allerlei trapjes en hoekjes, en hoe de indeeling wisselt naar den aard van het boerenbedrijf, hetzij veeteelt, graanbouw of gemengd bedrijf in de geestgronden. De schrijver heeft dit gemis gevoelt en wijst er op in de voorrede. Men kan aan een schrijver het recht niet ontzeggen om zelf de grenzen voor zijn werk te stellen en wij moeten er dus in berusten, jammer, juist waar de architectschrijver hier ons iets belangrijks had kunnen leveren. Binnen de gestelde grenzen heeft men echter het recht om te vorderen, dat een zekere afgerondheid worde bereikt en dat de afbeeldingen zoodanig gekozen en gerangschikt worden, dat een gemakkelijk overzicht verkregen worde van het behandelde onderwerp, vooral waar de tekst zoo bescheiden is.

Ook hier echter niet alleen lof. De gekozen afbeeldingen geven geen volledig overzicht van de stof en naar de aanleiding voor de gekozen volgorde zoekt men vergeefs. Het noordelijk gedeelte van de provincie boven den Rijn is zeer spaarzaam behandeld en Wasse naar ontbreekt geheel, waar toch de aardige hoeve met bakhuis, — een haast verdwenen type, — wel opgenomen had mogen worden. De volgorde is noch chronologisch, noch topographisch, noch alphabetisch; wat die wel is valt moeilijk na te gaan. De afbeeldingen zijn over het algemeen aardig, al missen zij het pittige van pen- en potloodschetsen.

Het valt moeilijk de hoeven te identificeren, daar slechts bij uitzondering namen of huisnummers zijn vermeld. Toch komt men soms in twijfel of het afgebeelde gebouw onder de boerenhofsteden valt te rangschikken. Ik wijs hierbij op No. 11, meer een dorps huis, te Zuidland, No. 18, Allemansgeest onder Voorshoten, een bekende herberg en No. 22 Rusthof te Maasland, dat eerder een oud huis bij een dorp, dan een boerenhofstede is. Afb. 36 betreft niet Zuid-Holland, maar Utrecht, al ligt het niet ver van de provinciale grens. Goede voorbeelden van dergelijke schilderachtige spelhuisjes zijn ook nu nog boven den Rijn wel aan te wijzen.

De schrijver vermeldt, dat hij nog waterverfteekeningen maakte van 250 hofsteden, zoodat er gemakkelijk 7 of 8 deeltjes waren saam te stellen. Het gebodene doet ons hopen, dat de schrijver ons nog eens met eene keuze verrast, doch dan beter gesorteerd en met wat meer verzorgden tekst.

J. C. Overvoorde.